

**ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»**

**ВЕЛИКА
УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ**

**ТЕМАТИЧНИЙ РЕЄСТР ГАСЕЛ
З НАПРЯМУ**

«ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ»

**(ФІЛОСОФІЯ, ЛОГІКА,
ЕТИКА, ЕСТЕТИКА)**

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК ГАСЕЛ

З НАПРЯМУ
«ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ»
(ФІЛОСОФІЯ, ЛОГІКА, ЕТИКА, ЕСТЕТИКА)

Київ 2019

УДК 1(035)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 6 від 28 жовтня 2019 р.)*

Рецензенти:

Шевченко В. В., доктор філософських наук, професор
Чикарькова М. Ю., доктор філософських наук, професор

ВЕЛИКА УКРАЇНЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ. ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК ГАСЕЛ
В 27 з напрямку «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / Укладачі: Арістова А. В., Шліхта І. В.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. – 256 с.

ISBN 978-617-7785-05-6

Тематичний словник гасел укладено з метою узагальнення та систематизації змістово-інформативного контенту з напрямку «Філософські науки». Містить перелік термінів з філософії, логіки, етики, естетики, що включені до універсального національного видання «Велика українська енциклопедія».

Наукове видання орієнтоване на освітян, науковців, аспірантів, студентів, видавців, усіх, хто цікавиться філософським розмислом, енциклопедистикою, здійсненням проекту ВУЕ.

ISBN 978-617-7785-05-6

© Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019

ПЕРЕДМОВА

Філософські науки презентують одну з найбільших за обсягом складових контенту «Великої української енциклопедії» (ВУЕ). У процесі наповнення й упорядкування реєстру гасел укладачі свідомо обрали складніший шлях – підготовки саме словника, а не тематичного реєстру, з огляду на відносну застарілість академічних філософських енциклопедично-словникових видань. Від часу видруку в Україні «Філософського енциклопедичного словника» (за ред. В. І. Шинкарука; 2002 р.)¹ минуло вже 17 років. Це – не вік для філософії, але суттєвий виклик для пострадянського філософського видання, особливо в умовах сучасного інтенсивного науково-інформаційного обміну, оновлення філософського лексикона та конституювання нових напрямів філософських студій. Визнаємо, що на порубіжжі століть, ФЕС був першим словником, авторський колектив якого прагнув систематизовано подати філософські знання з нових світоглядних і методологічних позицій; відмовитися від колишньої ідеологічної заангажованості й догматизму; відобразити ті соціальні й ментальні зрушення, які відбулися в пострадянських суспільствах; акумулювати досвід укладання довідкової літератури в Україні та за її межами. Звісно, від того часу з'являлися нові приклади традиційного словникового опрацювання філософського дискурсу, як за персонального, так і колективного авторства (переважну частину яких склали словники, укладені для потреб методичного забезпечення навчального процесу), але жодне з них не перевищило ФЕС ані за обсягом гасел (1700), ні за цитованістю й запитаністю.

Ми спеціально підкреслили «традиційність» цього академічного видання. Бо статусу нетрадиційного, багатомовного, гіпертекстового видання вже набув продукт потужного міжнародного проекту, здійсненого інтелектуальною елітою Європи, що ним став «Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей»². Українська версія Словника, безумовно, стала подією у філософському середовищі України і віхою у творенні україномовного філософського лексикона. Однак, це видання розраховане на обізнаного, філософськи й гуманітарно підготовленого читача, передбачає фахово зацікавлений погляд на тонкощі, нюанси, конотації перекладу філософських термінів і смислів. Тому

¹ Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

² Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей : у 5 т. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009–2019.

філософський енциклопедичний словник, здатний виконати довідково-тлумачно-просвітницьку функцію для широкого загалу, як і раніше, лишається «ще-задачею».

Разом із тим, наявний корпус філософських словникових видань увиразнив проблеми, нерідко спільні як для вітчизняної, так і зарубіжної довідкової літератури з цього напрямку. Серед них:

- нечіткість або й відсутність дефініцій гасел (підміна дефініції терміна констатацією чи авторськими розмірковуваннями нехтує самою ідеєю словника й нерідко ускладнює розуміння змісту гасла для пересічного читача);

- спірність однозначного віднесення тієї чи тієї персоналії до певного філософського напрямку, школи, течії або національної традиції (останнє чимдалі важче для новітньої філософії, з її творенням синтезованого й транснаціонального інтелектуального дискурсу);

- непевні критерії добору персоналії у словникові реєстри в ситуації, коли: 1) оцінка інтелектуального внеску мислителя важко піддається чіткому визначенню (адже у філософії значущим є самотність авторського доробку – не тільки висування нових ідей, але й оригінальна і творча інтерпретація вже висловлених); 2) розмежування між когортами філософів, соціологів, політологів тощо часом є доволі відносним;

- переважна орієнтація на західну (європейську та американську) філософську спадщину;

- нехтування постатями українських мислителів, чий доробок менше відомий і поцінований, порівняно із класичними взірцями філософії минулого; формування у читачів збідненого уявлення про українську духовно-релігійну та інтелектуальну традицію;

- для вітчизняних видань помітною проблемою лишається стереотиповість словникового реєстру (і по сьогодні позначена сильним впливом марксистської традиції), слабе залучення нового понятійного апарату, який визначає філософський дискурс останніх десятиліть;

- переважна орієнтація на просвіченого і філософськи підготовленого читача, неготовність до популяризації філософських знань.

Пропонований «Тематичний словник» з філософських наук, укладений для ВУЕ, включає понад 3,2 тис. гасел, що є свідченням вагомою присутності філософського тезаурусу в межах універсального енциклопедичного видання. Якщо врахувати, що значна частина гасел увійшла до тематичних реєстрів з інших соціогуманітарних напрямів (релігієзнавства, соціологічних наук, політичних наук, культурології, психології тощо), то філософська складова ВУЕ є однією з найвагоміших.

Укладачі намагалися поповнити словник не тільки кількісно, за рахунок включення потужної множини філософських понять і термінів. Покладалося за мету оновлення критеріїв добору й репрезентації гасел, аби розгорнути широку панораму стародавніх і сучасних, східних і західних філософських течій, шкіл, напрямів розумування, концепцій, персоналії; актуалізувати українську духовну спадщину в загальному річищі європейської філософії; повернути

із забуття ті постаті, чий доробок впливав на творення інтелектуальної атмосфери попередніх епох.

Серед особливостей пропонованого «Тематичного словника» відзначимо:

- урахування широкого кола персоналій українських мислителів, релігійних, церковних і освітніх діячів та їхнього внеску до розробки філософських проблем, розвитку науки й просвіти в Україні, збагачення духовного змісту національної культури;

- репрезентацію цілого корпусу понять постмодерної філософії (поряд із класичною філософською спадщиною);

- уведення значного сегменту концептів і персоналій східної філософії, що дозволяє глибше відобразити цивілізаційні особливості світової філософської культури;

- включення цілої когорти визнаних богословів, книжників, духовних вчителів різних релігійних традицій, чий внесок був поцінований сучасниками і вплинув на поступ філософської думки;

- повернення на сторінки енциклопедичного видання персоналій-жінок, мислительок різних епох і культур, чий інтелектуальний доробок (за винятком лічених постатей) десятиліттями лишався поза увагою;

- охоплення понятійного тезаурусу більшості конституційованих філософських дисциплін: від логіки, етики, естетики до філософії техніки, філософії мови, філософії глобальних проблем сучасності тощо;

- увагу до дефінітивного опрацювання термінів, врахування їх багатозначності, та метафоричності.

У підсумку «Тематичний словник» містить гасла, відібрані за такими критеріями:

- 1) основні розділи філософії та філософські дисципліни;

- 2) основні філософські школи, течії, напрями від античної доби до сьогодення;

- 3) фундаментальні філософські категорії й універсалії культури;

- 4) поняття і терміни, що відбивають важливі риси філософського світогляду різних історичних епох та культур;

- 5) категорії й базові поняття логіки, етики, естетики;

- 6) персоналії, котрі стали засновниками, очільниками, провідними діячами філософських, богословських напрямів і шкіл, національних і транснаціональних духовних традицій: філософи, богослови, вчені, культурно-освітні діячі, перекладачі філософських текстів, митці, екзегети;

- 7) тексти і збірники, що набули значення філософських канонів;

- 8) історія філософської думки в Україні: персоналії, поняття, напрями, філософські школи, освітні й культурні осередки, вихованці та діячі ключових духовних і світських закладів освіти, організатори науки;

- 9) українські та міжнародні організації, заклади, співтовариства філософської спільноти.

Для кожної з цих категорій розроблено формальні ознаки (фільтри), за якими здійснювався добір гасел до ВУЕ. Як показує досвід, критерії добору

гасел уточнюються й доповнюються в процесі роботи над інформаційним контентом енциклопедії, консультацій з експертами; формулювання гасел може зазнавати змін (зокрема і через зміни україномовної термінології).

При ознайомленні з «Тематичним словником» читачі мають врахувати деякі особливості авторського підходу укладачів. Ми свідомо відмовилися від однозначної типіфікації персоналій як за належністю до певного філософського напрямку (за винятком засновників і провідних презентаторів філософських шкіл і течій), так і за етнонаціональною ідентичністю (що в багатьох випадках є спірним). Принципом ВУЕ є також відмова від оціночно-заданого підходу до постаті (на кшталт «видатний», «визначний», «оригінальний» тощо). Вживана деколи характеристика «провідний діяч» стосується не стільки вагомості інтелектуального доробку, скільки підтвердженого статусу особи у філософському, богословському чи науковому співтоваристві, міри особистого внеску до конституювання того чи того ідейного напрямку, осередку.

При включенні імен персоналій до алфавітного реєстру ми послуговувалися такими правилами: а) гасла, пов'язані з європейськими до-новочасними мислителями, починаються з їхніх імен (напр., «Франческо Петрарка»), від доби Нового часу – з прізвищ (напр., «Декарт, Рене»); б) гасла, що репрезентують східних мислителів, починаються переважно з прізвищ (напр., Біруні, Абу Райхан аль); в) замість етнонаціональної ідентичності вказано країни, з якими пов'язана основна частина життя й творчості мислителя; г) гасла, наявні в інших тематичних реєстрах ВУЕ, як правило, не дублюються.

Запропонований обшир гасел, на нашу думку, дозволить відобразити поліфонію філософських світоглядів різних історичних епох та культур, роль філософії як духовного компендіуму і досвіду саморефлексії людської цивілізації.

Укладачі «Тематичного словника» сподіваються, що процес роботи над контентом «Великої Української Енциклопедії» інтегрує зусилля інтелектуальної еліти українського суспільства, а кожному гаслу з часом відповідатиме виважена, різнобічно обмислена, доступна для широкого загалу читачів авторська стаття, гідна кращих енциклопедичних традицій.

А. В. Арістова

ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК ГАСЕЛ

Аббаньяно, Нікола (1901–1990), філософ, основоположник концепції позитивного екзистенціалізму; Італія

Абдукція, у логіці – пізнавальна процедура прийняття правдоподібних гіпотез, вид редуktivного висновку

Абеляр, П'єр (1079–1142), філософ, теолог, письменник, поет, релігійний діяч; Франція

Абель, Якоб (Яків) (1751–1829), філософ, теолог, релігійний діяч; Німеччина

Аберация, запозичений з природознавства термін на позначення хибного, спотвореного сприйняття об'єкта

Абрамовський, Едуард (1868–1918), філософ, психолог, соціолог, політик-анархіст, ідеолог; Україна – Польща

Абсолют, в ідеалістичній філософії – єдина, досконала, споконвічна, безкінечна духовна першооснова світу, у релігії – єдиний Бог, вседосконалий Творець світу

Абсолютизація, 1) абстракція найвищого рівня; уявне надання певному об'єкту недосяжно високих якостей, властивостей, значень; 2) приписування визначальної ролі якомусь одному серед чинників (або аспектів, сторін, ознак, властивостей тощо) за ігнорування інших при поясненні природних, соціальних, психічних явищ і процесів

Абсолютна етика (Абсолютизм етичний), термін на позначення етичних теорій, які проголошують вічність, всеохопність і незмінність моральних понять, норм і принципів

Абсолютна і відносна істина, філософські категорії, що характеризують пізнання істини як процес, поступовий рух від незнання до знання, від неповного й неточного знання до щодалі повнішого й точнішого

Абсолютна ідея, у низці філософських систем, віднесених до об'єктивного ідеалізму, – надприродний, трансцендентний духовний первень, над-суб'єктивний розум

Абсолютне і відносне, філософські категорії, що відбивають діалектичну єдність протилежностей, притаманних об'єктивній дійсності та пізнанню. Абсолютне – самовизначене, досконале, безумовне, безвідносне, незалежне, завершене; відносне – опосередковане, залежне, несамостійне, змінне й незавершене

Абсолютний дух, категорія філософської системи Г. Гегеля – вища, найрозвинутіша форма буття Абсолютної ідеї

Абсолютний ідеалізм, 1) різновид послідовного об'єктивного ідеалізму, який вважає основою буття абсолютне ідеальне начало (Абсолютну ідею, Абсолют, Світовий дух); 2) течія в англо-американській ідеалістичній філософії кін. 19 – поч. 20 ст.

Абстрагування, метод наукового дослідження – мисленнєве виокремлення суттєвих, найістотніших, найзагальніших ознак, властивостей, зв'язків, відношень конкретного об'єкта пізнання серед множини інших ознак (властивостей, зв'язків, відношень)

Абстрактне і конкретне, категорії філософії й логіки, що відбивають діалектику цілісного, загального, універсального й окремішнього, одиничного, партикулярного, притаманну дійсності, мисленню, пізнанню

Абстрактне мислення, процес відображення об'єктивного світу в поняттях, судженнях, умовиводах, ідеях, гіпотезах, теоріях тощо, які є раціональними формами організації знання і засобами (способами) пізнання

Абстракції принцип, логічний принцип визначення понять через абстракцію; спосіб виокремлення в процесі абстрагування сутнісних властивостей предметів

Абстракція, результат мисленнєвого абстрагування, виділення істотного, загального; постає у формах чуттєво-наочного образу (напр., модель), судження, поняття, наукової та філософської категорії

Абсурдизм, філософський принцип, який стверджує марність намагання людини пізнати сенс життя й заперечує існування такого сенсу для людства

Абсурду філософія, напрям філософії, що постулює відсутність сенсу людського буття (абсурдність існування), розглядає людину в контексті її стосунків із безмістовним і ворожим до неї світом

Абу Бакр Мухаммад ар-Разі, див. *Разі Абу Бакр, ар (Разес)*

Абубацер, див. *Ібн Туфайль*

Абхава, в індійській філософії – небуття, відсутність, непроявлений стан речі

Абхідхармакоша, віршований трактат буддійського філософа Васубандху (4 ст.), авторитетний в різних школах Махаяни, тибетського буддизму

Абхінавагупта (950–1120), релігійний філософ, теолог, логік, естетик; Індія

Августин Аврелій (Блаженний Августин) (354–430), християнський філософ, теолог, церковний діяч, основоположник філософії історії; Стародавній Рим

Августинізм, одна з провідних традицій середньовічної схоластики і західно-християнського філософування, що ґрунтована на ідейній спадщині Августина Аврелія

Авемпаце (Авенпаце), див. *Ібн Баджа*

Авенаріус, Ріхард (1843–1896), філософ-позитивіст, співзасновник емпіріокритицизму; Швейцарія

Аверінцев, Сергій Сергійович (1937–2004), філолог, філософ, історик філософії та культури, біблеїст, естетик, іноземний член НАН України; Росія – Австрія

Аверроес (Ібн Рушд) (1126–1198), філософ-пантеїст, правник, лікар і математик, коментатор Аристотеля, фундатор містично-пантеїстичного напрямку; Іспанія – Марокко

Аверроїзм, філософсько-теологічний напрям доби Середньовіччя і Відродження, ідейним джерелом якого стала спадщина Аверроеса (Ібн Рушда)

Авідья, в індійській філософії – незнання або затьмарення свідомості, що є причиною викривленого сприйняття світу й перешкоджає досягненню сутності буття

Авіцеброн, див. *Ібн Гебіроль*

Авіценна (Ібн Сіна) (980–1037), учений-енциклопедист, філософ, лікар, представник східного перипатетизму; Узбекистан – Іран

Авраам Бар Хія (рабі Авраам) (бл. 1065 – бл. 1140), екзегет, філософ-неоплатонік, астроном, математик; Іспанія

Аврелій, Марк, див. *Марк Аврелій*

Автаркія, 1) в античній філософії та етиці – стан самозаспокоєності, самодостатності, внутрішнього самозадоволення, незалежності від інших людей чи обставин; 2) в широкому розумінні – властивість закритої системи до самовідтворення, самозабезпечення

Автентичний, справжній, вірогідний; такий, що заснований на першоджерелах

Автономія і гетерономія, 1) категорії онтології на позначення внутрішньої (автономія) або зовнішньої (гетерономія) зумовленості певних властивостей, подій і процесів; 2) тенденції в розвитку філософського знання – обґрунтування суцього через іманентно притаманні йому властивості або зовнішню метафізичну підставу (Начало, Єдине, Логос, Ідею тощо)

Автономна етика, система моралі, що заперечує залежність моральності від будь-яких зовнішніх щодо неї норм, приписів, релігійних, культурних, соціальних передумов; альтернатива гетерономній етиці

Авторитет, суспільне визнання, престиж, вплив осіб, груп чи інституцій, який спирається на пошановані в певному суспільстві цінності

Агапе, у давньогрецькій філософії та ранньому християнстві – безумовна, некорислива, жертвна, дієва любов

Агатологія, розділ філософії (аксіології), що досліджує благо як зміст і мету людської діяльності, співвідношення понять «благо» і «цінність» тощо

Агамбен, Джорджо (нар. 1942), політичний філософ-модерніст, естетик, етик; Італія

Агацці, Евандро (нар. 1934), філософ науки, логік, епістемолог, філософ мови, президент Міжнародної Академії філософії науки; Італія

Агностицизм, філософська позиція, яка заперечує чи обмежує можливість пізнання дійсності; гносеологічний песимізм

Агні-йога (Жива етика), синкретичне містико-філософсько-етичне вчення Миколи та Олени Реріхів, яке ставить за мету розкрити вищі психічні потенції й сили організму людини заради її внутрішньої трансформації; спрямувати еволюцію людства до вищих форм космічного буття

Агрікола (Агрикола), Георгіус(1494–1555), філософ і вчений доби Відродження; Німеччина

Агріппа (1 ст.), філософ-скептик, послідовник Піррона, автор так званих «п'яти основ утримання» (або тропів); Стародавній Рим

Адвайта-веданта, індійська релігійно-філософська школа, моністичний напрям веданти; заснована гуру Шанкарою у 8–9 ст.

Адекватність, відповідність реальності, тому, що існує, очікуваному; точність і повнота відображення у пізнанні властивостей і відношень предметів і явищ об'єктивного світу

Адживіка, філософська школа і релігійно-аскетичний рух у Стародавній Індії (6–5 ст. до н. е.), що заперечував авторитет Вед, предтеча буддизму та джайнізму

Адитивність і неадитивність, типи відношень між цілим та його частинами: відношення адитивності реалізується як рівність властивостей цілого сумі властивостей його частин; неадитивності – як принципова незвідність властивостей цілого до властивостей його складників

Адїафора, у філософії стоїків – принцип байдужості (нейтральності, інертності), утримання від полярних оцінок

Адорно, Теодор (1903–1969), філософ, соціолог, композитор і теоретик музики, представник Франкфуртської школи; Німеччина

Айдукевич, Казімеж (1890–1963), логік і філософ, представник Львівсько-Варшавської школи логічного позитивізму; Україна – Польща

Айєр (Аєр), Альфред (1910–1989), філософ-неопозитивіст, представник аналітичної філософії; Велика Британія

Айнштайн, Альберт (1879–1955), фізик-теоретик, фундатор теорії відносності, ідеї якого визначили розвиток неklasичної науки, філософії та філософії науки 20 ст.

Айон, див. *Еон*

Академія Платона (бл. 387 до н. е. – 529 н. е.), давньогрецька філософська школа-союз, заснована Платоном поблизу м. Атен

Академія Цзіся, див. *Цзіся*

Акаталепсія, у філософії античного скептицизму – духовний стан людини, уникнення будь-яких ствердних суджень через усвідомлення сумнівності усіх знань

Аквінський, Тома (Фома), див. *Тома Аквінський*

Аківа бен Йосеф (бл. 40–137), філософ, книжник, законовчитель, основоположник рабиністичного юдаїзму; Іудея

Акінетос, поняття давньогрецької філософії на позначення незмінності, нерухомості як онтологічної властивості

Акосмізм, 1) теологічне та філософське вчення, що ґрунтується на твердженні про нікчемність навколишнього світу; 2) заперечення реальності фізичного світу як ілюзорного, несправжнього буття

Акоста, Уріель (1585–1640), філософ, юдейський мислитель-вільнодумець, попередник Б. Спінози; Португалія – Нідерланди

Аксіологія, теорія цінностей; один із розділів філософії, що вивчає сутність, види, співвідношення та функції цінностей

Аксіома, значуще, визнане, безперечно істинне судження, яке в межах певної дедуктивної теорії прийняте без доведення як вихідне, та стає підставою для доведення інших тверджень (теорем)

Актуалізація, 1) перехід потенційної можливості у дійсність; переведення в активний стан того, що існувало як латентне, не-активне; 2) зростання актуальності предмету дослідження у новому соціокультурному контексті

Актуальний ідеалізм (Актуалізм), суб'єктивно-ідеалістична система представника неогегелівської традиції Дж. Джентіле, який здійснив спробу звести реальність до акту мислення

Актуальність, 1) міра важливості й запитаності дослідження на теперішній момент для вирішення наявної теоретичної чи практичної проблеми, завдання; 2) реалізований стан потенційного

Акциденція, несуттєва, випадкова, тимчасова властивість предмета, протиставлена суттєвій та субстанційній його властивості

Алан Лілльський (Ален де Лілль) (бл. 1115–1202), філософ-схоласт, теолог, натураліст і поет; Франція

Алармізм (Алярмізм), ідейний і науково-просвітницький рух, представники якого привертають увагу світового загалу до катастрофічності наслідків людського впливу на природу; закликають до негайних, рішучих дій для подолання глобальних проблем і загроз

Алгоритм, чіткий, покроковий опис (правило, рецепт) розв'язування будь-якої задачі з підкласу задач такого типу

Александр, Семюел (1859–1938), філософ, представник неореалізму, один із авторів теорії емерджентної еволюції; Австралія – Велика Британія

Александрійська школа, сукупність філософських, богословських та літературних течій, що сформувалися в м. Александрії (Єгипет) у 3 ст. до н. е. – 6 ст. н. е.

Алетейя (Алетейя), поняття класичної античної філософії на позначення пізнаваного, істини як раптом усвідомленого, досягнутого знання, інтуїтивного осяєння

Алетичні висловлення, в логіці – клас висловлень, до складу яких входять модальності: «можливо», «необхідно», «випадково» та їхні модифікації або синоніми

Алкмеон Кротонський (6 ст. до н. е.), філософ, медик, автор першого давньогрецького медичного трактату; Стародавня Греція

Алляф, Абу-ль-Хузайл, аль (бл. 749 – бл. 840), мусульманський філософ і богослов, основоположник філософії мутазилітів; Ірак

Алогізм, нелогічне міркування, хід думки, який порушує закони і правила логіки; те, що не піддатне логічному обґрунтуванню

Алфарабіус, див. *Фарабі, Абу Наср Мухаммед ібн Тархан аль*

Алхімія, середньовічний синтез езотеричної філософії та герметичного мистецтва; донауковий напрям у розвитку хімії

Альбакс (Хальбакс, Гальбакс), Моріс (1877–1945), філософ, соціолог, соціальний психолог, фундатор студій пам'яті; Франція

Альберт Великий (1200–1280), філософ, теолог, природознавець, представник ортодоксальної схоластики, наставник Томи Аквінського; Німеччина

Аль-Біруні, див. *Біруні, Абу Райхан аль*

Аль-Кінді, див. *Кінді, Абу Юсуф Якуб аль*

Аль-Кірмані, див. *Кірмані, Хамід ад-Дін аль*

Альтернатива, припустимість (чи необхідність) вибору з двох чи більше взаємовиключних можливостей; кожна з таких можливостей

Альтруїзм, безкорисливе прагнення до діяльності на благо інших; протилежність егоїзму

Амвросій (Дубневич) (1688–1750), богослов, філософ, релігійний та освітній діяч, ректор Києво-Могилянської академії; Україна

Аммоній Саккас (175–242), філософ, предтеча неоплатонізму; Стародавній Рим

Аморалізм, принцип практичної або ідейної орієнтації, що заперечує моральні засади та загальноприйняті норми поведінки у суспільстві

Анаксагор (500–428 до н. е.), філософ, математик, астроном, основоположник Атенської філософської школи; Стародавня Греція

Анаксимандр (610–546 до н. е.), філософ, представник Мілетської школи натурфілософії; Стародавня Греція

Анаксимен (685–528 до н. е.), філософ, представник Мілетської школи натурфілософії, учень Анаксимандра; Стародавня Греція

Аналіз, спосіб мисленнєвого осягнення предмета – уявне або реальне розчленування цілого (речі, властивості, процесу, зв'язку) на складові частини (елементи, властивості, аспекти, відносини)

Аналіз і синтез, протилежні способи мисленнєвого чи практичного осягнення досліджуваного предмета – розкладення, членування цілості на складові елементи (аналіз) або їх сполучення у певну цілісність (синтез); методи наукового пізнання

Аналіз порівняльний, загальнонауковий метод, пошук і виявлення схожості (розбіжності) поміж однотипових ознак, властивостей, тенденцій розвитку досліджуваних об'єктів

Аналіз системний, загальнонауковий метод, дослідження об'єкта як цілісної системи зі складною структурою, всі елементи якої генетично й функціонально пов'язані

Аналіз структурний, загальнонауковий метод, визначення сталих характеристик ієрархічно упорядкованої системи через виділення в ній підсистем та елементів різного рівня та визначення відносин і зв'язків між ними

Аналіз типологічний, загальнонауковий метод, членування складних об'єктів на групи (класи) та дослідження однорідних груп

Аналіз функціональний, загальнонауковий метод, визначення системоутворюючих залежностей і функцій досліджуваного об'єкта та їхнього впливу на інші об'єкти (системи, середовище)

Аналітика, частина логіки, вчення про аналіз

Аналітична філософія, англо-американська традиція філософії, що набула поширення у середині 20 ст. на засадах логічного позитивізму й лінгвістичної філософії

Аналогія, 1) подібність; схожість предметів, явищ, величин, процесів за певними властивостями, відношеннями; 2) міркування, в якому на під-

ставі подібності предметів чи явищ за деякою ознакою або відношенням робиться висновок про їхню подібність і в інших ознаках чи відношеннях

Анамнезис, поняття епістемологічного вчення Платона про істинне знання як пригадування душею того, що вона споглядала в царстві ідей

Анахарсіс (605–645 до н. е.), напівлегендарний мудрець, мандрівник; Скіфія

Андерс, Гюнтер (1902–1992), письменник, філософ, журналіст, громадський діяч, один із фундаторів та ідеологів міжнародного руху проти ядерної зброї; Польща – Австрія

Андо Сьоекі (1703–1762), філософ, критик буддизму та конфуціанства; Японія

Андронік Родоський (1 ст. до н. е.), філософ, сшоларх школи перипатетиків, упорядковувач творів Аристотеля; Стародавня Греція – Стародавній Рим

Андроцентризм, апологія «чоловічих» нормативних уявлень, світоглядних цінностей та життєвих моделей як універсальних; протилежне гіноцентризму

Андрущенко, Віктор Петрович (нар. 1949), соціальний філософ, філософ освіти, освітній діяч, член-кореспондент НАН України (2009); Україна

Анеканта-вада, основний принцип джайнізму, який стверджує відносність сприйняття реальності, заперечує абсолютну істинність кожної з точок зору

Ансельм Кентерберійський (бл. 1033–1109), теолог, філософ, церковний і політичний діяч, основоположник схоластики; Італія – Велика Британія

Анскомб, Елізабет (1919–2001), філософія мови, авторка праць з філософії свідомості, естетики, аретології; Ірландія – Велика Британія

Антагонізм, 1) гострий, непереборний, нерозв'язний конфлікт; 2) вища стадія розвитку протиріччя

Антецедент, поняття філософії й логіки (тепер рідко вживане) на позначення причини, співвідносно до її наслідку (консеквенту)

Антиглобалізм, 1) сукупність протестних суспільно-політичних рухів, спрямованих проти сучасних форм глобалізації (або її окремих проявів);

2) соціально-філософське, ідеологічне обґрунтування організованих форм протесту проти глобалізації

Антипатр із Тарса (2 ст. до н. е.), філософ-стоїк, визнаний майстер діалектики; Стародавня Греція

Антисфен (бл. 444–365 до н. е.), філософ, засновник школи кініків, послідовник Сократа; Стародавня Греція

Антисциєнтизм (Антисаєнтизм), див. *Сциєнтизм і Антисциєнтизм*

Антифонт Афінський (Атенський) (5 ст. до н. е.), філософ-софіст, предтеча анархізму; Стародавня Греція

Антична філософія, у широкому сенсі – сукупність філософських учень, шкіл, традицій, що сформувалися в різних цивілізаціях Стародавнього світу (Стародавніх Індії, Китаї, Греції тощо); у вузькому сенсі – філософія Стародавньої Греції та Стародавнього Риму доби європейської античності (6 ст. до н. е. – 5 ст. н. е.)

Антиох Аскалонський (130–68 до н. е.), філософ, представник неоплатонізму; Стародавня Греція

Антоній (Радивіловський) (?–1688), релігійний мислитель, християнський письменник, церковний діяч; Україна

Антонович, Максим Олексійович (1835–1918), філософ-матеріаліст, демократ, просвітитель, літературний критик, природознавець; Україна – Росія

Антропний принцип, основоположний принцип сучасної науки, який фіксує зв'язок між фундаментальними властивостями (передусім, фізичними константами) Всесвіту та існуванням в ній людини як спостерігача

Антропогенний тиск, вплив людини, людської діяльності, створеного людиною штучного світу на природу, довкілля, біосферу

Антропогенні чинники, фактори, які за своїм походженням пов'язані з діяльністю людини (на відміну від природних чинників)

Антропологізм, філософська течія, що розглядає людину як вихідну підставу і кінцеву мету філософії, а концепт «людина» – як стрижневу категорію філософської мови

Антропологічна криза, колізії людського світоставлення й світоперетворення, ситуація радикальних викликів техногенної цивілізації щодо людини-її-творця, самозагроза людства для свого біологічного існування

Антропологічний поворот, зміна парадигми філософствування (вперше здійснена софістами і Сократом): переорієнтація філософської думки на проблеми людини, а пізнання в цілому – на людиновимірність досліджуваного предмета

Антропологія філософська, 1) царина філософського знання, що обмислює природу і сутність людини; 2) у вузькому сенсі – напрям у німецькій філософії перш. пол. 20 ст., орієнтований на створення цілісного філософського вчення про людину

Антропокосмізм, системоутворюючий принцип ноосферного світогляду, в основі якого – філософія гармонії й метафізичної єдності Людини і Всесвіту

Антропософія, релігійно-містичне вчення, котре виділилося з теософії на поч. 20 ст. (засновник – Р. Штайнер) і мало за мету – відкрити методи саморозвитку і духовного самопізнання

Антропосоціогенез, тривалий взаємопов'язаний історичний процес походження та еволюції людини та формування суспільства

Антропоцентризм у філософії, філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всіх подій, які в ньому відбуваються, завершенням еволюції світобудови

Анфантен, Барталемі Проспер (1796–1864), філософ-утопіст, представник сенсімонізму (див. *Сен-Сімон, Анрі*); Франція

Апатія, поняття античної етики на позначення незворушності; у філософії стоїків – ідеал спокійного, врівноваженого життя, вільного від переживань і пристрастей

Апейрон, у давньогрецькій філософії поняття на позначення безкінечного, невизначеного, безформного

Апель, Карл-Отто (1922–2017), філософ мови, автор концепції трансцендентальної прагматики і методу герменевтичної реконструкції; Німеччина

Аполлонівське і Діонісійське, філософсько-естетичні поняття, запропоновані Ф. Ніцше для характеристики двох засад (витоків, первенів) культури – просвітлено-інтелектуального та екстатично-іраціонального, уособленням яких стали міфологічні постаті Аполлона і Діоніса

Апологетика, ранній етап середньовічної філософії (1–3 ст.); філософсько-богословський полемічний рух, спрямований на захист християнських ідей

Апорії Зенона, парадоксальні розумування на теми руху і множинності, автором яких є давньогрецький філософ Зенон Елейський

Апорія, поняття філософії, яке відображає нерозв'язну пізнавальну ситуацію: невідповідність між емпіричними фактами і теоріями, що їх описують

Апостеріорне, знання, отримане з досвіду, на противагу апіорному знанню (здобутому поза досвідом)

Аперцепція, сполучення безпосередніх чуттєвих вражень від об'єкта із попередньо набутих чуттєвих досвідом, що визначає виразність, осмисленість і адекватність сприйняття

Апіоризм, один із термінів на позначення вчення І. Канта про пізнання, яке спирається на висновки про існування апіорних форм чуттєвості (простір і час), апіорних форм розсудку (категорії), антиномій розуму

Апіорі, знання, отримане до досвіду і незалежно від нього, на противагу апостеріорному знанню (здобутому з досвіду)

Апробативна етика, теорії моралі, в яких під добром розуміється те, що схвалено будь-яким авторитетом (Богом, моральним почуттям людини, суспільством)

Апроксимація, у філософії – метод приблизного, неостаточного опису об'єкта; наближення до його пізнання

Арабська (арабо-мусульманська) філософія, сукупність філософських течій, шкіл, учень, сформованих переважно в Середні віки арабомовними мислителями Сходу

Аргумент, 1) у логіці – перевірене судження (або сукупність взаємопов'язаних суджень), за допомогою якого в процесі логічного доведення обґрунтовується істинність або хибність іншого судження, тези, теореми та ін.; 2) в широкому сенсі – підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження думки, висновку, теорії, події тощо

Арендт, Ханна (1902–1975), політична філософиня, дослідниця феномену тоталітаризму і проблем світової цивілізації; Німеччина – США

Арета Киренська (5–4 ст. до н. е.), представниця Киренської школи, ймовірна очільниця школи після смерті Арістіппа Киренського; Стародавня Греція

Аретологія, розділ етики та морального богослов'я, що вивчає чесноти як цінності та принципи людської діяльності

Аристотелізм, традиція філософування і система поглядів, яка в головному наслідує принципам і вченню Аристотеля

Аристотель, Арістотель (384–322 до н. е.), класик античної філософії, перший учений-енциклопедист, засновник школи перипатетиків, основоположник формальної логіки; Стародавня Греція

Арістоксен (360–300 до н. е.), філософ, теоретик музики; Стародавня Греція

Арістіпп Киренський (435–355 до н. е.), філософ, засновник Киренської школи (киренаїки); Стародавня Греція

Арістіпп Молодший (4 ст. до н. е.), філософ Киренської школи, онук Арістіппа Киренського; Стародавня Греція

Арно, Антуан (1612–1694), філософ, богослов, логік, письменник-полеміст; Франція – Бельгія

Арон, Раймон (1905–1983), філософ, політолог, соціолог, філософ історії; Франція

Аруе, Франсуа, див. *Вольтер*

Архе, у досократівській давньогрецькій філософії – першооснова, першоречовина, першоелемент, з якого складається світ

Археофутуризм, умонастрій, філософська течія, напрям у мистецтві, провідна ідея яких – звернення до прадавніх, архаїчних цінностей, але в нових формах і з урахуванням надсучасних технологій цивілізації

Архетип, праобраз, загальнолюдський символ, повторюваний культурний сюжет міфології, фольклору; у філософії та психології К. Г. Юнга – первинні, емоційно насичені образи, основоположний структурний елемент колективного несвідомого (Мати, Дитина, Тінь тощо); універсальні, вроджені, прадавні психічні структури

Архіт Тарентський (428–347 до н. е.), філософ-піфагорієць, математик і механік, теоретик музики, державний і військовий діяч; Стародавня Греція

Асанга (3–4 ст.), буддійський мислитель, один із засновників школи Йогачара; Пакистан – Індія

Асмус, Валентин Фердинандович (1894–1975), філософ, історик філософії й літератури, логік; Україна – Росія

Астика і настика, терміни в індуїзмі, вживані з метою класифікації філософських шкіл (даршан) відповідно до їхньої позиції щодо визнання (чи невизнання) авторитету Вед

Атараксія, душевний спокій, незворушність, безтурботність як етична чеснота мудреця; у скептиків – стан розуму (а не почуттів), утримання від суджень, в Епікура – утримання від насолод

Атман, одне з головних понять індійської філософії та релігії індуїзму – вічна, незмінна духовна сутність, вище суб'єктивне начало, яке самоусвідомлює своє існування

Атомізм (Атомістика), 1) натурфілософська концепція будови Всесвіту, згідно з якою першоосновою світу є множинні, найменші, неподільні частки – атоми; 2) давньогрецька філософська школа досократичного періоду (Левкіпп, Демокрит)

Атрактор, наукове поняття, узагальнене до філософської категорії: сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які сприяють вибору самоорганізованою системою одного з варіантів стійкого розвитку; ідеальний кінцевий стан, до якого система стремить у своєму розвитку

Ат-Таухіді, Абу Хайан, див. *Таухіді, Абу Хайан, ат*

Атрибут, невід'ємна якісна властивість (предикат) субстанції, необхідна для її існування

Атрибутивне судження, в логіці – судження про предмет та його ознаку (його формула: «S є P» або «S не є P»)

Атфільд, Робін (нар. 1941), історик науки, філософ, представник екологічної філософії та екологічної етики; Велика Британія

Афгані, Мухаммад (1839–1897), мусульманський реформатор, ідеолог панісламізму; Афганістан – Туреччина

Афінська (Атенська) школа, 1) термін на позначення сукупності впливових філософських течій, що виникли і співіснували в м. Атенах від часів класичної античної філософії до Середньовіччя; 2) філософська школа пізнього платонізму й неоплатонізму (1–6 ст.)

Ашарі, Абу аль-Хасан (бл. 873–935), ісламський теолог і філософ, основоположник однієї зі шкіл калама, названої за його ім'ям; Ірак

Аш-Шахрастані, Абу ал-Фатх, див. *Шахрастані, Абу ал-Фатх, аш*

Аюрведа, система традиційної медицини Давньої Індії, що ґрунтується на базових ідеях індійської релігійно-філософської традиції

Баадер, Франц (1765–1841), релігійний філософ, теолог, критик класичного раціоналізму; Німеччина

Багатозначна логіка, див. *Логіка багатозначна*

Багатомірність, категорія, що фіксує множинність незалежних і незвідних один до одного вимірів (аспектів, модусів) буття та форм і принципів пізнання

Баденська філософська школа, одна з двох провідних шкіл неокантианства (поруч із Марбурзькою) кін. 19 – поч. 20 ст.

Бадью, Ален (нар. 1937), філософ, письменник, політичний мислитель, етик, громадський діяч; Франція

Базис, 1) у марксистській концепції: сукупність виробничих відносин, що складають економічну структуру даного суспільства; 2) засадниче, фундаментальне положення, на кому побудована теорія, концепція

Базис і надбудова, категорії марксистської соціальної філософії, що відбивають первинні (сукупність економічних, виробничих відносин) і вторинні (сукупність політичних, правових, моральних тощо відносин та форм суспільної свідомості) складники в структурі суспільно-економічної формації

Бакунін, Михайло Олександрович (1814–1876), філософ, публіцист, політичний діяч, ідеолог анархізму; Росія

Балей, Степан (Стефан-Максим) Володимирович (1885–1952), філософ, історик філософії, естетик, логік, психолог, представник Львівсько-Варшавської школи, член НТШ; Україна – Польща

Балланш, П'єр-Симон (1776–1847), релігійний і соціальний філософ, представник християнського соціалізму; Франція

Банальний, буденний, неоригінальний, звичайний

Барвінок, Володимир Іванович (1879–1943), історик церкви, православний богослов, візантолог, письменник, бібліограф; Україна

Баррет, Вільям (1913–1992), філософ-екзистенціаліст, історик філософії; США

Барт, Ролан (1915–1980), філософ, літературознавець, літературний критик, теоретик семіотики; Франція

Бартелемі-Сен-Ілер, Жюль (1805–1895), вчений, журналіст, перекладач Аристотеля, державний діяч; Франція

Батай, Жорж (1897–1962), філософ, соціолог, естетик, письменник; Франція

Батлер, Джозеф (1692–1752), філософ-мораліст, аретолог; Велика Британія

Бауер (Бавер), Бруно (1809–1882), теолог, філософ-гегельянець, історик християнства; Німеччина

Баумгартен, Олександр (1714–1762), філософ, фундатор естетики як самостійної дисципліни; Німеччина

Бахтін, Михайло Михайлович (1895–1973), історик культури, філософ, філолог; Росія

Башляр, Гастон (Гастон) (1884–1962), філософ, епістемолог, дослідник науки, мистецтва і поетики уяви; Франція

Бгава (Бхава), багатозначний термін філософії та психології індуїзму й буддизму: 1) буття, життя, генеза; 2) емоція, темперамент

Бгута (Бхута), в індійських філософських системах назва першоелементів, стихій, що складають матеріальну основу космосу; традиційний перелік включає п'ять основних бгут

Беда Преподобний (Беда Достославний) (бл. 672–735), богослов, історик, екзегет; Англія

Безкінечне, філософська категорія, що відображає безмежність, безмірність, невичерпність, неосяжність буття і пізнання

Без-образне, одне з основних понять естетики, за змістом протилежне поняттю прекрасного (див. *Потворне*)

Безперервне й перервне, філософські категорії, що відображають суперечливість руху, діалектику єдності та дискретності, плинності й розчленованості, множинності

Безпосереднє знання, знання, яке набувається прямим чуттєвим спогляданням, інтелектуальною інтуїцією без передуючих доказів, міркувань, умовиводів (на відміну від дискурсивного знання)

Безпосереднє й опосередковане, філософські категорії, що відображають різні підстави існування та форми вияву загального взаємозв'язку речей (прямого чи непрямого – через проміжні, додаткові ланки), а також різні способи пізнання і комунікації

Бейлі, Самуель (1791–1870), економіст, філософ, логік; Велика Британія

Бейль, П'єр (1647–1706), філософ, представник новочасного скептицизму, літератор, енциклопедист; Франція

Бекон, Роджер (1214–1294), філософ, учений, богослов; Велика Британія

Бекон, Френсіс (1561–1626), філософ, учений, державний діяч, засновник емпіричної традиції у філософії Нового часу; Велика Британія

Беме (Бьоме), Якоб (1575–1624), філософ-пантеїст, містик; Німеччина

Бентам, Джеремі (Єремія) (1748–1832), філософ, правознавець, теоретик політичного лібералізму, родоначальник філософії утилітаризму; Велика Британія

Беньямін, Вальтер (1892–1940), філософ культури, естетик, літературний критик; Німеччина – Франція

Бергсон, Анрі (1859–1941), філософ, представник інтуїтивізму та «філософії життя», автор концепції «творчої еволюції»; Франція

Бергсонізм, філософська течія 20 ст., інспірована ідеями А. Бергсона

Бердяєв, Микола Олександрович (1874–1948), філософ, публіцист, громадський діяч, один із засновників релігійного екзистенціалізму та персоналізму; Україна – Росія

Беринда, Памво (бл. 1555–1632), мислитель, лексикограф, культурний діяч, провідник «ученого гуртка» Києво-Печерської лаври; Україна

Берк, Едмунд (1729–1797), політичний філософ, фундатор ідеології консерватизму, естетик, публіцист; Ірландія – Велика Британія

Берк, Кеннет (1897–1993), письменник, журналіст, філософ, літературознавець, теоретик комунікації; США

Берка, Карел (нар. 1923), логік, методолог, філософ; Чехія

Берклі, Джордж (1684–1753), теолог, філософ-суб'єктивний ідеаліст; Велика Британія

Берлін, Ісайя (1909–1997), політичний філософ, історик філософії, перекладач; Велика Британія

Бернар Шартрський (бл. 1070 – бл. 1130), гуманіст, філософ-неоплатонік, представник Шартрської школи; Франція

Берр, Анрі (1863–1954), історик, літературознавець, філософ, організатор видання 70-ти томів «Еволюції людства»; Франція

Берталанфі, Людвіг фон (1901–1972), вчений, один із основоположників загальної теорії систем, автор програми синтезу наукового знання; Австрія – США

Бетті, Еміліо (1890–1968), історик і філософ права, автор загальної теорії герменевтики; Італія

Белінський, Віссаріон Григорович (1811–1848), літературний критик, публіцист, філософ-матеріаліст, естетик; Росія

Бичко, Ігор Валентинович (нар. 1931), філософ, історик філософії, педагог, академік-секретар Української Академії політичних наук; Україна

Бичков, Віктор Васильович (нар. 1942), філософ, естетик, історик естетики; Росія

Біланюк, Петро-Борис Терентійович (1932–1998), католицький богослов, філософ, релігійний діяч, член НТШ; Україна – Канада

Більфінгер, Георг (1693–1750), філософ, математик, державний діяч; Німеччина

Бін-цзя, давньокитайська школа «військової філософії» (зароджується бл. 6–5 ст. до н. е.), в межах якої розвинуте вчення про військове мистецтво як втілення загальнокосмічних законів

Біоетика, 1) міждисциплінарна галузь, що досліджує і обмірковує морально-етичні проблеми, породжені новітніми досягненнями в біології й медицині та лікарняною практикою; 2) сукупність етичних норм і принципів, пов'язаних із піклуванням про життя і здоров'я людини в контексті інноваційного розвитку біомедичних наук, технологій і сфери охорони здоров'я; 3) у широкому сенсі – прикладна етика, предметом якої є проблеми виживання людства та збереження Життя на планеті

Біон із Борисфена (Біон Борисфеніт) (бл. 325 – бл. 255 до н. е.), мандрівний філософ-кінік, вільнодумець, походив з грецької колонії Ольвії на р. Дніпрі (Борисфені); Стародавня Греція

Біруні, Абу Райхан аль (973–1048), філософ, учений-енциклопедист, дослідник і перекладач індійської філософії; Хорезм

Біфуркація, 1) у широкому сенсі – якісні метаморфози, трансформації системи при зміні параметрів, від яких вона залежить; 2) одне з головних понять синергетики – нерівноважний, невизначений стан системи, що перебуває на порозі можливих варіантів розвитку, коли вибір одного з них стає наслідком впливу випадкових обставин, флуктуацій

Біхевіоризм, провідний напрям в американській психології та соціально-політичній думці 20 ст., ґрунтований на дослідженні поведінки тварин і людини

Блаватська, Олена Петрівна (1831–1891), філософиня, одна із засновниць теософії як окультного, релігійно-містичного вчення та Теософського товариства, літераторка, публіцистка; Росія – Велика Британія

Благо, найзагальніша категорія етики й філософії на позначення ціннісно-позитивного змісту буття

«Благоговіння перед життям» етика, етичне вчення, висунуте А. Швейцером, яке оголошує добром все те, що служить збереженню і розвитку життя, а злом – те, що знищує життя чи перешкоджає йому

Благочестя, релігійно поцінована чеснота, сумлінне дотримання релігійних норм і зобов'язань, належне шанування богів і ставлення до сакрального

Блондель, Моріс (1861–1949), філософ, представник католицького модернізму, автор «філософії дії»; Франція

Блум, Алан (1930–1992), філософ, філософ освіти, політолог; США

Бломенберг, Ганс (1920–1996), філософ, історик філософії, автор концепції «метафорології»; Німеччина

«Бо ху тун» («Диспут в Залі білого тигра», 1 ст.), енциклопедичний твір китайського вченого Бань Гу, присвячений тлумаченню канонічного конфуціанського п'ятикнижжя «У-Цзін»

Бовуар, Сімона де (1908–1986), письменниця, представниця екзистенційної філософії, ідеологиня феміністичного руху; Франція

Богдашевський, Дмитро Іванович, див. *Василь (Богдашевський)*

Богобудівництво (рос. Богостроительство), етико-філософська течія в російському марксизмі поч. 20 ст., яка інтегрувала ідеї марксизму й релігії, обстоювала схожість соціалістичного та християнського світоглядів

Боголюдство, одне з основних понять російської релігійно-філософської й богословської думки кін. 19 – поч. 20 ст. на позначення вищого, ідеального стану людства й особистісної досконалості; міфологема втілення Бога в християнському людстві

Богошукання, 1) релігійно-філософська течія кін. 19 – поч. 20 ст. у середовищі російської інтелігенції; 2) суспільний, культурний, мистецький

рух в Російській імперії, змістом якого було нове розуміння Бога, Церкви, світу, людини поза межами православної догматики

Боден, Жан (бл. 1530–1596), філософ, правознавець, історик, політичний мислитель; Франція

Бодрійяр, Жан (1929–2007), філософ-постмодерніст, культуролог, естетик; Франція

Боецій, Аніцій (480–524), християнський філософ, богослов, державний діяч; Стародавній Рим

Бойченко, Іван Васильович (1948–2007), філософ, вчений, методолог науки; Україна

Болховітінов, Євфимій Олексійович, див. *Євгеній (Болховітінов)*

Больцано, Бернард (1781–1848), просвітник-гуманіст, філософ, теолог, математик; Чехія

Бонавентура (бл. 1217–1274), філософ-схоласт, богослов, містик; Італія – Франція

Бонгеффер, Дитрих (1906–1945), лютеранський теолог, релігійний філософ, основоположник «безрелігійного християнства»; Німеччина

Борецький, Іван, див. *Йов (Борецький)*

Борисов, Іван Олексійович, див. *Інокентій (Борисов)*

Боссюе, Жан (1627–1704) філософ, теолог, письменник, представник августинізму; Франція

Боттон, Ален де (нар. 1969), філософ, письменник, публіцист; Велика Британія

Бохенський, Юзеф (1902–1995), логік, історик логіки, філософ, консультант; Польща – Швейцарія

Брагман (Брахман), 1) у філософії йоги та веданти – душа світу, безособистісний Абсолют; 2) збірник ритуальних текстів брагманізму

«**Брати чистоти**», таємне науково-філософське товариство, яке діяло в 10 ст. у м. Басрі; Ірак

Бредлі, Френсіс (1846–1924), філософ-неогегельянець, провідний представник школи абсолютного ідеалізму; Велика Британія

Брейзіг, Курт (1866–1940), філософ, соціолог, філософ історії; Польща – Німеччина

Брейнстормінг, метод колективного пошуку нових творчих ідей і рішень у процесі розв'язування наукової чи технічної проблеми; технологія стимуляції творчого мислення

Брентано, Франц (1838–1917), філософ, логік, метафізик, автор концепції «чотирьох фаз розвитку філософії»; Австрія – Швейцарія

Бродський, Йосип Нусімович (1924–1994), логік, методолог науки, один із основоположників символічної логіки; Україна – Росія

Бруно, Джордано (1548–1600), філософ-пантеїст, богослов, вільнодумець; Італія

Брюнсвік, Леон (1869–1944), філософ-ідеаліст, методолог науки; Франція

Бубер, Мартін (1878–1965), релігійний філософ, автор концепції «діалогічної теології»; Австрія – Ізраїль

Будапештський клуб, неформальна міжнародна організація, заснована Е. Ласло в 1993 р. з метою мобілізувати ресурси людства для розвитку глобальної культурної свідомості; об'єднує митців у сфері мистецтва, культури, філософії, літератури

Буддгагхоша (бл. 5 ст.), буддійський філософ, вчений, головний систематизатор теорії й практики Тхеравади, перекладач і коментатор текстів Трипітаки; Індія

Будде, Йоганн (1667–1729), філософ, теолог, біблієзнавець, етик; Німеччина

Буддійська філософія, комплекс філософських поглядів на світ, людину, пізнання, що сформувалися в межах різних напрямів і шкіл буддизму; провідну роль відіграли школи: вайбгашика, саутрантіка, мадг'яміка, йогачара

Булгаков, Афанасій Іванович (1859–1907), богослов, історик західного християнства, педагог; Україна

Булгаков, Опанас Іванович (1859–1907), православний богослов, церковний історик, педагог; Росія – Україна

Булгаков, Сергій Миколайович (1871–1944), філософ, економіст, публіцист, релігійний і громадський діяч; Росія – Франція

Булгар (Булгаріс), Елевтерії, див. *Євгеній (Булгар)*

Булъ, Джордж (1815–1864), математик, логік і філософ, основоположник алгебри логіки; Велика Британія – Ірландія

Бульман, Рудольф (1884–1976), лютеранський теолог, основоположник діалектичної теології, автор нової теологічної герменевтики; Німеччина

Бурідан, Жан (бл. 1300 – бл. 1358), логік, філософ, представник середньовічного номіналізму; Франція

Бутервек, Фрідріх (1766–1828), філософ, історик літератури, засновник філософії «віртуалізму»; Німеччина

Буття, одне з найабстрактніших понять філософії, яке відображає загальну властивість сущого існувати реально; те, що існує як істинне, а не видиме; протилежність ніщо або небуття

Буття-в-світі, у філософії екзистенціалізму, феноменології – основоположна структура людського буття, модус людського існування

Буття-в-собі, буття-для-себе, буття-для-іншого, центральні поняття (або екзистенціали) онтології, вироблені в межах гегельянства, екзистенціалізму, феноменології (19–20 ст.)

Бьоме, Якоб, див. *Беме, Якоб*

Бюхнер, Людвіг (1824–1899), філософ, представник натуралістичного матеріалізму, природознавець, лікар; Німеччина

Вада, багатозначний термін в індійській філософії: 1) цілісна доктрина, що обґрунтовується в ході диспуту, дебатів; 2) власне диспут (теорія і практика якого розроблювались різними школами); 3) одна з найскладніших і поцінованих форм диспуту в школі ньяя

Вайбхашіка, одна зі шкіл буддійської філософії в межах Хінаяни (2–9 ст.); Індія

Вайтхед, Альфред (1861–1947), математик, логік, філософ природи, автор «організмичної метафізики»; Велика Британія

Вайшешіка, одна зі шкіл давньоіндійської філософії, відома концепцією атомізму та вченням про систему категорій

Валла, Лоренцо (бл. 1407–1457), гуманіст епохи Відродження, філософ, філолог, історик; Італія

Валлабга (1481–1533), філософ, представник школи веданти, засновник течії вішудга-адвайта; Індія

Ван Бі (226–249), філософ, один із родоначальників вчення «сюань сюе» – синтезу філософії даосизму та неоконфуціанства; Китай

Ван Чун (27 – бл. 100), філософ, енциклопедист, вважається основоположником полемічно-незалежного, раціонально-критичного стилю мислення в китайській філософії; Китай

Ван Янмін (1472–1529), філософ-неоконфуціанець, автор оригінальної доктрини в межах «вчення про серце», письменник, військовий та державний діяч; Китай

Ван Янміна школа (Янмін-сюепай), сукупність напрямів китайської філософії, розвинутих учнями і послідовниками Ван Янміна (кін. 15 – 16 ст.)

Варлаам (Ясинський) (1627–1707), церковний діяч, богослов, полеміст, ректор Києво-Могилянської академії (1667–1673)

Василь (Богдашевський) (1861–1933), церковний діяч, богослов, екзегет, історик філософії, перекладач, ректор Київської духовної академії (1914–1923); Україна

Васильєв, Микола Олександрович (1880–1949), логік, філолог, вчений, автор «уявної» (неаристотелевої) логіки, попередник сучасних систем некласичних логік; Росія

Васконселос, Хосе (1881–1959), філософ, публіцист, громадський діяч, автор концепції «естетичного монізму»; Мексика

Вассиан, Юліан Іванович (1894–1953), філософ, ідеолог українського націоналістичного руху, теоретик «християнського націоналізму»; Україна

Васубандху (бл. 410–490), буддійський філософ, автор твору «Абгідгармакоша», в якому систематизував буддійську доктрину (онтологію, сотеріологію, етику, соціальну філософію, есхатологію); Індія

Васумітра (1 або 2 ст.), філософ, проповідник, представник школи саутрантіка, засновник школи вайбхашіка; Індія

Ваттімо, Джанні (нар. 1936), філософ, теоретик постмодернізму, письменник, політичний діяч; Італія

Вацудзі, Тецуро (1889–1960), філософ, культуролог, етик, історик; Японія

Вачаспаті Мішра (9 або 10 ст.), філософ, енциклопедист, коментатор; Індія

Введенський, Олександр Іванович (1856–1925), філософ-неокантіанець, логік, автор концепції «логіцизму», співзасновник і голова Філософського товариства; Росія

Ввічливість, моральна якість, що характеризує поведінку людини, котра з повагою ставиться до інших, є уважною й послужливою, дотримується правил етикету, ритуальних форм спілкування

Вебер, Макс (1864–1920), соціолог, історик, соціальний філософ, методолог; Німеччина

Веданта, найвпливовіший напрям індійської релігійно-філософської думки, сформований у 7–8 ст.; одна з шести ортодоксальних філософських систем (даршан); також сума художніх текстів, що «ілюструють» Веди

Веди, сакральна текстова традиція індійської культури, найдавніша пам'ятка релігійної літератури (кін. 2 – поч. 1 тис. до н. е.), що вплинула на всі головні релігійні течії (ведизм, брахманізм, індуїзм, джайнізм, буддизм) та філософські школи

Вейль, Симона (1909–1943), філософиня, представниця релігійного містицизму, громадська діячка; Франція

Вейнінгер (Вайнінгер), Отто, (1880–1903), філософ, автор концепції філософії статі; Австрія

Велика порожнеча (тайсю), одне з важливих понять китайської філософії – просторова-часова безмежність, позачасне й безкінечне вмістилище першопочаткової субстанції (ці)

Великий, Атанасій Григорій (1918–1982), історик церкви, теолог, вчений, церковний діяч, член НТШ; Україна – Італія

Величковський, Петро Іванович, див. *Паїсій (Величковський)*

Величне, категорія естетики, яка виражає естетичне освоєння світу як могутнього, неосвоєного і невіддільного людині, емоційно-піднесене сприйняття епохальних подій, героїчних вчинків; те, що вражає силою свого прояву

Велланський, Данило Михайлович (1774–1847), натурфілософ, послідовник шеллінгіанства, учений-медик, дослідник творчості Г. Сковороди; Україна – Росія

Венн, Джон (1834–1923), логік і філософ; Велика Британія

Вень, одна з центральних категорій китайської філософії, естетичної та літературної думки; має широкий спектр значень – «писемність», «культурність», «цивілізованість», «упорядкованість» тощо

Верифікація, 1) в науці – логіко-методологічна процедура встановлення істинності наукової гіпотези чи твердження на підставі їх відповідності емпіричним даним; 2) в межах логічного позитивізму – спосіб апробації наукових тверджень як приступних безпосередньому досвіду

Верифікації принцип, висунутий в межах логічного позитивізму принцип встановлення осмисленості висловлень, істинність або хибність яких визначена відповідністю/невідповідністю даним чуттєвого досвіду

Верещинський, Йосип (1532–1598), політичний мислитель, церковний діяч, мораліст; Україна

Вернадський, Володимир Іванович (1863–1945), вчений-енциклопедист, мислитель, основоположник концепції біосфери й ноосфери, співзасновник і перший президент Всеукраїнської Академії наук (1918); Росія – Україна

Веррі, Пьєтро (1728–1797), просвітник, публіцист, автор концепції математизованої етики; Італія

Вестернізація, цілеспрямоване поширення західних інститутів, технологій, цінностей, способу життя у не-західні суспільства

Взаємодія, філософська категорія, що відображає різновид взаємозв'язку – обопільний вплив різних об'єктів одне на одного та наслідки і зміни, спричинені таким впливом

Взаємозв'язок, філософська категорія, що відображає найзагальнішу закономірність існування світу – безпосередню чи опосередковану взаємну залежність та взаємообумовленість між різними частинами системи, явищами, подіями тощо

Вибір, складний внутрішній вольовий процес самовизначення особистості щодо своїх рішень, принципів, учинків: надання переваги одній із альтернатив і відмова від іншої

Виведення, в логіці – процес отримання нових тверджень, висновків із уже відомих, встановлених

Вивідне знання, результат умоглядно-мисленнєвої діяльності; знання, яке базується на умовиводах і набуває форми дедуктивної теорії (нові

положення одержані з набору аксіом шляхом застосування логічних законів)

Виготський, Лев Семенович (1896–1934), психолог, методолог, філософ, автор культурно-історичної теорії розвитку психіки; Росія

Вид і рід, категорії, що виражають різні рівні процесу узагальнення і характеризують відношення між класами різного обсягу (вид – підклас роду); використовуються як одиниці класифікації та є основою низки логічних процедур (напр. визначення)

Видимість (удаваність), у філософії – неадекватне, спотворене відображення об'єкта суб'єктом пізнання, засноване переважно на чуттєвому сприйнятті

Визначеність, чіткість, виразність, послідовність, обґрунтованість

Визначення (дефініція), логічна процедура надання фіксованого смислу термінам мови, науки

Виклик, у філософії – складна проблема, соціальний ризик, небезпека, негативний фактор соціальної ситуації, що вимагає реагування заради самозбереження і подальшого розвитку системи

«Виклику – Відгуку» концепція, сформульована А. Дж. Тойнбі концепція, яка описує виникнення і розвиток цивілізацій через серію кинутих суспільству викликів (кліматичного, географічного, військового, культурного тощо характеру) і пошуків адекватних відповідей на них; неспроможність мобілізувати ресурси і подолати чергові виклики вважається ознакою занепаду цивілізації

Виключеного третього закон, закон класичної логіки, згідно з яким, поміж двох висловлень типу «А» і «не-А» – одне обов'язково є істинним (або: два судження, одне з яких є запереченням іншого, не можуть бути одночасно хибними або одночасно істинними)

Вимірювання, пізнавальний процес визначення числового значення певної величини, а також дія, спрямована на знаходження значення фізичної величини дослідним шляхом

Вина, етичне поняття, відчуття негативної самооцінки через здійснений вчинок, який видається людині причиною поганих наслідків для інших чи для себе самої

Винниченко, Володимир Карлович (1880–1951), політичний і державний діяч, політичний філософ, письменник, публіцист; Україна

Випадковість, див. *Необхідність і випадковість*

Виробництво суспільне, сукупна організована діяльність людей з метою відтворення власного й суспільного життя (матеріальних благ, суспільних відносин, духовних продуктів, інформації, самих індивідів тощо)

Висловлення, логіко-семантична категорія, яка виражає форму мислення – певне судження, що може бути істинним або хибним

Висновок, у логіці – висловлення, в якому фіксують нове знання, і яке отримують шляхом виведення за допомогою певних логічних правил з інших висловлень (засновків)

Вишенський, Іван (сер. 16 ст. – після 1620), письменник, полеміст, мислитель, представник містико-аскетичного напрямку; Україна

Вишеславцев, Борис Петрович (1877–1954), релігійний філософ, філософ права, етик; Росія – Франція

Вівеканада Свами (1863–1902), релігійний філософ, громадський діяч, реформатор індуїзму; Індія

Віденський гурток, спільнота вчених, що сформувалася при Віденському університеті в 1920-х, ідейне та організаційне осердя логічного позитивізму

Віджњяна, в індійській філософії – вища пізнавальна здатність, пов'язана з розпізнаванням істинного й не-істинного, урозумінням місця і ролі кожного елемента в системі світобудови; інтелектуальна активність

Віджњяна-вада, онтологічна концепція буддійської школи Йогачара, яка проголошує об'єкти емпіричного світу лише конструкціями людської свідомості, вважає єдиною справжньою реальністю абсолютну свідомість

Відкриття (Наукове відкриття), встановлення невідомих раніше об'єктивних закономірностей, властивостей або явищ матеріального світу, яке докорінно змінює рівень наукового пізнання

Відкрите суспільство, соціально-філософське та соціологічне поняття на позначення динамічних, демократично улаштованих і гуманістично орієнтованих суспільств, із відсутністю соціальних бар'єрів між класами, верствами, статусами; широкого визнання набуло завдяки працям К. Поппера

Відносини виробничі, одна з базових категорій філософії марксизму, яка виражає сукупність матеріальних відносин між людьми в процесі суспільного виробництва

Відносини суспільні, категорія соціальної філософії, яка виражає сукупність багатоманітних зв'язків і взаємодій, що виникають між суб'єктами соціальної взаємодії (індивідами, групами, соціальними інститутами, суспільними системами)

Відносна істина, неповні, неточні, часткові знання про об'єкт, які уточнюються і поглиблюються в процесі його пізнання

Відносне, мінливе, залежне, нестійке, несамостійне, опосередковане іншим; протилежність до абсолютного

Відношення, базова філософська категорія, яка фіксує кореляцію, зв'язок, співвіднесеність об'єктів або їх властивостей

Відображення, 1) філософська категорія, що позначає властивість будь-яких тіл, явищ, процесів тощо змінюватися в процесі взаємодії та зберігати інформацію про ці зміни у специфічних для себе формах (знаках, відбитках, структурних перетвореннях та ін.); 2) у діалектичному матеріалізмі 19–20 ст. – загальна властивість матерії «близька до відчуття», найперше здатність свідомості до відтворення предметів і явищ об'єктивного світу

Відповідальність, відносини залежності людини від деякого об'єкта (Іншого), що сприймаються як підставові для її вчинків, діяльності, рішень, спрямованих на збереження цього об'єкта (Іншого) або сприяння йому

Відповідальності етика, етична система, альтернативна телеологічній та деонтологічній етикам; пов'язує відповідальність як основу моральних дій не лише з дотриманням певних приписів, а й з урахуванням передбачуваних наслідків діяльності

Відразливе, вкрай неприємне, огидне, яке відштовхує самим виглядом

Відродження, 1) нова світоглядна й культурна парадигма в історії Європи 14–16 ст., спрямована на відродження античної культури, світськість, гуманізм, антропоцентризм; 2) особлива епоха в історії Європи, обумовлена зародженням буржуазних відносин; 3) в широкому сенсі – метафора культурного і політичного розквіту, відновлення сили й впливовості (напр., національне відродження)

Відродження філософія, див. *Філософія Відродження*

Відчай, 1) почуття сильного душевного болю, безвиході, розпачу; 2) поняття філософії екзистенціалізму, що окреслює граничну для людини

ситуацію, в якій вона переживає абсолютну неможливість подальшого існування у звичних буттєвих координатах

Відчуження, одне з основних понять німецької класичної філософії та філософії марксизму – фундаментальна метаморфоза людської діяльності, наслідки якої (як і сам процес) стають невіддільними суб'єктами, домінують над ним

Відчуття, психофізичний процес, результатом якого є відображення окремих властивостей предметів і явищ при безпосередній дії подразників на органи чуття; один із шаблів процесу пізнання

Візантійська філософія, етап розвитку середньовічної філософії (4–15 ст.), історично пов'язаний зі становленням, розквітом і занепадом Візантійської імперії та утвердженням на її теренах східної гілки християнства

Віздом, Джон (1904–1993), філософ, представник Кембриджської школи аналітичної філософії, послідовник Л. Вітгенштайна; Велика Британія

Вікліф, Джон (бл. 1330–1384), філософ, богослов-полеміст, логік, педагог, церковний діяч; Англія

Віко, Джамбатіста (1668–1744), філософ, історик, правознавець епохи Просвітництва, засновник філософії історії та етнопсихології; Італія

Віламовіц-Мьоллендорф, Ульріх фон (1848–1931), філолог, еллініст, історик античної культури та філософії; Німеччина

Віленьський Гаон (Гаон з Вільна) (1720–1797), рабин, вчений, каббаліст, громадський діяч, духовний авторитет ортодоксального юдаїзму; Білорусь – Литва

Вільгельм з Мербеке (Вільєм ван Мербеке) (13 ст.), філолог, коментатор і перекладач творів грецьких філософів, пропагандист грецької філософії в Середньовіччі; Фландрія

Вільгельм Овернський (перша пол. 13 ст.), філософ-платоніст, богослов; Франція

Вільнодумство, ідейна течія, що обстоює право людини на свободу мислення, критичне ставлення до усталених поглядів і авторитетів, вільне самовизначення у світогляді

Вільямс, Бернард (1929–2003), філософ-мораліст, етик, історик філософії; Велика Британія

Віндельбанд, Вільгельм (1848–1915), філософ, логік, аксіолог, засновник Баденської школи неокантіанства; Німеччина

Вінкельман, Йоганн (1717–1768), філософ-просвітник, естетик, мистецтвознавець, історик античного мистецтва; Німеччина

Вінцент із Бове (бл. 1190 – бл. 1264), богослов, мораліст, енциклопедист, автор «Великого зеркала»; Франція

Віра, особлива світоглядна позиція, психологічна установка, духовно-емоційний стан – позарациональна суб'єктивна переконаність в істинності тих чи інших положень, яка не потребує аргументів і доказів

Вірогідність, властивість знання, істинність якого твердо встановлена суб'єктом і не викликає сумнівів

Віртуальна реальність, квазіреальність, що вигадана, створена грою уяви, або штучно зімітована за допомогою новітніх інформаційних технологій

Віртуальний простір, 1) створена комп'ютерними технологіями і тривимірно зімітована віртуальна реальність як об'єкт людського світосприйняття; 2) глобальне комунікативне середовище, в основі якого – виробництво, упорядкування, збереження та обмін інформацією завдяки електронним мережам

Віртуальний світ, штучно створене інтерактивне середовище, зімітоване засобами комп'ютерних технологій (і орієнтоване на споживача), яке породжує ілюзію суб'єктивної присутності, зануреності

Віртуальність, 1) в історії філософії – потенційно можливий, але ще не реалізований актуально об'єкт або стан буття; в широкому сенсі – потенція, можливість існування; 2) у сучасній філософії – характеристика зімітованої реальності, а також світосприйняття суб'єкта: стан, в якому суб'єкт втрачає розбіжність між реальним і нереальним, сконструйованим, симульованим

Віссаріон Нікейський (бл. 1400–1472), філософ, богослов, ритор, церковно-політичний діяч; гурток його учнів і послідовників відомий як «Віссаріонівська Академія»; Візантія

Віталізм, 1) натурфілософське вчення та ненауковий напрям у біології, що пояснюють сутність життя і розвиток живих організмів дією внутрішніх сил надфізичної й телеологічної природи («життєвої сили», «душі», «ентелехії» тощо); 2) метафорично – властивість архаїчної свідомості оживлювати неорганічний світ

Віталій з Дубна (кін. 16 – поч. 17 ст.), релігійний письменник, філософ, перекладач; Литва – Україна

Віганда, в індійській філософії – еристична полеміка заради перемоги над опонентом, безвідносно до пошуку істини чи обстоювання певної доктрини; вправи у доведенні чи спростуванні чого завгодно

Вітгенштайн (Вітгенштейн), Людвіг (1889–1951), філософ-неопозитивіст, логік, математик; Австрія – Велика Британія

Вічність, 1) нескінченна тривалість; 2) безкінечне перебування у незмінному стані, позачасне теперішнє

Вішнугупта, див. *Чанак'я*

Властивість, філософська категорія на позначення деякої характеристики об'єкта, що визначає його вид, тип, поведінку тощо, дозволяє його ідентифікувати, відрізнити та порівнювати з іншими об'єктами

Внутрішнє і зовнішнє, фундаментальні філософські категорії, які відбивають структуру світу та людського світосприйняття: а) зовнішнє виражає властивості предмета, явища як цілого і способи його взаємодії з довкіллям, внутрішнє – його будову, склад, зв'язки між елементами; б) у теорії пізнання – протиставлене людській свідомості й безпосередньо відкрите до споглядання, відчуття (зовнішнє) і недоступне для безпосереднього сприйняття (внутрішнє)

Внутрішній світ людини, складна духовно-психічна система особистості, що охоплює емоції, афекти, вірування, мотиви, установки, рефлексії, накопичений індивідуальний досвід тощо, які визначають саморозвиток особистості та формування її Я-концепції

Войно-Ясенецький, Валентин Феліксович, див. *Лука (Войно-Ясенецький)*

Войтила, Кароль, див. *Іван-Павло II*

Володимир (Каліграф) (?–1760), богослов, релігійний мислитель, педагог, церковний діяч; Україна – Росія

Володіння, спосіб взаємодії суб'єкта зі світом, який полягає у підпорядкуванні тих чи інших його фрагментів своїй волі, меті, бажанням; реалізація владних відносин

Волонтерська діяльність (Волонтерство), неформальна, добровільна, безкорислива суспільно значуща діяльність індивідів і груп; різновид громадянської ініціативи

Вольней, Костянтин де (1757–1820), філософ-просвітник, вчений-орієнталіст, релігієзнавець, політичний діяч; Франція

Вольтер (Аруе, Франсуа Марі) (1694–1778), філософ, вчений, публіцист, драматург, історик, ключова постать Просвітництва; Франція

Вольтер'янство, широкий просвітницький рух 18 ст., інспірований ідеями Вольтера

Вольф, Христіан (Християн) фон (1679–1754), філософ-раціоналіст, послідовник і популяризатор ідей Г. Ляйбніца; Німеччина

Вольфіанство, школа в історії російської філософії 18–19 ст., що вплинула на розвиток академічної філософії в Росії

Волюнтаризм, напрям у філософії, який визнає волю (людську, або божественну, надприродну) вищим принципом буття, приписує їй визначальну роль у розвитку природи й суспільства

Воля, специфічна здатність або сила, що мобілізує і скеровує зусилля суб'єкта на досягнення його цілей: 1) здатність людини до свідомого управління своїми вчинками, відповідно до визначених цілей; 2) у низці філософських систем (А. Шопенгавера, Е. Гартмана, Ф. Ніцше) – фундаментальна властивість суцього, що передує людському розуму

Ворд, Джеймс (1843–1925), філософ-теїст, психолог, педагог; Велика Британія

Врітті, категорія індійської естетики; найліпшим відповідником в європейському мистецтві є поняття стилю або манери

Вроджені ідеї, в історії європейської філософії – концепти, уявлення, знання, які не залежать від емпіричного досвіду та органів чуття людини, не стосуються безпосередньо чуттєвого світу (напр., аксіоми математики, ідея Бога та ін.), а задані зовні або вроджені людському розумові

Всеєдність, в німецькій класичній філософії 19 ст. – ідея Єдиного як єдності протилежностей (ідеального і реального, кінцевого й безкінечного, Я і Абсолюту) або Єдиного як нерозрізненого в собі; в російській релігійній філософії кін. 19–20 ст. – ідея єдності людства в Бозі, Боголюдства

Всеєдності філософія, напрям у російській релігійній філософії кін. 19 – перш. третини 20 ст., заснований на ідеях софійності світу, його онтологічної й аксіологічної єдності, повноти буття, майбутнього боголюдства (В. Соловйов, С. та Є. Трубецькі, С. Булгаков та ін.)

Всесвіт, 1) у найширшому сенсі – все існуюче, всеохопне ціле, тотальність навколишнього світу, нескінченного у просторі, часі, різноманітного у формах і проявах; 2) універсум як об'єктивно існуючий матеріальний світ (самопосталий чи створений надприродною силою); 3) найбільша з відомих, складна космофізична система, що є об'єктом наукового дослідження; 4) фрагмент світу, наразі охоплений астрономічними спостереженнями

Всесвітній філософський конгрес, найбільший світовий форум з філософії, на якому обговорюються актуальні філософські проблеми сучасності; від 1948 р. збирається кожні 5 років

Вульгарний матеріалізм, термін Ф. Енгельса на позначення течії в матеріалізмі 19 ст. (Л. Бюхнер, Я. Молешотт, К. Фогт та ін.), що лишалася на застарілих принципах механіцизму, спрощено тлумачила природу свідомості

Вундт, Вільгельм (1832–1920), психолог, фізіолог, філософ, один із основоположників експериментальної психології, етнопсихології; Німеччина

Вчений гурток Києво-Печерської лаври, див. *Києво-Печерської лаври вчений гурток*

Вчинок, акт практичної дії, опосередкований процесом взаємодії та спілкування, що висвітлює моральні й соціальні аспекти діяльності людини

В'якта-ав'якта, «проявлене-непроявлене» – важлива парадигма індійської філософської традиції, відповідником якої в європейській культурі є проблема феноменального й ноуменального

Г'юм, Девід (1711–1776), філософ-емпірик, історик, епістемолог, етик; предтеча позитивізму та феноменології; Шотландія

Габермас, Юрген (нар. 1929), соціальний філософ, соціолог, засновник теорії комунікативної дії; Німеччина

Гаврило Дорофейович (Дорофєсвич) (1570 – після 1624), вчений, письменник, перекладач, член Києво-Печерського вченого гуртка; Україна

Гадамер, Ганс-Георг, див. *Гадамер, Ганс-Георг*

Гасєвський, Степан Юхимович, див. *Сильвестр (Гасєвський)*

Гаск, Фрідріх Август фон (1899–1992), економіст, політичний філософ, теоретик лібералізму, філософ культури, педагог; Австрія

Газалі, Абу Хамід (1058–1111), ісламський богослов, філософ-містик, розробник метафізики суфізму; Іран

Гайгер, Мориц (1880–1937), філософ, представник феноменології, теоретик естетики; Німеччина – США

Гайдеггер, Мартін (1889–1976), філософ, метафізик, філософ техніки, філософ мови, один із засновників герменевтики та лінгвістичної філософії; Німеччина

Гакслі (Гекслі), Джуліан (1887–1975), вчений, співзасновник синтетичної теорії еволюції, гуманіст, культурний і політичний діяч, перший генеральний директор ЮНЕСКО; Велика Британія

Гакслі (Гекслі), Томас (1825–1895), природознавець-дарвініст, філософ, публіцист, послідовник скептицизму Д. Г'юма, автор терміна «агностицизм»; Велика Британія

Галеві, див. *Ібн Дауд, Авраам*

Галеві, Єгуда (бл. 1080 – бл. 1142), поет, релігійний філософ-неоплатонік, юдейський богослов; Іспанія

Галілей, Галілео (1564–1642), учений, мислитель, один із засновників Новочасної науки, обґрунтував геліоцентричну модель Всесвіту; Італія

Галятовський, Йоаникій (бл. 1620–1688), письменник, полеміст, богослов, церковний та громадсько-політичний діяч; Україна

Гамалія, Семен Іванович (1743–1822), філософ-містик, освітній діяч, перекладач, поет доби Гетьманщини; Україна

Гамільтон, Вільям (1788–1856), філософ, логік, автор концепції «природного реалізму»; Шотландія – Велика Британія

Гангеша (Гангешвара) (12–13 ст.), епістемолог, логік, засновник логічної школи нав'я-ньяя; Індія

Ганді, Мохандас (Махатма) (1869–1948), мислитель, суспільно-політичний діяч, провідник принципу ненасильства та ідеї «ненасильницької цивілізації»; Індія

Гандизм, соціально-політичне і релігійно-філософське вчення, ґрунтоване на ідеях Махатми Ганді, ідеологія національно-визвольного, антиколоніального руху в Індії

Ганебне, поняття етики на позначення негідного, безчесного, принизливого, того, що викликає загальний осуд

Ганкевич, Климентій Миколайович (1842–1924), філолог, етнограф, письменник, філософ-ідеаліст; Україна

Гантінгтон, Самуель (1927–2008), політичний філософ, соціолог, футуролог; США

Гардт, Майкл (нар. 1960), сучасний політичний і соціальний філософ; США

Гармонія, філософсько-естетичне поняття, що позначає впорядкованість, злагодженість зв'язків між елементами, частинами і цілим, відповідність змісту і форми

Гармонія сфер (гармонія світу, світова музика), античне і середньовічне вчення про музично-математичне влаштування космосу, характерне для піфагорійської та платонічної філософських традицій

Гартман, Едуард фон (1842–1906), філософ-ірраціоналіст, представник волюнтаризму, етик; Німеччина

Гартман, Микола (1882–1950), філософ, основоположник «критичної онтології», етик, естетик; Росія – Німеччина

Гартгорн, Чарльз (1897–2000), релігійний філософ, теолог, автор концепції неокласичної метафізики; США

Гаскала, рух у єврейському середовищі Європи др. пол. 18 ст. за рецепцію цінностей Просвітництва, інтеграцію в європейське суспільство, включення євреївства у світську культуру й освіту, політико-правову боротьбу

Гассенді, П'єр, див. *Гассенді, П'єр*

Гатчесон, Френсіс (1694 – бл. 1746), філософ, педагог, просвітник, етик, естетик; Ірландія – Велика Британія

Гаудапада (бл. 6–7 ст.), філософ, засновник релігійно-філософського напрямку, відомого як адвайта-веданта; Індія

Гаутама, Акшапада (6 ст. до н. е.), філософ, логік, заклав основи філософської системи школи ньяя, автор «Ньяя-сутри»; Стародавня Індія

Гвардіні Романо, див. *Гвардіні, Романо*

Гвішиані, Джермен Михайлович (1928–2003), філософ, соціолог, філософ управління, фундатор школи контрольованого глобального розвитку; Грузія – Росія

Ге Хун (283–343), філософ-даос, вчений, алхімік, енциклопедист; Китай

Гегель, Георг (1770–1831), філософ, енциклопедист, розробник системи абсолютного іdealізму, провідна постать класичної німецької філософії; Німеччина

Гегельянство, сукупність філософських течій, заснованих у перш. пол. 19 ст. учнями й послідовниками Г. Гегеля, представниками різних поколінь, що призвело до організаційного розмежування на «старогегельянців» і «молодогегельянців»

Гегемонія, провідна роль, домінування, перевага в силі, впливі, керівництві

Гегесій (бл. 320–280 до н. е.), філософ, етик, представник киренської школи, проповідник суїциду як ціннісного вибору; Стародавня Греція

Гедеон (Вишневський) (1678–1761), церковний діяч, просвітник, мислитель, вихованець та викладач Києво-Могилянської академії; Україна – Росія

Гедеон (Сломінський) (1715–1772), церковний діяч, православний богослов, біблієст, вихованець і викладач Києво-Могилянської академії; Україна – Росія

Гедонізм, філософсько-етичне вчення, згідно з яким насолода є найвищим благом і метою життя людини, а принцип насолоди – основою моральних визначень

Гейзенберг, Вернер (1901–1976), фізик-теоретик, один із засновників квантової механіки, мислитель, розробник філософської проблематики фізичних наук; Німеччина

Гейзинга, Йоган (1872–1945), вчений, історик, філософ культури, автор концепції гри як основи людського співжиття і культури; Нідерланди

Гейлінкс, Арнольд (1624–1669), метафізик, логік, етик, чільний представник філософської доктрини окказіоналізму; Нідерланди

Гейтінг, Аренд (1898–1980), математик, логік, представник інтуїціонізму, розробник інтуїціоністської логіки; Нідерланди

Геккель, Ернст (1834–1919), природознавець, філософ, послідовник і захисник дарвінізму, розробник філософських проблем теорії еволюції; Німеччина

Гелен, Арнольд (1904–1976), філософ, один із засновників філософської антропології; Німеччина

Геліоцентризм, модель Всесвіту, особливо поширена в 16–17 ст., згідно з якою Сонце є центральним небесним тілом, навколо якого обертаються Земля та інші планети; альтернатива геоцентризму

Гельвецій, Клод (1715–1771), філософ-сенсуаліст, просвітник, літератор, вільнодумець, член гуртка французьких енциклопедистів; Франція

Гемачандра (11–12 ст.), філософ, політик, вчений-енциклопедист; Індія

Гемпель, Карл (1905–1997), філософ, логік, методолог, член Віденського гуртка, вплинув на формування неопозитивізму; Австрія – США

Генезис, Генеза, див. *Генеза*

Гендерні дослідження (Гендерні студії), комплекс міждисциплінарних досліджень (з соціології, психології, економіки, політології, педагогіки тощо), що присвячені феномену статі в її соціально-культурних вимірах

Генетичний метод, у філософії та соціогуманітарних науках – спосіб дослідження та пояснення явищ, заснований на аналізі їх історичного становлення і розвитку

Генетично-конструктивний метод, спосіб побудови наукової теорії, заснований на конструюванні ідеальних (абстрактних) теоретичних об'єктів та мисленневих експериментах з ними

Геній, надзвичайно обдарована людина, творець, новатор, відкриття і здобутки якого мають історичне значення

Геннадій Схоларій (бл.1400–1472), філософ і богослов, коментатор Аристотеля, відомий спробою синтезу західної схоластики з православною догматикою; Візантія

Генон, Рене, див. *Генон, Рене*

Генріх Гентський (?–1293), філософ, богослов, педагог, представник августинізму; Бельгія – Франція

Географічне середовище, частина географічної оболонки, включена в сферу життєдіяльності людства; сукупність природних чинників, які є умовами існування й розвитку суспільства

Географічний детермінізм, концепція, що приписує географічним факторам (ландшафту, клімату, природним ресурсам тощо) провідну, визначальну роль у розвитку суспільства і культури

Георгій Геміст Плетон (Пліфон) (бл. 1360–1452), філософ платонічної традиції, богослов, освітній і релігійний діяч; Візантія

Георгій (Кониський) (1717–1795), філософ, письменник, церковний, громадський і культурний діяч; Україна – Білорусь

Геоцентризм, модель Всесвіту, що домінувала в епоху Античності й Середньовіччя, згідно з якою Земля є центром світобудови, навколо якого обертаються Сонце, зірки, інші планети; альтернатива геліоцентризму

Гераклід Понтійський (4 ст. до н. е.), учень Платона й Аристотеля, натурфілософ, історик, етик; Стародавня Греція

Геракліт Ефеський (6–5 ст. до н. е.), натурфілософ, діалектик, ввів поняття «логос», «становлення»; Стародавня Греція

Герберт, Едвард (Герберт з Чербері) (1583–1648), релігійний філософ, політичний діяч, один із основоположників деїзму; Велика Британія

Гердер, Йоганн-Готфрід (1744–1803), критик, історик культури, філософ; вплинув на формування класичної традиції філософії історії; Німеччина

Гермарх з Мітілени (4–3 ст. до н. е.), філософ, ритор, після смерті Епікура – глава епікурейської школи; Стародавня Греція

Герменевтика, багатозначний термін: 1) мистецтво тлумачення, інтерпретації та розуміння авторитетних (класичних, священних та ін.) текстів; 2) напрямок у філософії 20 ст. (Г.-Г. Гадамер), що надає розумінню, інтерпретації онтологічного статусу (як універсального способу буття людини і культури); 3) у широкому сенсі – метод, теорія чи філософія будь-якої інтерпретації

Герменевтичне коло, одне з основних понять герменевтики, запроваджене Ф. Шлеєрмахером, принцип розуміння тексту, заснований на діалектиці частини й цілого (постійне повернення від частин до цілого і навпаки, що змінює і поглиблює їхнє розуміння)

Герметизм (Герметика, Герметична філософія), релігійно-філософське езотеричне вчення, започатковане в добу еллінізму як синтез окультних знань (античної філософії й містики, східної астрології, магії, мантики, пізніше – алхімії та ін.); легендарним засновником вважається Гермес Трисмегіст

Героїзм, етичне поняття – звитяга, мужність і самовідданість у виконанні громадського обов'язку, здатність до здійснення подвигу

Героїчне, етико-естетична категорія на означення моральної цінності вчинків людини чи групи, які вимагають мужності, відваги, самопожертви, надзвичайних фізичних і духовних зусиль

Герсонід (раббі Леві бен Гіршом) (1288–1344), юдейський філософ, математик, астроном, екзегет, коментатор Аристотеля; Франція

Герцен, Олександр Іванович (1812–1870), письменник, публіцист, літературний критик, філософ, політичний діяч; Росія

Гершензон, Михайло Осипович (1869–1925), історик філософії, філософ культури, публіцист, перекладач, перший голова Всеросійської спілки письменників; Росія

Гесс, Мозес (1812–1875), літератор, політичний діяч, один із творців теорії комунізму, провідний ідеолог сіоністського руху; Німеччина – Франція

Гетерогенність і гомогенність, поняття, що позначають протилежні структурні властивості об'єктів – різнорідності (сполучення розбіжних за природою, походженням, функціями частин, елементів) та однорідності

Гетерономія, у філософії – підпорядкування волі суб'єкта зовнішнім, незалежним від неї, домінуючим факторам – закону (правовим нормам, традиціям, релігійним приписам), необхідності, причинності

Гетерономна етика, термін, уведений І. Кантом на позначення етики, що ґрунтує моральні приписи на засадах не-моральної природи, виводить їх із зовнішніх (щодо волі суб'єкта) причин; протиставлена автономній етиці

Геттнер, Герман (1821–1882), естетик, мистецтвознавець, історик літератури; Німеччина

Гештальт, поняття філософії та психології на позначення цілісного (нерозчленованого) образу об'єкта, який формується у свідомості людини в акті сприйняття

Гідність, морально-етична категорія, що виражає самоповагу й усвідомлення людиною своєї самоцінності як моральної і суспільно-значущої особистості та відповідне ставлення до неї з боку суспільства

«Гідності революція», суспільно-політичний громадянський протест на захист порушених цінностей політичної свободи, демократії та євроінтеграції, моральності й відповідальності влади, національної та особистої гідності

Гієрокл (Ієрокл) Александрійський (перша пол. 5 ст.), філософ-неоплатонік, представник Александрійської школи; Візантія

Гізель, Інокентій, див. *Гізель, Інокентій*

Гілеморфізм, термін натурфілософії на позначення космогенезу як процесу оформлення початкового пасивного субстрату (матерії) активною субстанцією

Гілозоїзм, натурфілософське вчення про загальну здушевленість матерії, природи, космосу; приписування субстанції здатності до відчуття і мислення

Гільдебранд, Дитрих фон (1889–1977), католицький філософ, феноменолог, етик; Німеччина – США

Гільдебранд, Аліса фон (нар. 1923), релігійна філософиня, теологиня, дослідниця гендерної проблематики; Бельгія – США

Гільйом із Конша (Гільйом Конхезій) (бл. 1080–1150), філософ-вільнодумець, гуманіст, логік, енциклопедист; Франція

Гільйом із Шампо (бл. 1068–1121), філософ-містик, представник реалізму, богослов, логік, засновник Сен-Вікторської філософсько-богословської школи; Франція

«**Гільйотина Г'юма**», алегорична назва для принципу розмежування фактичного і ціннісного, моральних норм і знань про суще. Названий на честь філософа Девіда Г'юма, який підкреслював неможливість логічної дедукції з описових суджень зі зв'язкою «є» (або «не є») наказових суджень зі зв'язкою «повинен»

Гінер де лос Ріос, Франсиско, див. *Гінер де лос Ріос, Франсиско*

Гіляров, Олексій Микитович (1856–1938), письменник, філософ, педагог, один із організаторів ВУАН та перший академік-філософ; Україна

Гінтікка, Яакко (1929–2015), філософ, логік, епістемолог, філософ мови; Фінляндія

Гіпатія (бл. 370–415), учена, філософиня неоплатонічної школи, викладачка Александрійського мусейону; Римська імперія

Гіпотеза, науково обґрунтоване припущення, істинність чи хибність якого є невизначеними до експериментальної перевірки; розрізняють гіпотезу як метод розвитку наукового знання і як структурний елемент наукової теорії

Гіпотетико-дедуктивна модель, у методології науки – концепція пізнавального процесу і структури наукового знання, що моделює наукове знання як систему дедуктивно пов'язаних гіпотез і висновків, які поступово піддаються обґрунтуванню

Гіпотетико-дедуктивний метод, спосіб теоретичного дослідження, який полягає у висуванні деяких тверджень як гіпотез та виведення з них (дедукції) приступних для емпіричної перевірки висновків

Гіпотетичний силізізм, див. *Силізізм гіпотетичний*

Гіппархія (4 ст. до н. е.), філософія кінчної школи, учениця і дружина Кратета Фіванського; Стародавня Греція

Гіппас із Метапонта (6–5 ст. до н. е.), філософ-піфагорієць, математик; Стародавня Греція

Глаголев, Олександр Олександрович (1872–1937), богослов, біблієзнавець, лінгвіст, фахівець з давньоєврейської мови та біблійної археології; Україна

Глобалізація, якісно новий етап розвитку всесвітніх економічних, політичних, культурних, правових, інформаційних тощо зв'язків, формування єдиного світу як системи взаємозалежних соціумів

Глобалізм, багатозначний термін: 1) загальнопланетарна реальність, єдиний економічний та соціокультурний простір взаємозалежних країн і народів; 2) принцип підходу в науковій теорії та політиці до розуміння світу як цілісної економічної, соціокультурної й політичної суперсистеми, а людства – як єдиного суб'єкта дії та розвитку; 3) ідеологія, що захищає цінності планетарної інтеграції

Глобалістика, міждисциплінарна наукова галузь, яка досліджує сутність, причини, тенденції розвитку, наслідки глобальних явищ, процесів і проблем, закономірності глобальної історії людства та механізми управління глобальним розвитком (формується від 1960-х). У широкому сенсі – вся сукупність наукових, філософських, культурологічних і прикладних досліджень різних аспектів глобалізації та глобальних проблем, стратегій поступу і виживання людства

Глобальний, такий, що поширюється на всю Земну кулю; всесвітній; всебічний, повний; загальний, універсальний

Глобальний еволюціонізм, міждисциплінарний напрям наукових досліджень, що інтегрує природничі, соціогуманітарні й технічні науки у

пізнанні глобального процесу еволюції як єдності космічної, хімічної, біологічної та соціальної стадій

Глобальні проблеми сучасності, комплекс найгостріших соціально-природних суперечностей, загроз і небезпек, що стосуються людства в цілому і можуть бути розв'язані лише в масштабах усієї планети

Глобальні процеси, послідовні зміни станів природних, соціальних, соціоприродних систем, функціонування яких впливає на планету в цілому

Глобальні тренди, мегатренди, термін, введений Дж. Нейсбітом, на позначення великомасштабних, тривалих процесів світового розвитку, що визначають якісний зміст даного етапу еволюції світової системи

Глоговчик, Ян, див. *Ян Глоговчик*

Глокалізація, діалектичний процес взаємодії «локального» і «глобального»; переплетення різноспрямованих тенденцій: з одного боку, посилення і політичної актуалізації регіональних відмінностей, з іншого – зростання залежності, універсалізації й уніфікації

Глосематика, поняття, вироблене в межах Копенгагенської школи структурної лінгвістики на позначення нової парадигми лінгвістики як абстрактної теорії мови, побудованої за взірцем математичного числення

Гнозис (Гносіс), 1) одне з центральних понять гностицизму, згодом релігійних та окультних вчень – вище, містичне, одкровенне, утаємничене знання; 2) філософський термін для позначення «знання», «пізнання», «пізнання»

Гносеологія, теорія пізнання як відносно самостійний розділ філософії; філософське вчення про природу й закономірності процесу пізнання, його межі та можливості, умови вірогідності, істинності

Гностицизм, узагальнений термін на позначення сукупності релігійно-філософських, містичних учень, шкіл і сект пізньої Античності (2–5 ст.), особливостями яких є: традиція збереження таємничого знання (гнозису) про Бога, світ і духовну природу людини, еклектичне поєднання ідей античної філософії та східних релігій, дуалізм, негативне ставлення до матеріального світу тощо

Гоббс, Томас (1588–1679), філософ-матеріаліст, епістемолог, соціальний філософ, теоретик держави; Велика Британія

Говард, Ебенізер (1850–1928), філософ-утопіст, соціолог, зачинатель руху «Місто-сад»; Велика Британія

Гогоцький, Сильвестр Сильвестрович (1813–1889), філософ, богослов, педагог, представник «Київської школи» академічної філософії, автор «Філософського лексикона»; Україна

Годфруа Сен-Вікторський, див. *Годфруа Сен-Вікторський*

Гокінг, Вільям (1873–1966), філософ-ідеаліст, представник персоналізму; США

Голосовкер, Яків Еммануїлович (1890–1967), філософ, письменник, перекладач, міфолог, естетик; Україна – Росія

Голубинський, Федір Олександрович (1797–1854), богослов і філософ, засновник Московської школи академічної філософії (теїзму); Росія

Гольбах, Поль-Анрі (1723–1789), філософ-енциклопедист, систематизатор атеїстичних і матеріалістичних ідей Просвітництва, філософ природи; Франція

Гомеостаз, у загальному значенні – стан динамічної рівноваги, сталість і саморегуляція відкритої системи (найперше організму)

Гомеостазу (гомеостазису) людства область, відносно незначний діапазон природних параметрів (температури, вологості, хімічного складу атмосфери та ін.), який робить можливим стале існування людства як біологічного виду

Гомогенний, однорідний за складом; див. *Гетерогенність і гомогенність*

Горгій (бл. 480–380 до н. е.), софіст, ритор, один із фундаторів риторики; Стародавня Греція

Гордон, Аарон (1856–1922), філософ, ідеолог сіоністського руху, громадський діяч; Україна – Палестина

Горизонт, одне з фундаментальних понять феноменології Е. Гуссерля, що означає мінливе, залежне від інтенцій свідомості «тло» даності предмета суб'єкту; в естетиці – особливості рецепції художнього тексту

Горкгаймер, Макс (1895–1973), філософ, соціолог, один із засновників Франкфуртської школи; Німеччина

Горні, Карен (1885–1952), психологиня, філософиня, представниця неформалізму; Німеччина – США

Горський, Вілен Сергійович (1931–2007), філософ, історик української філософії, дослідник духовної спадщини Русі, методолог; Україна

Горський, Дмитро Павлович (1920–1994), логік, філософ, педагог; Росія

Горський, Олександр Костянтинович (1886–1943), філософ, поет, публіцист, представник течії «космізму»; Україна – Росія

Го Сян (Го Цзысюань) (252–312), філософ-даос, перший коментатор книги «Чжуан-цзи»; Китай

Гра, особливий вид діяльності людини з розважальною, навчальною, виховною метою

Гранична ситуація (Межова ситуація), поняття екзистенційної філософії (введене К. Ясперсом), яке фіксує кризові стани людини, що призводять до актуалізації особистісного начала, світоглядних трансформацій, переосмислення сенсу життя, переживання втрати самоідентичності

Грант, Джордж (1918–1988), соціальний філософ, філософ культури; Канада

Граціозне (граційне), естетичне поняття на позначення витонченості у формах, позах, рухах; струнності, пластичності

Греймас, Альгїрдас (1917–1992), лінгвіст, літературознавець, співзасновник Паризької школи семіотики; Литва – Франція

Грем, Енг'юз (1919–1991), філософ, дослідник китайської філософії, перекладач і коментатор, автор логіко-філософської концепції інтерпретації стародавніх джерел; Велика Британія

Гри філософія, див. *Філософія гри*

Григорій Богослов (бл. 330 – бл. 390), християнський мислитель, богослов, ритор, церковний діяч, член Каппадокійського гуртка; Римська імперія

Григорій Ніський (бл. 335 – бл. 394), християнський мислитель, богослов, містик, представник східної патристики; Римська імперія

Григорій Палама (1296–1359), православний богослов-містик, полеміст, систематизатор вчення ісихазму; Візантія

Григорій з Ріміні (бл. 1300–1358), католицький філософ, богослов, логік, педагог; Італія – Франція

Григорій із Сянока (Григорій Сяноцький) (1406–1477), церковний і політичний діяч, засновник першого гуманістичного гуртка на українських теренах; Польща – Україна

Грін, Томас (1836–1882), філософ-неогегельянець, критик позитивізму, етик; Велика Британія

Громадка, Йозеф (1889–1969), теолог, один із засновників діалектичної теології; Чехія

Громадянське суспільство, у соціальній філософії – царина суспільства, що охоплює позадержавні відносини, форми соціальної активності та ініціативи громадян; сфера вільного волевиявлення й самоорганізації, система інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для само-реалізації індивідів та їх об'єднань

Гроссетест, Роберт, див. *Роберт Гроссетест*

Грот, Микола Якович (1852–1988), філософ-ідеаліст, етик, логік, філософські погляди еволюціонували від позитивізму до метафізики; Україна – Росія

Група соціальна, сукупність індивідів, виділена за соціально значущими критеріями (стать, вік, національність, раса та ін.), колективний суб'єкт суспільної життєдіяльності

Грюнбаум, Адольф, див. *Грюнбаум, Адольф*

«**Гуань-цзи**», давньокитайський корпус текстів, що поєднує твори різних авторів 4–3 ст. до н. е.; укладений в академії «Цзіся»

Губерський, Леонід Васильович (нар. 1941), філософ, педагог, академік НАН України, Герой України (2009); Україна

Гуго Сен-Вікторський (бл. 1096–1141), католицький богослов, філософ-августиніст, очільник Сен-Вікторської школи; Франція

Гуж, Олімпія де (Гуз, Марі) (1748–1793), мислителька, письменниця, журналістка, засновниця феміністичного руху, авторка «Декларації прав жінки і громадянки»; Франція

Гуманізм, 1) ідейний напрям та інтелектуальний рух у добу Відродження за освіченість, світську культуру, вивчення античної літературної спадщини; 2) система ідей і поглядів на людину та її свободу, гідність, творчу діяльність як найвищі соціальні цінності та вимога їхнього захисту; створення умов для всебічного розвитку та самореалізації людини

Гуманістична етика, напрям у філософії моралі, пов'язаний з визнанням моральної природи людини та моральної самоцінності кожного індивіда

Гуманітарний, такий, що стосується людини, культури, людського суспільства

Гуманітарні науки, комплекс наук (філософія, історія, психологія, філологія, мистецтвознавство, право тощо), предметом яких є різні аспекти буття і життєдіяльності людини та всього, що нею створене

Гумбольдт, Вільгельм (1767–1835), естетик, мовознавець, філософ, державний діяч, один із засновників Берлінського університету; Німеччина

Гумільов, Лев Миколайович (1912–1992), філософ, географ, історик-етнолог, перекладач, засновник пасіонарної теорії етногенезу; Росія

Гумористичне, поняття естетики, що позначає фізичне або вербальне зображення будь-чого у комічному вигляді з метою розсмішити, розвеселити; доброзичливо-глузливе ставлення до себе, соціального оточення, світу

Гуна, 1) категорія давньоіндійської філософської школи вайшешика, що означає якість або атрибут субстанції; 2) в індійській естетиці – достоїнство, позитивна риса; 3) у філософії школи санкх'я – особливості сприйняття, певні ментальні стани

Гунсунь Лун (4–3 ст. до н. е.), філософ, провідний представник «школи імен» (мін цзя); Стародавній Китай

Гурне, Марі де, див. *Гурне, Марі де*

Гуссерль, Едмунд (1859–1938), філософ, логік, методолог, засновник феноменології як особливого філософського напрямку; Німеччина

Гу Яньбу, Гу Нінжень (Гу Тінлінь), (1613–1682), філософ-конфуціанець, просвітник, вчений-енциклопедист; Китай

Гюйо, Жан-Марі, див. *Гюйо, Жан-Марі*

Гадамер, Ганс-Георг (1900–2002), філософ, основоположник філософської герменевтики; Німеччина

Гассенді, П'єр (1592–1655), вчений, філософ, автор концепцій атомізму та етики, що вплинули на науку й філософію Нового часу; Франція

Гвардіні (Гуардіні), Романо (1885–1968), релігійний філософ, теолог, письменник, публіцист, громадський діяч; Італія – Німеччина

Геллнер, Ернест (1925–1995), філософ, логік, методолог науки, соціальний антрополог; Франція – Велика Британія

Гендерна рівність, рівність прав, можливостей, соціальних шансів чоловіків і жінок у суспільстві

Гендерні студії, див. *Гендерні дослідження*

Генеза, філософське поняття, що відображає процес виникнення, походження, становлення певного об'єкта, явища

Генон, Рене (Абд аль-Вахід Яхья) (1886–1951), філософ, дослідник і систематизатор сакральних доктрин, східної філософії, езотерик, містик; основоположник інтегрального традиціоналізму; Франція – Єгипет

Гізель, Інокентій (бл. 1600–1683), церковний і громадський діяч, історик, богослов, філософ, вплинув на традицію академічної філософії 17–18 ст.; Україна

Гінер де лос Ріос, Франсиско (1839–1915), філософ, літературний критик і педагог; Іспанія

Гіноцентризм, апологія «жіночого» погляду на світ, відповідних нормативних уявлень та життєвих моделей як універсальних; протилежне андроцентризму

Глоговчик (Глогар), Ян, див. *Ян Глоговчик*

Годфруа (Годфрід) Сен-Вікторський (бл. 1125 – бл. 1195), філософ, богослов і поет, представник Сен-Вікторської школи католицької філософії; Франція

Гопінатх, Кавірадж (1887–1976), філософ, вчений, лінгвіст; Індія

Гране, Марсель (1884–1940), філософ-компаративіст, синолог, вперше застосував соціологічні методи до вивчення східної культури; Франція

Грюнбаум, Адольф (1923–2018), філософ науки, провідний представник емпірико-реалістичної концепції простору і часу; Німеччина – США

Гуз, Марі, див. *Гуж, Олімпія де*

Гурне, Марі де (1565–1645), письменниця, перекладачка, філософія, феміністка; Франція

Ґхош, Оробіндо, див. *Шрі Оробіндо*

Ґюйо, Жан-Марі (1854–1888), філософ-спіритуаліст, етик, естетик; Франція

Д'Аламбер, Жан (1717–1783), вчений, філософ-просвітник, прихильник сенсуалізму і скептицизму; Франція

«**Да сюе**» (5–3 ст. до н. е.), одна з головних канонічних книг конфуціанства (буквально «Велике вчення»)

Давид Анахт (Непереможний) (бл. 475 – перша пол. 6 ст.), філософ-неоплатонік, представник Александрійської школи, просвітник; Вірменія

Дазайн, філософське поняття вироблене в межах німецької класичної філософії (нім. *Dasein*), згодом розроблене М. Гайдеггером. Через труднощі адекватного перекладу («тут-буття», «ось-буття», «наявне буття», «тут-існування», «присутність», «буття присутності» і т.п.) часто транслюється

Дай Чжень (Дай Дуньюань, Дай Шэньсю) (1723–1777), філософ-неоконфуціанець, вчений, історик; Китай

Дамаскін, Іван (Іоанн, Йоан) (бл. 675 – бл. 750), християнський богослов, філософ, релігійний діяч, письменник; Візантія

Дамміт, Майкл (1925–2011), філософ мови, логік, метафізик, представник аналітичної філософії; Велика Британія

Дамо (6–5 ст. до н. е.), філософія-піфагорійка, вчена, імовірна дочка Піфагора; Стародавня Греція

Данилевський, Микола Якович (1822–1885), філософ, культуролог, публіцист, автор теорії культурно-історичних типів; Росія

Данте Аліґ'єрі (1265–1321), літератор, поет, філософ, гуманіст, політик, автор «Божественної комедії», попередник італійського Відродження; Італія

Дао, одна з фундаментальних категорій китайської філософії; одночасно передає ідеї глибинного закону, матеріальної праоснови існування речей, шляху, просвітлення

«**Дао де цзін**» (не пізніше 3 ст. до н. е.), пам'ятка давньокитайської культури і філософії, авторство якої приписують легендарному засновнику даосизму Лао-цзи

«**Дао цзан**», буквально «Скарбниця дао» – повне зібрання релігійних та філософських текстів даосизму (близько 1400), укладене в 4 ст.

Даосизм (4–2 ст. до н. е.), один із провідних напрямів китайської релігійно-філософської традиції та духовної практики, витоки якого пов'язують з постаттю Лао-цзи

Даошен (бл. 355 – бл. 432), буддійський мислитель, перекладач і коментатор сутр, автор концепції раптового просвітлення; Китай

Дарвінізм, напрям у природознавстві та філософії природи, що ґрунтується на ідеях Ч. Дарвіна про еволюцію в живій природі; в широкому сенсі термін вживається на позначення теорії еволюції чи еволюційної біології як альтернативи креаціонізму

Даршана, 1) в індійській філософії – внутрішній, «духовний» зір, інтуїтивне прозріння; 2) школа, система поглядів, доктрина – в такому сенсі термін вживають щодо шести ортодоксальних шкіл індійської філософії (санкхья, йога, ньяя, вайшешика, міманса, веданта); 3) в сучасній індійській філософії – позначення специфічної умоглядності індійської духовної традиції на протигагу раціональному духові західної філософії

Двозначності принцип, принцип класичної логіки, згідно з яким будь-яке висловлення може мати тільки одне із двох значень: «істинно» або «хибно»

Двоїстої істини теорія, вчення, вироблене в межах схоластичної філософії щодо співвідношення пізнавальних сил віри і розуму («істини віри» та «істини розуму») розглядаються як два аспекти єдиної істини або два типи самостійних істин)

Де, одна з фундаментальних категорій китайської філософії; у найзагальнішому сенсі – чеснота, благодать, достоїнство, моральна сила, найліпший спосіб існування кожної істоти або речі

Дебольський, Микола Григорович (1842–1918), філософ, логік, естетик, педагог, перекладач праць Г. Гегеля, співзасновник Петербурзького філософського товариства; Росія

Деборін (Іоффе), Абрам Мойсейович (1881–1963), філософ-марксист, офіційний ідеолог марксисту-ленінізму (у 1920–1930-х), теоретик матеріалістичної діалектики як загальної методології науки; Росія

Дебре, Режіс (нар. 1940), філософ медіа, соціолог, засновник медіології, політичний діяч; Франція

Девальвація, у переносному значенні термін застосовують на позначення виявів духовно-ціннісної кризи; втрата значущості, гуманістичного змісту і мотиваційної ролі соціальних цінностей або інститутів (науки, освіти тощо)

Девідсон, Дональд (1917–2003), філософ, логік, вплинув на аналітичну філософію, філософію мови; США

Дегуманізація, втрата гуманістичних начал, девальвація духовних і моральних цінностей у житті людини і суспільства; відмова від світогляду,

заснованого на справедливості, людяності, повазі до особистості та індивідуальності

Дедуктивна логіка, розділ логіки, що вивчає способи міркування, які гарантують істинність висновку за умови істинності засновків

Дедуктивний метод, дедукція, спосіб дослідження, виведення із загальних положень (аксіом, постулатів, законів) за допомогою логічних правил часткових, конкретних положень, істинність яких може бути перевірена емпіричним шляхом

Дедуктивний умовивід, логічне перетворення, що дозволяє за допомогою коректного застосування логічних правил отримувати з істинних засновків істинні висновки

Дедукції теорема, в логіці – спосіб обґрунтування істинності умовних висловлень («якщо А, то Б»), правил виведення логічного висновку із гіпотез

Дедукція, див. *Дедуктивний метод, Дедуктивний умовивід*

Деадаптація соціальна, часткова або повна нездатність особи пристосуватися до соціального середовища

Дезінтеграція, див. *Інтеграція та дезінтеграція*

Дезорганізація, у філософії – порушення структури й внутрішньої упорядкованості складно організованих систем, що обумовлює нестабільність або нерівномірність їх розвитку

Де-ідентифікація, разотожнення людського «Я», випадання із системи звичних соціальних статусів і зв'язків, втрата соціальної, культурної, релігійної тощо ідентичності

Де-ідеологізація, 1) соціально-політична концепція, яка доводить зменшення ролі ідеологій в сучасних суспільствах, витіснення їх позитивним, раціональним знанням; 2) тимчасові процеси втрати впливу різних ідеологій на суспільну практику

Деїзм, релігійно-філософське вчення, поширене серед мислителів Нового часу, згідно з яким Бог є безособовою першопричиною світу і не «втручається» в його існування після акту творіння

Декадентство, у загальному сенсі – настрої безнадії, зневіри, смутку, болісного сприйняття реальності й тяжіння до небуття, песимізму, граничного суб'єктивізму

Декалог, біблійний релігійно-моральний кодекс, покладений в основу юдаїзму й християнства; складається з десяти заповідей Божих

Декарт, Рене (Картезій) (1596–1650), один із засновників Новочасної філософії, вчений, математик, методолог, фундатор класичного раціоналізму; його вчення і заснований ним інтелектуальний напрям отримали назву картезіанства; Франція

Декомунізація, процес позбавлення наслідків тоталітарної (комуністичної й націонал-соціалістичної) ідеології, звільнення публічного простору від тоталітарних міфів і символіки; у широкому сенсі – пересмислення радянського минулого і практик тоталітарних режимів

Деконструкція, особливий підхід до аналізу лінгвістичних, лого- і фоноцентричних структур (знаків, письма, мовлення, текстів, контекстів, читання, метафор тощо) через виявлення прихованих суперечностей смислів і тексту та неоднозначності інтерпретації; поняття запропонував М. Гайдеггер, теоретично обґрунтував Ж. Дерріда

Дельоз (Делез), Жиль (1925–1995), письменник, філософ, автор «філософії становлення», філософ мистецтва; Франція

Делла Вольпе, Гальвано (1895–1968), історик філософії, логік, етик, естетик; Італія

Демаркація, одна з базових проблем логіки й методології науки, спроба чітко визначити межі наукового знання завдяки виведенню точних критеріїв наукової раціональності

Деметрій (Димитрій) Кидоніс (бл. 1324 – бл. 1398), богослов, вчений, перекладач, полеміст, державний діяч; Візантія

Деметрій Фалерський (бл. 355 до н. е. – після 283 до н. е.), філософ-перипатетик, державний діяч, оратор, учений, ритор; Стародавня Греція

Деміург, у давньогрецькій філософії (платонізм, неоплатонізм) – творча сила, творець космосу, матеріального світу, в християнстві – один із епітетів Бога як Творця

Деміфологізація, 1) метод екзистенціальної інтерпретації Нового Завіту, запропонований Р. Бультманом; 2) в широкому сенсі – вилучення міфологічних елементів із пояснення чи опису об'єкта, вчення, концепції тощо, їхня раціоналізація

Демографічний чинник, вплив кількості, якості, структури, динаміки народонаселення на різні сфери життя суспільства, соціальні процеси і зміни

Демокріт (Демокріт із Абдер) (бл. 460 – бл. 370 до н. е.), філософ-матеріаліст, учень Левкіппа, один із основоположників атомістики; Стародавня Греція

Денотація, буквальне значення символу, мовної одиниці (слова)

Деонтична логіка, розділ неklasичних логік, що вивчає нормативні висловлювання і поняття – норми, імперативи, команди

Деонтологія, філософсько-етичне вчення про належне; концепція, що обґрунтовує первинність обов'язку як морального імперативу

Деонтологічна етика, парадигма у філософії моралі – етика обов'язку на відміну від етики добра, яка обирає критерієм моральності дій їхню відповідність чи невідповідність принципу, обов'язку, належному

Держава, політична форма організації суспільства на певній території; суверенна форма публічної влади, що спирається на інститути управління та примусу

Державотворення, термін, уведений Ч. Тіллі, на позначення складного довготривалого процесу, спрямованого на утворення держави, що обумовлений впливом економічних, політичних, релігійних тощо чинників

Дерріда, Жак (1930–2004), філософ, представник постструктуралізму, теоретик літератури, автор концепції деконструкції; Франція – США

Десакралізація, знецінення священних взірців, втрата відчуття «святого», змирення світоглядних установок

Дескрипцій теорія, теорія логіко-філософського аналізу мови, розвине на Б. Расселом

Дескрипція, у природних і формалізованих мовах описова конструкція для додаткового означення власних і загальних імен

Дессауер (Дессавер), Фрідріх (1881–1963), вчений-біофізик, філософ-неотоміст, один із провідних представників філософії техніки; Німеччина

Деструкція, 1) порушення цілісності, руйнування структури будь-якого об'єкта; 2) один із центральних принципів онтології М. Гайдеггера, який означає руйнування, демонтаж структур традиційного метафізичного мислення

Дестют де Трасі, Антуан-Луї-Клод (1754–1836), філософ, політик, економіст; ввів термін «ідеологія»; Франція

Детермінізм, визнання загального зв'язку і причинно-наслідкової обумовленості явищ і процесів

Дефініція, логічна процедура надання смислу термінам мови; визначення поняття через підведення його під ширше (родове) поняття і вказівку на видові особливості

Джайнська (джайністська) філософія, індійська філософська традиція, що формувалася в річищі джайнізму та його полеміки з іншими індійськими духовними течіями

Джалаладдін (Джеляледдін, Джалал ад-Дін) Давані (1426–1502), мусульманський філософ, богослов, правознавець, логік, етик; Персія

Джалаладдін (Джеляледдін, Джалал ад-Дін) Румі (1207–1273), мусульманський філософ-суфій, класик перської поезії; Іран

Джеймс, Вільям (1842–1910), філософ, психолог, один із засновників прагматизму; США

Дженовезі (Дженовезе), Антоніо (1712–1769), метафізик, логік, теолог, економіст; Італія

Джентіле, Джованні (1875–1944), філософ-неогегельянець, засновник системи «актуального ідеалізму»; Італія

Джива, в індуїзмі, джайнізмі – духовна вічна сутність конкретної живої істоти, душа

Джіна Махавіра (бл. 5 ст. до н. е.), засновник релігійно-філософської традиції джайнізму; один із шести легендарних мислителів шраманської доби; Стародавня Індія

Джняна, одне з головних понять індійської філософії на позначення знання й пізнання

Джоаккіно да Фйоре, див. *Йоахим Флорський*

Дзен (Дзен-буддизм), одна з найвпливовіших шкіл східно-азійського буддизму, що сформувалася в Китаї у 5–6 ст., в основі якої – вчення про шлях до просвітлення через містичне споглядання

Дивергенція, див. *Конвергенція і дивергенція*

Дивергентне мислення, метод творчого мислення, що полягає у пошуку множини різних рішень для однієї задачі, проблеми

Диз'юнкція, логічна зв'язка (оператор), що використовується для утворення складних висловлень, аналог сполучника «або» у природній мові

Дилема, логічне судження з двома протилежними твердженнями, що виключають одне одного і не допускають можливості третього

«**Дилема в'язня**», інтелектуальна модель, яка дозволяє аналізувати різні варіанти раціональності рішень у ситуації конфлікту між індивідуальними і колективними інтересами

Димитрій (Ковальницький) (1839–1913), письменник, церковний діяч, вихованець і викладач Київської духовної академії; Україна

Димитрій (Туптало), Димитрій Ростовський (1651–1709) церковний діяч, вчений, письменник і проповідник, богослов; Україна – Росія

Дисгармонія, порушення гармонії, співзвучності, у переносному сенсі – розлад, порушення відповідності

Дисипативна структура, термін, запроваджений І. Пригожином на позначення відкритих систем, що виникають у нерівноважному середовищі за умови розсіювання (дисипації) енергії з-зовні, і характеризуються спонтанною появою складної структури

Дисипація, в синергетиці – процеси розсіювання, втрати енергії нерівноважною відкритою системою

Дискретність, властивість подільності, перервності, подрібнення

Дискурс, багатозначний термін: 1) в класичній філософії – послідовний перехід від одного кроку до іншого, поступове розгортання міркувань, мислення, втіленого в судженнях, логічних умовиводах (на противагу миттєвому інтуїтивному осягненню); 2) у сучасній філософії постмодернізму – характеристика особливої ментальності й ідеології, втілених у зв'язному й цілісному тексті, що занурений в буттєвий, соціокультурний, соціально-психологічний тощо контексти; 3) складне комунікативне явище, що охоплює, окрім тексту, численні позалінгвістичні чинники (установки, цілі, думки, самооцінки адресатів та ін.); 4) особливе мовне й мовленнєве середовище, в якому створюються специфічні мовні конструкції та різні функціональні стилі текстів («філософський дискурс», «науковий дискурс», «політичний дискурс» тощо)

Дискурс філософський, специфічні способи вербалізації, теоретичної артикуляції й обговорення різноманітних філософських проблем, основними рисами яких є: абстрактність, аргументованість викладу, діалогічність, ризомність, жанрове різноманіття, метафоричність, гіпертекстуальність, феноменологічність, безмежна інтерпретаційність тощо

Дискурсивна етика, поняття, введене К.-О. Апелем, універсальний метод розв'язання будь-яких етичних проблем за допомогою аргументованої комунікації, досягнення консенсусу в раціональній дискусії

Дискурсивне знання, логічно побудоване, раціональне, аргументоване знання як результат послідовного розмірковування (на відміну від знання інтуїтивного й чуттєво-емпіричного)

Диспут, 1) у середньовічній схоластиці регламентований спосіб публічного сперечання з богословських чи наукових проблем, що спирався на принципи змагальності, аргументації й контраргументації, посилення на авторитетні джерела; 2) різновид дискусії, публічне обговорення актуальної проблеми

Дисципліна наукова, базова форма організації наукового знання, що утвердилася внаслідок історичної диференціації науки за предметно-змістовним принципом

Дихотомія, роздвоєність, послідовний розподіл на дві складові частини, протилежні одна одній (напр. матеріальне й ідеальне, добро і зло); спосіб логічного й вичерпного розподілу класу (або множини, обсягу поняття) на два підкласи, ознаки яких є принципово несумісними

Діалектика, багатозначний термін: 1) в Античності – наука ведення спору, діалогу, полеміки; 2) філософське вчення про взаємозв'язок протилежностей, сприйняття дійсності в її внутрішній суперечливості та розвитку; 3) у класичній філософії – логічна форма і загальний спосіб теоретичного мислення, предметом якого є суперечності його мисленнєвого змісту; 4) в діалектичному матеріалізмі – вчення про універсальні закони розвитку природи, суспільства та мислення (і найперше – протиріччя як внутрішнє джерело саморуку й саморозвитку будь-якої системи), одночасно логіка та метод пізнання

Діалектика екзистенційна, один із різновидів діалектики, що звертається до внутрішніх суперечностей людського життя та його переживання, діалектика людського існування, буття-у-світі

Діалектика негативна, термін, введений Т. Адорно, на позначення різновиду діалектики, який акцентує моменти заперечення, розпаду, антитези, суперечливості й конфліктності реальності, змальовує песимістичну картину світу

Діалектична логіка, філософська теорія про загальні закони і форми розгортання мислення та способи пізнання

Діалектичний матеріалізм, система філософських поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса, базована на матеріалістично переосмисленій діалектиці Г. Гегеля; офіційна філософія радянської доби, складова частина марксисту-ленінізму

Діалог, 1) особливий жанр філософської літератури, який розкриває ту чи іншу тему, проблему через бесіду, диспут кількох співрозмовників; 2) розмова, спілкування, обмін думками між двома або кількома людьми (див. *Полілог*)

Діалог культур, взаємодія, вплив, зустріч різних історичних і сучасних культур, соціумів, народів

Діатриба, жанр античної філософської літератури, створений кініками (3 ст. до н. е.) – образне, доступне, риторично майстерне, публічне повчання на морально-етичну тему; одне з джерел християнських проповідей

Діахронія і синхронія, взаємопов'язані наукові методи, імплементовані в суспільствознавство з лінгвістики: дослідження історичного розвитку того чи іншого явища (діахронія) та його аналіз як деякої усталеної системи в певний період часу (синхронія)

Дігнага (бл. 450–520), засновник релігійно-філософської школи Йога-чара-мадг'яміка, основоположник буддійської та середньовічної індійської логіки; Індія

Дідро, Дені (1713–1784), філософ, письменник, енциклопедист, одна з провідних постатей доби Просвітництва; Франція

Дійсність, 1) об'єктивна реальність як актуально наявне буття; 2) справжнє буття, на відміну від удаваного, ілюзорного світосприйняття; 3) реалізована можливість

Дільтей, Вільгельм (1833–1911), філософ, один із провідних теоретиків філософії життя і герменевтики; Німеччина

Діоген Аполлонійський (5 ст. до н. е.), натурфілософ, природознавець, першим застосував телеологічну аргументацію; Стародавня Греція

Діоген Вавилонський (бл. 240–150 до н. е.), філософ-стоїк, логік, наступник Зенона на чолі стоїчної школи; Стародавня Греція

Діоген Лаертський (3 ст.), автор єдиної збереженої з античних часів пам'ятки історико-філософського змісту, що містить виклад біографій давньогрецьких філософів та стислого змісту їхніх учень; Стародавній Рим

Диоген Синопський (5–4 ст. до н. е.), філософ-мораліст, засновник школи кініків; Стародавня Греція

Диодор Крон (4–3 ст. до н. е.), філософ Мегарської школи, послідовник атомістичних уявлень, логік; Стародавня Греція

Дион Хризостом (бл. 40 – бл. 112), ритор, філософ, послідовник ідей кінізму та стоїцизму; Стародавній Рим

Диотіма, імовірно, реальна історична особа – жриця з Мантинеї, персонаж діалогу Платона «Бенкет», яка розмірковує про любов і кохання; авторка ідеї платонічного кохання; Стародавня Греція

Дія, структурна одиниця діяльності; відносно завершений окремий акт людської активності, спрямований на досягнення мети

Діяльність, спосіб буття людини у світі, специфічно людська форма активного ставлення до навколишнього світу, його цілеспрямована зміна і перетворення

Добро, фундаментальна категорія етики, що характеризує ціннісні уявлення про позитивне, правильне, бажане, співвіднесене з моральним ідеалом, у широкому сенсі – благо, найвища абсолютна цінність

Добро і зло, дихотомія понять у релігії, філософії, етиці як абсолютних ціннісно-нормативних протилежностей: добро – благо, моральне, правильне, позитивне, зло – неморальне, хибне, негативне, руйнівне; базові культурні універсали

Добровільний, здійснений з власного бажання, за особистим вольовим рішенням, без насилля, примусу

Добролюбів, Микола Олександрович (1836–1861), літературний критик, публіцист, поет, філософ; Росія

Добросердя, співчуття, сповненість доброти, чуйності до людей

Доброчесність академічна, сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітньо-наукового процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності

Доброчинність, філософський і релігійний термін на позначення позитивних моральнісних рис людини – постійного свідомого й діяльного спрямування волі до виконання морального закону, заповідей; в релігії – альтернатива гріха

Довгалевський, Митрофан (18 ст.), мислитель, письменник, теоретик поезії, естетик; Україна

Довгович (Довганич), Василь (1783–1849), філософ, мовознавець, етнограф, поет, релігійний діяч, член-кореспондент Угорської академії наук; Україна

Доведення, доказ, процедура обґрунтування істинності гіпотези чи будь-якого твердження за допомогою логічних засобів; форма логічної аргументації

Довіра, етична, соціологічна та психологічна категорія на позначення відкритих, позитивних взаємовідносин між людьми, що ґрунтуються на певності у порядності й доброзичливості іншого; соціальна чеснота

Догма, твердження або вчення, що визнається беззаперечно істинним, незмінним у часі, приймається бездоказово й некритично як вищий і безсумнівний авторитет

Догматизм, спосіб мислення і застосування знань, що оперує догмами як завершеними і вичерпними істинами, без урахування змін історичного й соціокультурного контексту

Договір, угода, домовленість щодо прав і обов'язків сторін

Договір суспільний, див. *Суспільного договору теорія*

Дойссен, Пауль (1845–1919), філософ, історик філософії, орієнталіст, перекладач, уперше ввів у науковий контекст корпус текстів індійської філософії; Німеччина

Доказів теорія, розділ сучасної математичної логіки, що вивчає властивості й перетворення формальних доказів

Доказовість, 1) властивість правильного умовиводу, міркування – достатня обґрунтованість тези аргументами для визнання її істинним судженням; 2) придатність до підтвердження аргументами та емпіричними фактами

Докінз, Річард (нар. 1941), вчений-етолог, еволюційний біолог, філософ природи, популяризатор науки, атеїст; Велика Британія

Доксографія, виклад думок і поглядів стародавніх філософів і вчених в роботах пізніших авторів

Доктрина, наукова, філософська, релігійна, політична тощо концепція, теорія, система усталених поглядів, яка набула ознак догматичності; керівний теоретичний чи політичний принцип

Доля, 1) культурна універсалія, яка виражає наперед визначений перебіг подій в житті людини або суспільства – тотальний, непізнаваний і незалежний від людської волі; 2) у міфології й релігії – вища надприродна сила, світовий закон, часто уособлені в божестві

Домбровський, Іван (17 ст.), філософ-гуманіст, поет, філософ літератури; Україна – Польща

Донцов, Дмитро Іванович (1883–1973), філософ, публіцист, політичний діяч, теоретик українського «інтегрального націоналізму»; Україна – Канада

Доповіді Римському клубу, прийнятий у Римському клубі спосіб презентації та оприлюднення результатів здійснених дослідницьких проєктів щодо глобальних проблем і майбутнього людства (напр. «Межі зростання», 1972; «Людство на поворотному пункті», 1974; «Цілі для людства», 1977; «Третій світ: три чверті світу», 1980; «Перша глобальна революція», 1989; «2052: глобальний прогноз на найближчі сорок років», 2012)

Доповнюваності принцип, фізико-філософський принцип квантової механіки, який дозволив пояснити одночасно хвильові й корпускулярні властивості вільної частинки

Досвід, комплекс практично засвоєних знань, умінь, навиків, набутих протягом життя в процесі активного пізнання й самопізнання, вражень, переживань, соціальної взаємодії, практичної діяльності тощо

Досвідне знання, тип (рівень) знання, який суб'єкт отримує завдяки безпосередньому контакту з об'єктом пізнання (як зовнішньої, так і внутрішньо-суб'єктивної реальності)

Дослідження, процес вироблення нових наукових та філософських знань; вид цілеспрямованої пізнавальної діяльності, що характеризується системністю, об'єктивністю, обґрунтованістю, додержанням вимог і етики наукового співтовариства

Досократики, умовна назва давньогрецьких філософів раннього періоду (6–5 ст. до н. е.), що цікавилися переважно натурфілософськими проблемами (до антропологічного повороту, здійсненого Сократом)

Достатня умова, див. *Необхідна і достатня умова*

Достатньої підстави закон, закон формальної логіки, що вимагає обґрунтованості й доказовості твердження як умову визнання його істинності

Достовірність, властивість інформації бути сприйнятою суб'єктом як така, що є безпомилковою, правильною, безсумнівною

Драгоманов, Михайло Петрович (1841–1895), публіцист, громадський діяч, вчений, філософ; Україна

Древс, Артур (1865–1935), філософ, релігієзнавець, письменник; Німеччина

Дрогобич, Юрій Михайлович, див. *Юрій Дрогобич*

Дружба, різновид вибірково-особистісних взаємин, що характеризуються довірою, безкорисливістю, доброзичливістю, турботою

Дуалізм, релігійне або філософське вчення, що визнає рівноправність двох протилежних за природою сил, субстанцій, начал (матеріального й духовного, фізичного й психічного, тіла й душі та ін.)

Дубневич, Амвросій, див. *Амвросій (Дубневич)*

Дудрович, Андрій Іванович (1782–1830), філософ, містик, прихильник шеллінгіанства; Україна

Дулуман, Євграф Каленикович (1928–2013), релігієзнавець, філософ, колишній богослов, пропагандист атеїстичного світогляду; Україна

Думка, 1) знання у певній галузі, результат інтерпретації фактів; 2) міркування, продукт мислення; 3) припущення, передбачення, намір, замисел, задум

Дун Чжуншу (2 ст. до н. е.), філософ, державний діяч, ініціатор перетворення конфуціанства на офіційну ідеологію Китаю; Стародавній Китай

Дунаєвська, Рая (Фредді Форест) (1910–1987), філософиня, політичний діяч, авторка концепції «гуманістичного марксизму»; Україна – США

Дунлінь-сюепай, Дунліньська школа, течія в неоконфуціанстві 16–17 ст., що сформувалася в академії Дунлінь; розвинулась у політичну спільноту – Дунліньську партію

Дунс Скот, Йоан (1266–1308), філософ, теолог, провідний представник концептуалізму; Шотландія – Німеччина

Дуран, Профіат, див. *Профіат Дуран*

Дух, 1) в онтології – ідеальне, свідомість, на відміну від матеріального начала; 2) в ідеалістичній метафізиці – трансцендентна, вища сила, нема-

теріальний первень і творець буття; 3) в антропології – вища здатність людської свідомості бути джерелом смислотворення, цілепокладання, сенсобуттєвих рефлексій, моральних, культурних, релігійних тощо цінностей; 4) переносно – сукупність загальних ідей, вітальних сил, умонастроїв, притаманних певному історичному періоду, цивілізації, етнічній, професійній або ін. спільноті (дух епохи, дух «Фауста», корпоративний дух тощо).

Духовна культура, 1) сфера духовної діяльності й творчості людини, світ цінностей, ідей, взірців, які задовольняють інтелектуальні, емоційні, естетичні, релігійні тощо потреби; 2) відносно цілісна система знань, світоглядних ідей, духовних надбань, притаманна певному етапу розвитку суспільства або великій соціальній спільноті

Духовне виробництво, термін філософії марксизму – тип суспільної діяльності, сфера виробництва і поширення інформації, знань, ідей, духовних цінностей, моральної, релігійної, філософської тощо свідомості

Духовне життя, 1) активно-творча діяльність суб'єктів (людей, груп, інститутів) з виробництва, зберігання, обміну, трансляції, споживання духовних цінностей та задоволення духовних потреб; функціонування всіх форм суспільної та індивідуальної свідомості та соціального спілкування; 2) відносно самостійна сфера суспільного життя, поряд із соціальною, політичною, економічною сферами

Духовні цінності, 1) сукупність духовних надбань людства – знань, ідеалів, норм, ідей, установок, проєктів тощо, дотичних до уявлень про благо, добро, справедливість, красу, гідність, смисл історії та призначення людини; є критерієм оцінки матеріальних надбань і цінностей; 2) відносно цілісна система морально-етичних, філософських, релігійних, естетичних цінностей людини або суспільства

Духовність, вищий рівень розвитку особистості, коли основними мотиваційно-смісловими регуляторами її життя й поведінки стають духовні цінності

Духовно-академічна філософія, філософська традиція православного теїзму, що сформувалася в Україні та Росії у 19–20 ст. на основі філософських студій, центрами яких стають кафедри православних духовних академій та університетів

Душа, 1) за релігійними та філософсько-ідеалістичними уявленнями – надприродна, безсмертна духовна сутність людини (протиставлена тілесній, фізичній природі), що є життєдайною силою, зумовлює здатність до

відчуття, свідомості, мислення, почуттів, волі; 2) цілісність персонального емоційно-чуттєвого світу людини, що є основою її духовних зв'язків зі світом; 3) метафорично – внутрішній світ людини, усі прояви її психіки і свідомості

Дхамма, у філософії буддизму – вища реальність, хвилі-спалахи психофізичного озаріння, «речі, якими вони є насправді»

Дхаммапада, одна з книг буддійського канону Трипітаки, що, за переказом, містить віршовані вислови Будди, принципи ранньобуддійської етики (датують 3 ст. до н. е.)

Дхарма (Дгарма), одне з найважливіших понять індійської релігії й філософії, в найзагальнішому смислі – порядок, парадигма, закон, норма існування всесвіту; регулятивний соціальний і моральний принцип

Дхармакірті (бл. 580 – бл. 650), філософ, логік, поет; разом із Дігнагою вважається засновником буддійської логіки; Індія

Дюрінг, Євген (1833–1921), філософ-позитивіст, економіст, політичний діяч; Німеччина

Дюркгейм, Еміль (1858–1917), філософ, соціолог, етик, засновник французької соціологічної школи, попередник структурно-функціонального аналізу; Франція

Дьюї, Джон (1859–1952), філософ, епістемолог, етик, естетик, один із провідних представників прагматизму; США

Дюфрен, Мікель (1910–1995), філософ-феноменолог, естетик; Франція

Еберхард, Йоганн (1739–1809), філософ, енциклопедист, теолог, лінгвіст; Німеччина

Ебнер, Фердинанд (1882–1931), релігійний філософ, представник філософії діалогу; Австрія

Евагрій Понтійський (345–399), християнський богослов, містик, автор гностичної концепції, вчитель аскези; Стародавній Рим

Евбулід з Мілета (4 ст. до н. е.), філософ Мегарської школи, логік, автор парадоксів (апорій); Стародавня Греція

Евдем Родоський (4 ст. до н. е.), філософ, вчений, учень Аристотеля, етик, засновник філософської школи; Стародавня Греція

Евдемонізм, 1) філософсько-етична традиція, за якою вищим або преферентним благом для людини є щастя; 2) моральний принцип, згідно з яким людина прагне до щастя

Евгемер (бл. 340–260 до н. е.), філософ-вільнодумець, критик традиційних міфологічних уявлень; Стародавня Греція

Евен-Шмуель, Єгуда (1887–1976), філософ, лексикограф, перекладач, культурний діяч; Україна – Ізраїль

Евіденціалізм, напрям в епістемології, класичний ідеал наукової раціональності, відповідно до якого будь-яке знання має ґрунтуватися на очевидності, корпусі емпіричних даних

Евклід (4–3 ст. до н. е.), античний математик, чії праці здійснили вагомий вплив на філософську традицію; Стародавня Греція

Евклід з Мегари (4 ст. до н. е.), філософ, логік, послідовник Сократа, засновник Мегарської школи; Стародавня Греція

Евола, Юліус (1898–1974), філософ-езотерик, містик, історіософ, культуролог; Італія

Еволюційна епістемологія, напрям у сучасній епістемології, відповідно до якого когнітивні здатності людини залежать від біологічної еволюції

Еволюційна етика, сукупність етичних концепцій, які пояснюють генезис і природу моралі еволюційно-біологічними чинниками, пов'язують моральні принципи з поведінкою, що сприяє тривалості й повноті життя

Еволюціонізм, 1) загальнофілософський термін на позначення світогляду, що розглядає всі явища і процеси з точки зору еволюції – поступального і незворотного розвитку; 2) еволюційна школа в біології

Еволюція, 1) одна з форм руху, розвитку у природі й суспільстві – безперервний, поступовий, спрямований, незворотний перехід з одного стану в інший, на відміну від революції – докорінної, стрибкоподібної зміни, трансформації; 2) природний процес розвитку живих організмів, що супроводжується адаптацією, генетичними змінами, видоутворенням, перетворенням флори, фауни, екосистем і біосфери в цілому

Евристика, 1) наука про творче мислення і творчу діяльність людини, методи і процеси розв'язання нових завдань; 2) методологія наукового дослідження, моделювання процесу вирішення задач, розв'язання яких не має точного алгоритму; 3) методика навчання

Еврологія (Еврилогія), термін, запропонований П. Енгельмеєром у 1909 р. для позначення особливої науки, що покликана виявити закономірності творчості та загальні принципи творчої діяльності в науці, техніці, мистецтві (від легендарного вигуку Архімеда: «Еврика!»)

Евтаназія, легка, безболісна смерть; припинення (або скорочення) лікарем життя людини, яка страждає невиліковним захворюванням і відчуває нестерпні страждання

Егалітаризм, соціальна теорія (або принцип) всезагальної економічної, політичної, правової рівності

Егідій Римський (бл. 1247–1316), теолог, вчений, філософ-томіст, церковний діяч; Італія – Франція

Его, частина людської особистості, що усвідомлюється як власне Я; в теорії фрейдизму, поряд з Воно і Над-Я, складає структуру психіки людини

Егоїзм, 1) ціннісна орієнтація людини на примат власних інтересів і потреб; 2) принцип етичної концепції, згідно з яким задоволення людиною власних інтересів розглядається як вище благо

Егоїзму розумного теорія, філософсько-етичне вчення, базоване на визнанні егоїстичного мотиву як основи людських вчинків та здатності розуму узгодити пріоритет особистих інтересів з усіма іншими (колективними, громадськими, суспільними інтересами) й виробити належну етико-нормативну програму

Егоцентризм, сприйняття власної точки зору як єдиної можливої і правильної, зосередженість на власних інтересах, почуттях

Едесій Каппадокійський (?–355), філософ-неоплатонік, теург, засновник Пергамської школи неоплатонізму; Стародавній Рим

Едесія (5 ст н. е.), філософія неоплатонічного напрямку, представниця Александрійської школи; Стародавній Рим

Едіт Штайн, див. *Штайн, Едіт*

Езотеризм, особливий спосіб розуміння світу, як такого, що містить внутрішній, таємний, глибоко прихований смисл; осягнення реальності через спеціальні духовно-містичні практики, доступні лише посвяченим; протилежне екзотеризму

Езотерика, комплекс знань, які вважаються таємними, закритими для непосвячених, сторонніх (астрологія, алхімія, герметизм, спіритизм, мантіка тощо)

Ейдос, у давньогрецькій філософії – вид, образ, ідеальний прообраз речі; ідея; у Платона – трансцендентальна першоформа, ідеальний взірець, що існує окремо від матеріальних речей

Ейкен, Рудольф (1846–1926), філософ-ідеаліст, метафізик, історик філософії, письменник, очільник філософського антипозитивістського руху; Німеччина

Еквівалентність, термін, який вживається на позначення типу відношень, яким властиві рівнозначність, рівносильність, симетричність, рефлексивність

Еквіваленція (логічна рівнозначність), двомісний логічний вираз, що є істинним «тоді, і тільки тоді», коли обидва операнди одночасно істинні або одночасно хибні

Еквіполентність, термін, який вживається на позначення типу відношень, яким властиві варіативність, опозиційність, диференційність, відмінність за однією ознакою при схожості інших

Еквіфінальність систем, поняття загальної теорії систем на позначення здатності складних систем досягати однакового кінцевого стійкого стану при різних стартових умовах і різних шляхах розвитку

Екгарт (Майстер Екгарт) (бл. 1260 – бл. 1327), теолог, релігійний філософ, містик; Німеччина – Франція

Екземплярський, Василь Ілліч (1875–1933), православний богослов, релігійний філософ, вихованець та викладач Київської духовної академії; Україна

Екзистенціал, термін впроваджений М. Гайдеггером навічмін традиційного філософського «категорія», з метою подолання суб'єкт-об'єктного поділу й осягнення модусу буття світу в нероздільності з буттям людської свідомості

Екзистенціалізм, або філософія існування, напрям у філософії 20 ст., який звертається до емоційних, психологічних, духовних вимірів буття людини, її унікального досвіду самоусвідомлення у кризових, граничних ситуаціях та відповідальності за вибір

Екзистенція, 1) поняття європейської філософії на позначення «чистого», наявного буття, існування (на відміну від субстанції або сущого); 2) основна категорія екзистенціалізму – унікальне буття особистості, конститутивним моментом якого є кінецьність, смертність

Екзогенний, зумовлений зовнішніми причинами; такий, що відбувається або утворюється під впливом зовнішніх сил; протилежний ендегенному

Екзотеризм, спосіб розуміння світу, як такого, що є відкритим, пізнаваним; корпус загальнодоступних, призначених для публічного викладу знань; протилежне езотеризму

Екзотерика, релігійне або філософське вчення, відкрите для широкого загалу, позбавлене глибокого підтексту і призначене для розповсюдження; протилежне езотериці (езотеризму)

Екклезіаст (Екклесіяст, Екклесіаст), символічне ім'я мудреця – за своїм значенням близьке до терміна «проповідник» – автора однієї з книг Біблії (в юдаїзмі – ТаНаХи, у християнстві – Старого Завіту); справжня постать автора невідома, ототожнення з царем Соломоном більшістю науковців не поділяється

Еклектика, довільне поєднання різнорідних, часто суперечливих принципів, поглядів, підходів, стилів

Еко, Умберто (1932–2016), письменник, філософ, лінгвіст, семіотик, теоретик культури; Італія

Екологічна етика, напрям філософсько-етичних досліджень, предметом якого є моральнісний зміст екологічної свідомості, відповідальність за всі форми життя та природне середовище майбутніх поколінь

Екологічна культура, царина людської духовності, пізнання та практики, яка визначає характер і способи взаємодії людини з природним середовищем, біосферою

Екологічна свідомість, рефлексія щодо місця людини в природному середовищі, власної відповідальності за довкілля, дотримання моральних і правових принципів природокористування; вміння та звичка діяти, не руйнуючи природних екосистем.

Екологічний імператив, форма повелінь, заборон і обмежень, які поширюються на всі види людської діяльності та мають пріоритетом збереження живої природи, захист навколишнього середовища

Екологія соціальна, див. *Соціальна екологія (соціоекологія)*

Екоцентризм, світоглядна й ціннісна орієнтація, що захищає самоцінність природи та її пріоритет над споживацькими потребами людства

Експеримент, загальнонауковий метод дослідження, різновид досліду – спостереження за досліджуваним явищем у штучно встановлених та контрольованих умовах

Експертиза, спосіб аналізу певних проблем, явищ, процесів із залученням фахівців, котрі володіють спеціальними знаннями в даній галузі

Експлікація, в широкому сенсі – роз'яснення, уточнення позиції, поняття, значення слова; у концепції логічної семантики – заміщення уявлень буденної свідомості точним науковим поняттям

Експліцитний, явний, чіткий, розгорнутий, доступний зовнішньому спостереженню, усвідомлений; протилежний імпліцитному

Експресія, 1) сила вияву певних почуттів, переживань; 2) акцентоване, виразне виявлення почуттів за допомогою спеціальних засобів (фонетичних, лексичних, стилістичних, акторських тощо)

Екстаз, 1) термін давньогрецької філософії та містерій, що позначав вихід поза межі просторово-часової й тілесної даності; 2) особливий психічний стан людини, вища міра захоплення, захвату

Екстенсивний розвиток, кількісне прирощення об'єкта за відсутності чи неістотності якісних змін; протилежне інтенсивному

Екстенціонал, див. *Інтенціонал та екстенціонал*

Екстенціональність, лінгвістична властивість заміненості рівних, синонімічних виразів у різних контекстах і мовах

Екстеріоризація, див. *Інтеріоризація та екстеріоризація*

Екстерналізм, методологічний напрям в історії та філософії науки, який пояснює розвиток науки переважно зовнішніми чинниками (історичними, соціальними, політичними тощо); протилежний інтерналізму

Екстраполяція, логіко-методологічна процедура перенесення (проєкції) вже вивчених стійких тенденцій розвитку або раніше отриманих висновків на майбутнє, чи з однієї сфери описуваних явищ на інші

Ексцентричне, таке, що виходить за межі звичайного, буденного; засноване на смішних чи парадоксальних прийомах

Елейська школа (Елеати), одна з основних ранньогрецьких філософських шкіл (6–5 ст. до н .е.), що заснувала традицію метафізичного монізму; відома розробкою онтології

Елемент, термін античної філософії на позначення найпростіших «тіл», первинних неподільних частинок (коренів, стихій, зернят, атомів) цілого; філософське й наукова категорія для позначення складових частин цілого

Еліаде, Мірча (1907–1986), філософ, історик міфології й релігії, культуролог; Румунія – США

Еліас, Норберт (1897–1990), соціолог, соціальний філософ, відомий розробкою теорії цивілізації; Німеччина – Велика Британія

Елімінація, у процесі логічної операції – виключення, усунення певних даних, ознак, властивостей

Еліяну бен Шломо Залман, див. *Віленський Гаон*

Еманація, поняття неоплатонізму, буквально «витікання», «випливання» Абсолюту (Єдиного) до нижчих, менш досконалих сфер буття, аж до матеріального світу

Емансипація, звільнення від залежності, скасування обмежень у правах

Емерджент, перехід на новий рівень організації; дисипативна структура термодинаміки

Емерджентна еволюція, натурфілософське вчення про органічну еволюцію як зв'язок двох процесів: перетворення колишніх властивостей та актів самовиникнення принципово нових

Емерджентність, раптова поява у будь-якої системи принципово нових властивостей, не притаманних її складовим

Емерсон, Ральф (1803–1882), есеїст, філософ, проповідник, етик; США

Емотивізм, метаетична концепція на засадах логічного позитивізму, згідно з якою головна функція етичних тверджень та імперативів – виражати емоції речника і збуджувати відповідні емоції й переживання у слухача

Емоція, різновид психічного стану, вияв ставлення живої істоти до навколишнього світу (а людини – і до самої себе) у формі безпосереднього переживання ситуації, почуттів (злість, страх, радість і т. п.).

Емпатія, співпереживання, осягнення і проекція емоційного стану іншої людини, момент відчуття себе Іншим

Емпедокл (490 – бл. 430 до н. е.), філософ, оратор, державний діяч; Стародавня Греція

Емпіризм, теоретико-пізнавальна позиція, згідно з якою джерелом і обґрунтуванням всіх наших знань є чуттєвий досвід

Емпіричне і теоретичне, поняття методології науки, які позначають рівні наукового пізнання та взаємопов'язані типи науково-дослідної ді-

яльності: емпіричне дослідження орієнтується на безпосереднє вивчення явищ, теоретичне – на осягнення сутності та об'єктивних закономірностей їх існування

Емпіричні методи, сукупність дослідних методів і засобів пізнання, що використовуються на емпіричному рівні дослідження: спостереження, експеримент, опис, узагальнення, класифікація тощо

Емпіріокритицизм, другий етап розвитку позитивізму, головним предметом розвідок якого стає аналіз наукового мислення й механізмів утворення знання, а завданням – «очищення досвіду», звільнення наукового мислення від метафізичних елементів

Енвайронменталізм, див. *Інвайронменталізм*

Енвайронментальна етика, див. *Екологічна етика*

Енгельс, Фрідріх (1820–1895), найближчий соратник К. Маркса, один із розробників філософії та ідеології марксизму, політичний діяч; Німеччина – Велика Британія

Енгельгардт-молодший, Тристрам (нар. 1941), філософ, етик, один із фундаторів сучасної біоетики; США

Енгельмеєр, Петро Кліментійович (1855–1940/42), вчений-енциклопедист, філософ техніки; Росія

Ендогенний, зумовлений внутрішніми причинами; такий, що відбувається внаслідок внутрішніх процесів і змін; протилежний ендогенному

Енергетизм, філософське вчення і природничо-наукова концепція кін. 19 – поч. 20 ст., базовані на уявленні про енергію як субстанційну та динамічну першооснову світу

Енесідем (1 ст. до н. е.), філософ, послідовник Піррона, голова Александрійської школи скептиків; Стародавня Греція

Еномай (поч. 3 ст. н. е.), філософ-кінік, критик міфологеми Долі та практики оракулів; Стародавній Рим

Ентелехія, поняття давньогрецької філософії, запроваджене Аристотелем, на позначення стану повноти і завершеності речі, а також внутрішньої мети руху, що переводить річ із потенційного стану в актуальний та утримує в бутті

Ентимема, умовивід, силогізм, в якому скорочений один з двох засновків або висновків в силу їх очевидності

Ентропія, фізична величина для опису термодинамічних систем, міра незворотного розсіювання енергії, рівень безпорядку й хаосу в системі

Енциклопедисти, 1) всебічно освічені вчені, що володіють знаннями, накопиченими в різних галузях наук і мистецтв; 2) коло французьких мислителів-просвітників 18 ст., видавців «Енциклопедії» (Вольтер, Д. Дідро, Д'Аламбер, Ж. Кондорсе та ін.)

«Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» (франц. «Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des metiers»), 35-томна енциклопедія, що видавалася в м. Парижі у 1751–1780, під керівництвом Д. Дідро й Д'Аламбера

«Енциклопедія філософських наук» (нім. «Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse»), твір Г. Гегеля, де найбільш вичерпно викладена його філософська система; перше видання вийшло друком 1817

Епіктет (бл. 50 – після 120), філософ-стоїк, етик; Стародавній Рим

Епікур (341–270 до н. е.), філософ, етик, засновник філософської школи; Стародавня Греція

Епікуреїзм, філософсько-етичне вчення, створене Епікуром і розвинуте його учнями й послідовниками, етика гедонізму й евдемонізму

Епісилогізм, силогізм, у якому засновком є висновок попереднього силогізму

Епістема, 1) поняття античної філософії, яке позначало знання, науку, пізнання вічних і незмінних об'єктів, першооснов; 2) у філософії Мішеля Фуко – дискурс-утворення, яке визначає самий спосіб світобачення в кожному історичну епоху

Епістемологія, філософсько-методологічна дисципліна, що досліджує знання як таке, його будову, структуру, функціонування і розвиток; у не-класичній філософії відрізняється від гносеології за базовою категоріальною матрицею «об'єкт – знання» (а не «суб'єкт – об'єкт»)

Епіфеномен, у філософії та психології термін на позначення явища, що є супутнім або побічним продуктом інших явищ, однак не чинить на них жодного впливу (напр. свідомість як знаряддя світової волі в концепціях волюнтаризму)

Епіхейрема, складноскорочений силогізм у логіці, де обидва засновки є ентимемами

Епоха, умовна одиниця періодизації історичного процесу; якісно специфічний період у розвитку людства

Епохе, 1) одне з ключових понять античного скептицизму на позначення призупинення, утримування від суджень; 2) у філософії Е. Гуссерля – сукупність підготовчих процедур феноменологічного методу, дистанціювання від накопичених в історії міркувань, оцінок, суджень тощо

Еразм Роттердамський (1469–1536), вчений-гуманіст, богослов, письменник; Нідерланди – Франція – Велика Британія

Еристика, мистецтво вести спір, полеміку, переконувати у власній правоті

Еріксон, Ерік (1902–1994), психолог, філософ, предстанвик неофройдизму, автор психоісторичної концепції; Німеччина – США

Еріугена (Ерігена), Йоган, див. *Йоган Скот Еріугена*

Есенціалізм, термін на позначення концепції або філософського принципу, що стверджують наявність у речей вічних і незмінних сутностей (комплексу родових якостей і властивостей), які й становлять головний предмет пізнання

Есенція, у філософії – латинський еквівалент категорії «сутність»

Ескапізм, термін на позначення феномену «вислизання», «втечі» від реальності в умовах роздвоєності або розшарування життєсвіту

Еспінас, Альфред (1844–1922), філософ, соціолог, історик і філософ техніки, праксеолог; Франція

Естетика, 1) філософська наука про сутність і форми прекрасного, закономірності чуттєвого пізнання, художнього і творчого освоєння дійсності, природу мистецтва та його соціальну роль; 2) естетична складова культури та її компонентів (напр., естетика поведінки, естетика ритуалу, естетика мислення та ін.)

Естетична культура, художньо-творчі здобутки й цінності суспільства в єдності з усіма формами естетичної діяльності та інститутами, що її забезпечують

Естетична свідомість, форма ціннісної суспільної свідомості, через яку здійснюється художнє освоєння дійсності, відображаються і виражаються естетичні почуття, оцінки, смаки

Естетичне переживання, базисний рівень естетичної свідомості, передумова естетичної діяльності, форма духовно-культурного освоєння світу

Естетичний ідеал, уявлення про вищу гармонію та досконалість у дійсності й культурі, яке стає метою, критерієм і вектором діяльності людини

Естетичний смак, система естетичних уподобань та орієнтацій, заснована на культурі особистості та творчій переробці естетичних вражень

Етатизм, ідеологія, яка абсолютизує роль держави у суспільстві; політика активного втручання держави в соціальну, економічну, політичну сфери життя суспільства

Етер, в історії філософії – багатозначний термін: один із космічних першоелементів; нематеріальна субстанція; уявне середовище, яке нібито заповнювало порожнечу між частинками і весь світовий простір, тощо

Етика, 1) сфера практичної філософії, наука про природу, походження і розвиток моралі й моральності; 2) сукупність принципів і норм поведінки, узвичаєних у певному суспільному середовищі або професійній групі

Етика ділова, система етичних норм, моральних цінностей, правил поведінки, взаємодії та спілкування суб'єктів у сфері ділових взаємовідносин

Етика науки, царина філософської та внутрішньо-наукової рефлексії щодо моральних аспектів наукової діяльності, взаємин всередині наукового товариства, морально-створчих функцій інституту науки

Етика педагогічна, розділ етики, що вивчає сутність, зміст, особливості професійної моралі, обґрунтовує її норми, принципи, категорії, функції в процесі педагогічної діяльності

Етика прикладна, розділ етики, який розглядає складні, суперечливі ситуації – моральні дилеми, що стають наслідком сучасного науково-технологічного розвитку, радикальної зміни соціокультурного середовища, кризи традиційної моральної культури

Етика професійна, розділ етики, що обґрунтовує кодекси поведінки різних професійних груп із урахуванням специфіки їхньої діяльності; висвітлює моральні чесноти й моральнісне призначення певної професії

Етикет, сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішні вияви людських стосунків; норми і правила гідної поведінки, призначені для схвалюваної й ефективної комунікації

Етична культура, комплекс моральних цінностей, взірців поведінки, індивідуального й колективного морального досвіду, що закріплені механізмами моральної саморегуляції особистості, групи

Етичний релятивізм, принцип відносності розмежування добра і зла, заперечення об'єктивного критерія моральності та об'єктивного змісту універсальних (загальнолюдських) моральних норм

Етнічна культура (Етнокультура), частина світової культурної спадщини, самобутній комплекс матеріальних і духовних цінностей, зразків, досягнень, вироблених певним етносом упродовж його історії

Етногенез, процес історичного формування і розвитку етнічних спільнот

Етнекологія, міждисциплінарна галузь дослідження, що вивчає особливості традиційних систем життєзабезпечення різних етнічних спільнот у специфічних природних та соціально-економічних умовах їх мешкання

Етнетики, галузь прикладної етики, що з'ясовує співвідношення моральних універсалій і національно-специфічних моральних уявлень і норм; особливості відбиття в етнічній моральній свідомості універсальних моральних вимог

Етноконфесійна спільнота, соціальна група з комплексною ідентичністю, що історично сформувалася внаслідок сталого зв'язку етносу (чи його частини) з певною конфесією, релігією

Етнокультура, див. *Етнічна культура*

Етнометодологія, напрям соціологічного конструктивізму, дослідження повсякденного життя і діяльності, що характерні для певної культури, із використанням досвіду етнографічних досліджень примітивних суспільств

Етнос, історично утворена, надтериторіальна спільнота індивідів, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, самосвідомістю та етнонімом (назвою), що в комплексі формує особливу історико-еволюційну ідентичність

Етнофілософія, міждисциплінарна галузь знання, що досліджує філософію як складову етнонаціональної духовної культури; особливості світоглядних, етичних та естетичних уявлень певного етносу, національних філософських традицій

Етос, 1) в античній філософії термін на позначення звички, звичаю, характеру тощо; 2) стиль життя певної суспільної групи, узвичаєна в ній ієрархія цінностей, орієнтація її культури; 3) нормативно-ціннісна складова у станова чи професійно локалізованих соціокультурних практиках (напр. лицарський етос, чернечий етос тощо)

Етос науки, сукупність найбільш функціонально дієвих, необхідних для життєдіяльності даного наукового співтовариства цінностей, норм поведінки, морально-етичних імперативів тощо, які сприймаються ученими як гідні й справедливі

Ефір, див. *Етер*

Євгеній (Болховітінов) (1767–1837), богослов, історик церкви, археограф, церковний діяч; Росія – Україна

Євгеній (Булгар) (1716–1806), філософ, вчений, богослов, перекладач, церковний діяч; Греція – Росія – Україна

Євгеніка, напрям у генетиці та політичний рух перш. пол. 20 ст., завданням якого було виправлення і покращення спадкових якостей людських популяцій, протидія «генетичному виродженню» і «засміченню» генофонду

Євлевич, Хома (Томаш) (17 ст.), поет, гуманіст, релігійний і культурний діяч; Білорусь – Україна

Євразійство, ідейно-філософський, суспільно-політичний і культурний рух у середовищі російської еміграції 1920-30-х, що мав антизахідне й антиєвропейське спрямування, обстоював самобутній шлях розвитку Росії (грунтований на цінностях православ'я, здобутках візантійської та азійської культури)

Євроінтеграція, 1) процес політичної, правової, економічної (а частково соціальної й культурної) інтеграції країн, більшість з яких розташовані на території Європи; 2) стратегія реформування суспільства з метою входження до спільноти європейських розвинутих держав

Європоцентризм, світоглядна установка і політична ідеологія, що ґрунтується на ідеях вищості європейських народів і західно-європейської цивілізації та їх виняткової ролі у світовій історії, перетворює цінності європейської культури на критерій оцінки інших культур

Євстафій Солунський (12 ст.), історик, письменник, вчений, церковний діяч, автор обширних коментарів до «Іліади» та «Одісеї»; Візантія

Євстратій Нікейський (бл. 1050 – після 1117), полеміст, коментатор античних філософів, церковний діяч; Візантія

Єдине, філософська категорія, що відображає неподільність, єдність і цілісність як реально суцього (речі, душі, свідомості, мови, особистості тощо), так і віртуального планів буття (поняття, закону, числа)

Єдність і диференціація науки, різноспрямовані, але взаємопов'язані процеси розвитку сучасного наукового знання: з одного боку, взаємодія та інтеграція наукових дисциплін на основі спільності методологічних принципів і підходів, творення метанаукової теорії, що описує загальну картину світу; з іншого – інтенсивна спеціалізація наукової діяльності

Єдність людини і природи, світоглядний принцип, що постулює глибинний зв'язок суспільства і природи як двох складних, живих, відкритих систем, роль природного середовища як основи та умови життєдіяльності суспільства, включеність людини й людства в загально-еволюційні процеси біосфери

Єдність світу, універсальна властивість світу як взаємопов'язаного цілого на всіх стадіях його розвитку і організації; в історії філософії розглядалася як: а) єдність субстанційна (матеріальна або ідеальна, божественна), б) єдність діючих у світі законів, в) єдність як включення в універсальну систему взаємодій

Єдність чуттєвого й раціонального, гносеологічний принцип розуміння процесу пізнання як складної діалектичної взаємодії чуттєвих і раціональних форм пізнавальної активності людини

Єлисей Плетенецький (бл. 1554–1624), просвітник, письменник, церковний і громадський діяч, організатор вченого гуртка Києво-Печерської лаври; Україна

Єпіфаній (Славинецький) (?–1675), просвітник, лексикограф, богослов, поет, перекладач, церковний діяч; Україна – Росія

Єрмоленко, Анатолій Миколайович (нар. 1952), філософ, вчений, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ; Україна

Єсенський (Єссеніус) Ян, див. *Ян Єсенський*

Жанри філософської літератури, історично сформовані типи філософських текстів, поєднані спільними формальними ознаками: коментар, апорія, діалог, діатриба, трактат, компендіум, сума та ін.

Жартівливе, поняття естетики на позначення такого, що сповнене гумору, дотепності, схильне до веселощів, прагне викликати сміх

Жахливе, поняття естетики на позначення такого, що викликає сильне почуття переляку, відрази; неймовірно страхітливе

Жень, одна з фундаментальних категорій китайської філософії й традиційної духовної культури, відповідником якої вважають поняття «розумна гуманність», «людяність», «благопристойність»; сукупність всіх видів належного ставлення однієї людини до іншої та суспільства в цілому

Жерсон, Жан (1363–1429), богослов-містик, філософ, логік, церковний діяч, провозвісник етики лютеранства; Франція

«**Жива етика**», корпус книг, що є основою містико-філософського й етичного вчення Агні-йоги; укладений у 1924–1938

Жирар, Рене (1923–2015), соціальний філософ, культуролог, релігієзнавець, автор концепції міметичного насильства; Франція

Життєвий порив, поняття філософії життя А. Бергсона, стрижнева метафора концепції «творчої еволюції»

Життєсвіт, одне з головних понять феноменології Е. Гуссерля; повсякденна дійсність, що сприймається як очевидна даність; сума безпосередніх очевидностей, які задають форми орієнтації та поведінки людини, гносеологічно передують будь-яким теоретичним установкам

Життя, 1) як загально філософське поняття означає буття сутностей, наділених внутрішнім джерелом активності (на відміну від неживого); 2) у філософії гілозоїзму – синонім до буття, іманентна властивість матерії (на відміну від небуття-смерті); 3) у різних концепціях неklasичної філософії – цілісність буття, осягнена людиною; 4) у природознавстві – специфічна форма організації матерії, що характеризується спадковою програмою, закодованою в геномі, обміном речовин та самовідтворенням, відповідно до цієї програми

Жільсон, Етьєн (1884–1978), релігійний філософ, медієвіст, провідний представник неотомізму; Франція – Канада

Жокур, Луї де (1704–1779), філософ-просвітник, енциклопедист, один із укладачів «Енциклопедії»; Франція

Жульєн, Франсуа (нар. 1951), філософ-орієнталіст, синолог, етик, перекладач; Франція

Заблудження, такий зміст людського знання, де дійсність відображена хибно, викривлено, ілюзорно; діалектична протилежність істині

Завітневич, Володимир Зенонович (1853–1927), історик, богослов, публіцист, громадський діяч, педагог, організатор науки; Україна

Загальна теорія систем, спеціально-наукова й логіко-методологічна концепція дослідження об'єктів як організованих систем, абстраговано від їх конкретної природи

Загальне, особливе, одиничне, філософські категорії, що виражають об'єктивні зв'язки предметів і явищ світу та характеризують основні шаблі його пізнання: одиничне – індивідуальне, окреме, обмежене в часі та просторі (форма існування загального в дійсності); загальне – спільні властивості й відношення, на підставі яких певні предмети або явища об'єднують у класи, види, роди; особливе – загальне, реалізоване й виявлене в одиничному

Загальнозначущість, 1) властивість певної норми, цінності, вимоги, символу тощо бути універсальними, значущими для всіх або переважної більшості людей, спільнот тощо; 2) властивість логічної формули набувати значення істинної за будь-якої інтерпретації символів, що входять до її складу (тотожно істинна формула)

Загальнолюдське, 1) духовно-етичні цінності, які є основою життєдіяльності людини, незалежно від раси, громадянства, статі, національності, релігійних вірувань тощо; 2) загальнозначуще для всього людства в системі глобальної залежності та взаємодії

Заздрість, поняття етики на позначення почуття прикрості, гіркоти від усвідомлення того, що інша людина володіє благом чи перевагою, які відсутні у завидника, та бажання позбавити її цього блага; прагнення до уявної чи реальної депривації суперника

Закон, 1) філософська категорія, що фіксує особливий тип зв'язків, які є: регулярними, об'єктивними, істотними (сутнісними), загальними, необхідними, повторюваними; 2) у природничих науках – об'єктивні, повторювані, суттєві зв'язки між біологічними, фізичними, хімічними тощо явищами; 3) у правознавстві – вироблені соціальною спільнотою та інституційно закріплені вимоги і приписи загальнообов'язкової сили; 4) у логіці – аксіоми і теореми, виведені в межах даної теорії

Закон асоціативності, один із законів логіки класів та логіки висловлень, який уможлиблює групування множин або висловлень, з'єднаних однаковими операторами

Закон виключення третього, фундаментальний принцип класичної логіки, що заперечує можливість непевної оцінки для членів дихотомічної пари (з двох суперечливих суджень про той самий предмет, одне – істинне, друге – хибне, третього не дано)

Закони діалектики, універсальні, суттєві принципи зв'язку категорій в логіці, методології й теорії пізнання, які відображають істотні аспекти загальних процесів розвитку

Закон достатньої підстави, фундаментальний принцип класичної логіки, згідно з яким будь-яке судження визнається істинним тільки тоді, коли обґрунтоване іншими судженнями, істинність яких доведена

Закон Клавія, закон класичної логіки, який репрезентує випадок загальної схеми доведення від супротивного: якщо дане висловлення випливає зі свого заперечення, то воно є істинним

Закон Мерфі, афористично-жартівливий принцип, що може набувати математичного, технічного, філософського тощо змісту: «якщо деяка неприємність може трапитись, то вона напевне й трапиться» (англ. Anything that can go wrong will go wrong)

Закон науки, вербальне або математично виражене твердження, що спирається на систему доказів і визнане науковим співтовариством

Закон подвійного заперечення, принцип покладений в основу класичної логіки, згідно з яким операція заперечення, двічі послідовно застосована до якогось судження, дає вихідне судження

Закон природи, емпірично встановлений, вербально чи математично виражений, необхідний і повторюваний зв'язок між явищами, об'єктами, процесами навколишнього світу

Закон соціальний, відносно стійкі, відтворювані відносини між соціальними суб'єктами (індивідами, групами, народами, класами та ін.); залежності між явищами і процесами, що реалізуються через діяльність людей

Закон суперечності (несуперечності), принцип класичної логіки, що постулює неприпустимість одночасної істинності двох суджень, одне з яких є логічним запереченням іншого

Закон тотожності, фундаментальний принцип класичної логіки, який стверджує постійність (збереженість) предметного і смислового значення висловлень у певному заданому контексті (у висновку, теорії тощо)

Закони логіки (логічні закони), загальна назва для класу загально значимих законів, які складають основу логічної дедукції та забезпечують логічну правильність міркувань і умовиводів

Закони мислення, внутрішній, істотний, сталий зв'язок між думками в структурі міркування (дискурсу)

Закономірність, відносно стійкі, повторювані взаємозв'язки між явищами і об'єктами реальності, що виявляються у процесах змін і розвитку

Закономірність історична, об'єктивні, необхідні, відтворювані зв'язки між явищами суспільного життя, що виявляються через стохастичність і поліваріантність суспільного розвитку

Закономірності теорії систем, сукупність загальних закономірностей, що пояснюють та описують можливість існування й розвитку систем різного типу

Закрите суспільство, статичне суспільство з жорсткою системою соціальної нерівності, авторитарним або тоталітарним режимом, розвинутою карально-репресивною машиною, самоізольоване від економічного, технологічного, ідеологічного, інформаційного тощо зовнішнього впливу

Замахшарі, Махмуд (1075–1143), мусульманський філософ і богослов, правознавець, тлумач Корану; Хорезм

Заперечення, 1) логічна операція, в результаті якої із висловлення (А) отримують висловлення (не-А), яке є запереченням попереднього; 2) філософська категорія, яка виражає певний тип спадкового відношення між двома послідовними стадіями, станами об'єкта, що розвивається

Заповідь, релігійно-моральний припис, настанова, що закладає фундамент релігійної етики та права, і, згідно віровчення, має надприродне походження

Засновок, у логіці – судження, що є частиною умовиводу і підставою для висновку

Захарія (Копистенський) (бл. 1590–1627), письменник-полеміст, богослов, релігійний і культурний діяч, очільник вченого гуртка Києво-Печерської лаври; Україна

Західна філософія, філософська думка, що сформувалася в межах західної цивілізаційної парадигми; веде хронологію від давньогрецької філософії; охоплює історію філософської думки Західної Європи, Америки, Австралії

Західництво, напрям суспільно-політичної думки в Росії, що сформувався у 1840-х у полеміці зі слов'янофільством; обстоював ідеї подолання історичної відсталості Росії від розвинутих країн Європи, цінності західної цивілізації та західної моделі історичного розвитку

Зв'язки логічні, оператори, вживані в логічних мовах, для утворення складних висловлень (формул) із елементарних; елемент судження, який з'єднує (або роз'єднує) суб'єкт і предикат судження

Зв'язки логічні, формальні зв'язки між поняттями та судженнями, що випливають з їхнього обсягу або істинності (тотожності, підпорядкування, перетинання, виключення)

Зв'язок, відношення залежності й впливу між об'єктами, коли стан чи властивості одного з них змінюються при змінах стану і властивостей іншого

Звичай, стійкий, вироблений і закріплений традицією порядок, правило, стереотип поведінки у способі життя й побуті певного народу, суспільної групи, колективу

Звільнення філософія, 1) напрям філософствування, що сформувався в Латинській Америці, відзначений зв'язком філософського дискурсу з соціально-політичною критикою та революційною практикою; 2) концепція Ф. Майнлендера, в основі якої – ідея знецінення людського існування та вищість не-буття як морального принципу

Зворушливе, поняття естетики – таке, що викликає хвилювання, розчулення; щемливе

Здоровий глузд, уявлення, погляди, судження, стереотипи мислення, що формуються стихійно, під впливом повсякденності, безпосереднього життєвого досвіду

«**Здорового глузду**» **філософія**, філософська школа, що сформувалася у 18 ст. як реакція на скептицизм Г'юма, апелювала до здорового глузду людства як правдивого відображення дійсності; Шотландія

Зедльмайр, Ганс (1896–1984), теоретик та історик мистецтва, естетик, автор теорії структурного аналізу творів мистецтва; Австрія – Німеччина

Зеленецький, Костянтин Петрович (1812–1858), історик, літературознавець, автор книг з риторики, теорії словесності, загальної філології; Україна

Зеленогорський, Федір Олександрович (1839–1908), філософ, методолог науки, історик психології, перший видавець та дослідник творчості Г. Сковороди; Росія – Україна

Зенон із Елеї (5 ст. до н. е.), філософ, представник Елейської школи, учень Парменіда, автор відомих парадоксів (апорій); Стародавня Греція

Зенон із Кітіона (бл. 333 – бл. 262 до. н. е.), філософ, засновник філософської школи стоїків; Стародавня Греція

Зеньковський, Василь Васильович (1881–1962), філософ, історик філософії, богослов, релігійний діяч; Україна – Франція

Зизаній (Тустановський), Лаврентій Іванович (бл. 1570 – після 1633); богослов, мовознавець, релігійний діяч, письменник, член вченого гуртка Києво-Печерської лаври; Україна

Зібер, Микола Іванович (1844–1888), економіст і соціолог, філософ, громадський діяч, перший популяризатор економічного вчення К. Маркса в Російській імперії та Україні; Україна – Швейцарія

Зільберман, Давид Беньямінович (1938–1977), філософ, індолог, епістемолог, соціолог культури; Україна – США

Зіммель, Георг (1858–1918), філософ і соціолог, представник філософії життя, філософ культури; Німеччина

Зінов'єв, Олександр Олександрович (1922–2006), філософ, письменник, соціолог, публіцист; Росія

Зіткнення цивілізацій теорія, теорія політолога й соціолога С. Гантінгтона про нову модель конфліктного розвитку людства в 20–21 ст., за якою колишній двополярний світ і конфлікт ідеологій поступаються місцем багатопольному світові й конфлікту культур і цивілізацій

Зло, універсальні етики та аксіології – анти-ціннісне уявлення, протилежне добру чи благу; абстракція негативності в усіх її проявах (анти-моральне, дисгармонійне, руйнівне, недосконале, шкідливе тощо), заперечення позитивних цінностей

Зміст, див. *Форма і зміст*

Зміст поняття, відображена у свідомості сукупність властивостей, ознак і відношень предметів і явищ (ядром є істотні, відмітні ознаки, властивості та відношення)

Змови концепції, сукупність теорій, що вбачають у тій чи іншій таємній змові (масонів, більшовиків, таємного світового уряду та ін.) рушійну силу історії, форму прояву «світового зла», евристичний принцип соціального пізнання

Знак, матеріальний, піддатний для чуттєвого сприйняття об'єкт, для умовного позначення, презентації, заміщення, сигніфікації іншого об'єкта

(явища, дій, події, властивості тощо); використовується для одержання, зберігання, трансляції інформації

Знання, форма індивідуальної та соціальної пам'яті, теоретично узагальнений досвід, результат оволодіння об'єктом (позначення, структурування, осмислення тощо) в процесі пізнання

Значення, зміст, позначений знаком; об'єкт, який позначається, замінюється, репрезентується деяким іншим об'єктом

Зняття, філософське поняття, запроваджене Г. Гегелем для характеристики процесу руху (розвитку) Абсолютної ідеї – діалектичне заперечення, яке одночасно включає в себе моменти негації попередньої стадії, часткового збереження (утримання) у перетвореному вигляді її позитивних ознак і піднесення на вищий щабель розвитку

Зовнішнє, див. *Внутрішнє і зовнішнє*

Золота середина, поняття давньогрецької філософії й етики на позначення бажаної позиції між двома небажаними крайнощами

«**Золоте правило моральності**», метафорична назва на позначення універсального етичного принципу, сформульованого у релігійних і філософських текстах різних культур Давнього світу: «(Не) чини стосовно інших так, як ти (не) хотів би, щоб вони чинили стосовно тебе»

Зольгер, Карл (1780–1819), філософ-шеллінгіанець, естетик, перекладач; Німеччина

Зомбарт, Вернер (1863–1941), економіст, історик, соціолог, філософ культури; Німеччина

Зомбування, програмування залежної поведінки й свідомості людини, її спрямованості на певну мету чи алгоритм дії засобами інформаційного, психологічного, медикаментозного тощо впливу

Зооморфізм, наділення реальних або вигаданих об'єктів рисами, ознаками, образами тварин

Зубов, Василь Павлович (1900–1963), філософ, історик науки, мистецтвознавець, енциклопедист; Росія

Зульцер, Йоган (1720–1779), філософ-просвітник, педагог, енциклопедист, естетик; Німеччина

Зухд, одне з основних етичних понять ісламу – байдухе ставлення до матеріальних благ, аскетизм; в суфізмі – необхідний етап містичного богопізнання

І, метакатегорія китайської філософії та етики (найперше конфуціанства) – належно-діюче, обов'язкове і почуття обов'язку, справедливість, правильність, порядність, принцип

«І цзін» («Ї цзін»), давньокитайська писемна пам'ятка (8–7 ст. до н. е.), складова конфуціанського П'ятикнижжя; трактат з філософської манітики, що містить 64 гексаграми для ворожіння

Ібервег, Фрідріх (1826–1871), філософ, історик філософії, логік; Німеччина

Ібн аль-Арабі, Мухйїддін (1165–1240), суфійський філософ і богослов, містик, поет; Іспанія – Сирія

Ібн Баджа, Абу Бакр (Бекр), латиніз. Авемпаце (Авенпаце) (1070–1139), філософ, засновник традиції східного перипатетизму, філолог, поет; Іспанія – Магриб

Ібн Гебріоль (Джебріоль), Соломон, латиніз. Авіцеброн (бл. 1021–1055 або 1070), філософ-неоплатонік, поет; Іспанія

Ібн Дауд, Авраам (Галеві) (бл. 1110–1180), юдейський богослов, філософ, історик, астроном; Іспанія

Ібн Езра, Авраам (бл. 1090 – бл. 1165), юдейський богослов, філософ-неоплатонік, екзегет, вчений; Іспанія

Ібн Міскавайх, Абу Алі (бл. 930–1030), мусульманський філософ, енциклопедист, історик, етик; Іран

Ібн Рушд, див. *Аверроес*

Ібн Сіна, див. *Авіценна*

Ібн Таймійя, Такі ад-Дін (1263–1328), мусульманський богослов, філософ, правознавець (ханбалітського мазхабу); Сирія – Єгипет

Ібн Туфайль (Туфейль), Абу Бакр, латиніз. Абубацер (поч. 12 ст. – бл. 1185), мусульманський філософ, представник східного перипатетизму, вчений, лікар; Іспанія – Марокко

Ібн Хальдун (Халдун), Абу Зейд (1332–1406), мусульманський філософ, історик, енциклопедист, державний діяч; Туніс – Іспанія – Єгипет

Ібн Фалакера (бл. 1225 – бл. 1295), філософ, етик, перекладач, коментатор; Іспанія

Іван Борецький, див. *Йов (Борецький)*

Іван (Іоанн, Йоан) Дамаскін (7–8 ст.), богослов, філософ, християнський письменник, релігійний діяч; Візантія

Іван Кассіян Римлянин (Іван Массалійський) (бл. 360 – бл. 435), богослов, релігійний діяч, християнський письменник; Мала Скіфія – Галлія

Іван Павло II (1920–2005), філософ, богослов, церковний, політичний, дипломатичний діяч, Папа Римський; Польща – Ватикан

Ідеал, 1) вища досконалість, взірець, мета, до яких у своїй діяльності прагне людина чи соціальна група; 2) найліпший, завершений стан певного об'єкта; 3) у гносеологічному сенсі – істина; 4) в естетичному – прекрасне; 5) в етичному – моральне уявлення про належне, взірець моральної особистості

Ідеал суспільний, уявлення про досконале улаштування суспільства

Ідеали і норми науки, регулятивні ідеї та принципи, що втілюють уявлення про цінності наукової діяльності, її цілі та способи й засоби їхнього досягнення

Ідеалізація, 1) поняття гносеології, формування уявлення про об'єкт як досконаліший за реально існуючий (напр. «абсолютно чорне тіло»); 2) наділення когось або чогось властивостями, які відповідають ідеалові; 3) логічна модель теоретичного об'єкта, що дозволяє абстрагуватися від його другорядних зав'язків і якостей

Ідеалізм, філософський світогляд, який вважає деяке ідеальне, духовне начало (Абсолют, Світовий розум, Дух, Світова воля, Бог і т.п.) первинним і детермінуючим щодо матеріального світу

Ідеалізм об'єктивний, поняття філософського дискурсу на позначення світогляду, який витлумачує ідеальну, духовну першооснову світу як особливу реальність, об'єктивне (незалежне від людської свідомості) буття

Ідеалізм суб'єктивний, поняття філософського дискурсу на позначення світогляду, який витлумачує світ як сукупність відчуттів, переживань, уявлень і дій суб'єкта, виводить його зі змісту свідомості суб'єкта пізнання

Ідеалізований об'єкт, зміст поняття, отриманого в результаті акту ідеалізації («точка», «пряма лінія», абсолютний нуль», «ідеальний газ» тощо); умовний, неіснуючий в дійсності об'єкт як евристична основа для побудови наукових теорій (на відміну від беззмістовних фікцій)

Ідеальне, філософське поняття на позначення суб'єктивного образу об'єктивного світу, що утворює реальність особливого типу (на відміну від реальності відображуваних об'єктів чи людського мозку); 2) досконале, відповідне ідеалу

Ідеальний тип соціальних явищ, поняття, розроблене М. Вебером, – спрощення та ідеалізація соціальних відносин, інститутів, процесів, історико-культурних феноменів, здійснені з метою соціального пізнання

Ідеація, одне з основних понять феноменології Е. Гуссерля, на позначення безпосереднього споглядання сутностей

Ідентифікація, 1) співвіднесення, встановлення тотожності об'єктів за певними ознаками; 2) щодо соціальних акторів – процес набуття, формування, конструювання або приписування ідентичностей

Ідентичність, 1) подібність, рівнозначність, тотожність предметів, явищ і понять; 2) самототожність, самість, цілісність («не-розірваність») особистості; 3) категорія соціогуманітарних наук на позначення співвіднесеності індивіда з певною соціальною групою, спільнотою, статусом (національна ідентичність, релігійна ідентичність тощо)

Ідеократія, прошарок фахівців, які професійно займаються розробкою та пропагандою певної ідеології з метою формування і маніпулювання громадською думкою в інтересах соціально-політичних груп, правлячих еліт тощо

Ідеологема, 1) ключовий конструкт будь-якої ідеологічної системи, найзначуща цінність, що є предметом віри і довіри; 2) ідеологічна настанова, сформована агітаційно-пропагандистськими засобами і закріплена в громадській думці; 3) світоглядна метафора, що є маркером певного ідеологічного дискурсу, і має сугестивний вплив (напр. «залізна завіса», «холодна війна», «імперія зла»)

Ідеологія, система концептуально оформлених ідей, уявлень, міфів, гасел, програм суспільного розвитку, що презентує світогляд та ідеали різних соціально-політичних суб'єктів (класів, партій, суспільних рухів, національних меншин тощо) і вмотивовує їхню соціальну активність

Ідея, форма мисленнєвого осягнення світу суб'єктом пізнання; концепт, що сполучає духовно-пізнавальне відображення закономірних зв'язків дійсності та суб'єктивну мету її перетворення

Ідзуцу, Тосіхіко (1914–1993), філософ, ісламознавець, лінгвіст, перекладач; Японія

Ідіографічний метод, спосіб пізнання об'єкта через відображення його індивідуальності, неповторності, автентичності, унікальної цілості (логіко-теоретичне обґрунтування набув у Баденській школі неокантіанства)

Ієрархія, у філософії – принцип структурної організації різнорівневих складних систем, взаємна кореляція та підпорядкування процесів на різних рівнях системи

Ієрокл Александрійський, див. *Гієрокл Александрійський*

Ізоморфізм, 1) однаковість структур, а також функцій, властивостей, поведінки різних систем; 2) тип відносин рівності систем (множин), коли між їх елементами існує (або може бути встановлена) однозначна відповідність

Ікбал, Мухаммад (1877–1938), мусульманський філософ, поет, вчений, політичний і громадський діяч; Індія

Іксюль, Якоб фон (1864–1944), біолог, зоопсихолог, філософ природи, засновник біосеміотики; Німеччина

Іларіон Київський (11 ст.), письменник, мислитель, автор першої в історії вітчизняної філософії історіософської концепції, церковний і політичний діяч; Київська Русь

Ільєнков, Евальд Васильович (1924–1979), філософ, історик філософії, методолог, гносеолог, автор концепції ідеального, теоретик діалектики; Росія

Ільїн, Володимир Миколайович (1891–1974), релігійний філософ, богослов, критик матеріалізму й марксизму, літературний критик; Україна – Німеччина – Франція

Ілюзія, оманливе, хибне, спотворене відображення дійсності й ґрунтовані на цьому нездійсненні мрії та бажання

Ім'я, в логіці – вираз природної або штучної мови, що позначає предмет або множину (клас) предметів

Іманентна філософія, суб'єктивно-ідеалістичний напрям філософії кін. 19 – поч. 20 ст., що заперечував існування незалежної від свідомості дійсності, ототожнював буття з внутрішнім змістом свідомості

Іманентне, філософське поняття, що позначає притаманну певному предмету, явищу, процесу внутрішню властивість (закономірність); те,

що перебуває і діє всередині предмета, відповідає його природі; протилежне трансцендентному

Імовірне й вірогідне, філософські категорії, що відбивають етапи становлення і діалектику знання; вірогідне знання – те, істинність якого чітко встановлена, правдиве; імовірне – те, істинність якого лише приблизно підтверджена або непевна, правдоподібне

Імовірнісна логіка, розділ логіки, що досліджує логічні системи, де множину значень істинності висловлень утворюють імовірності

Імовірнісні методи, сукупність методів пізнання, що дозволяють досліджувати й описувати закономірності структури і поведінки складних систем із урахуванням імовірностей та впливу випадкових чинників (імовірнісні моделі аналізу, імовірнісне прогнозування, сценарні методи та ін.)

Імовірність, 1) одне з базових понять філософської концепції, альтернативної детермінізму – уявлення про випадкову, довільну, незалежну динаміку об'єкта, не задану зовнішніми умовами і обставинами; 2) характеристика міри можливості випадкових подій; 3) наближення валентності гіпотези до значення «істина», різні міри правдоподібності чи підтвердження висловлень

Імпакт-фактор, показник цитованості журналів, один із формальних критеріїв, за яким порівнюють рівень наукових досліджень у близьких галузях знань

Імператив, наказ, веління, настійна вимога, загальнозначущий припис

Імператив категоричний, див. *Категоричний імператив*

Імперативна мораль, система моралі, що ґрунтована на повеліннях, наказах, вимогах виконання обов'язку, та орієнтує особистість на безумовне виконання встановлених суспільством стандартів поведінки

Імплікація, бінарна логічна зв'язка, у природній мові наближена до конструкції «якщо ... то»

Імпліцитний, прихований, неявний, такий, що може бути виявлений тільки через свої зв'язки з іншими об'єктами чи процесами; протилежний експліцитному

Інвайронменталізм, 1) соціальний екологічний рух на захист та покращення стану довкілля, збереження природного середовища, розв'язання екологічних проблем; 2) соціально-філософська течія, яка пояснює міжнародний територіальний поділ і глобальну нерівність країн впливом чинників природного середовища, зокрема кліматичним фактором;

3) теорія управління соціально-економічним розвитком, орієнтована на врахування екологічних чинників та збереження біосфери

Інваріантність, термін на позначення незмінності величин, співвідношень, властивостей; протилежне варіативності

Інгарден, Роман (1893–1970), філософ-феноменолог, естетик, педагог; Німеччина – Україна – Польща

Індекс цитування наукових праць (Science Citation Index, SCI), система Філадельфійського інституту наукової інформації, що базована на обліку зв'язків між науковими текстами, які утворені прямим, зворотнім, перехресним покликанням (цитуванням), і надає кількісні показники таких цитувань

Індетермінізм, 1) філософське вчення, яке заперечує об'єктивність і закономірність причинового зв'язку; 2) методологічна позиція, що відкидає пізнавальну цінність причиново-наслідкового підходу в соціальних науках (насамперед для пояснення вибору і поведінки людини)

Індивід, окрема неподільна одиничність (на відміну від сукупності, маси чи групи), живий організм, особина; в логіці – будь-який об'єкт, позначуваний одиничним іменем (власною назвою)

Індивідуалізація, виокремлення однієї особи або особини серед низки інших (спільноти) за їхніми характерними властивостями

Індивідуалізм, риса світогляду і життєва позиція, згідно з якими індивід протиставляє себе спільноті, колективу і суспільству в цілому

Індивідуальність, 1) неповторна своєрідність будь-якого явища, окремої істоти, людини, стилю, манери тощо; 2) особистісне, одинично-унікальне, властиве лише даному індивідууму на відміну від типового, загального, спільного

Індивідуація, 1) поняття онтології, яке позначає процес виокремлення індивідуального із універсального, множинного й одиничного з Єдиного та їх взаємодію; 2) поняття аналітичної психології К. Юнга на позначення процесу становлення цілісної особистості, за якого максимально реалізуються індивідуальні задатки та унікальні особливості людини

Індивідуум, окремий, одиничний представник певного виду, роду, класу, множини предметів; окрема сутність, істота чи людина, що виділяється як об'єкт практичного або теоретичного відношення

Індиферентний, бездіяльний, байдужий (зокрема до світоглядних питань), незацікавлений

Індійська філософія, сукупність філософських шкіл, напрямів, учень і відповідних текстів, що виникали в духовно-культурному середовищі Індійської цивілізації від 7–5 ст. до н. е.

Індрії, поняття давньоіндійської філософії – сукупність здатностей до пізнання, найчастіше чуттєвого (зір, слух, смак, нюх і дотик); традиційні філософські школи різняться за інтерпретацією та переліком індрій

Індуктивна логіка, розділ логіки, в якому вивчаються логічні процеси індукції як пізнавальної процедури (переходу від знання про одичинче й окреме до знання про загальне)

Індуктивний метод, дедукція, спосіб дослідження, що полягає в одержанні ймовірних висновків про деякі загальні зв'язки та властивості предметів і явищ на підставі порівняння окремих емпіричних фактів; умовивід від окремого до загального

Індуктивний умовивід, логічне перетворення, яке за умови істинності засновків гарантує з певною ймовірністю істинність висновку

Індукція, див. *Індуктивний метод, Індуктивний умовивід*

Індустріальне суспільство, поняття суспільствознавства на позначення відкритих, модерних суспільств із домінуючим промисловим виробництвом, технічним розвитком, класовою структурою, урбанізованим способом життя, масовою освітою, поширенням громадянських прав і свобод

Інертний, у філософії – недіяльний, позбавлений активності, пасивний

Інженерія соціальна, 1) наука про соціальну поведінку, чинники і технології управління нею; 2) діяльність із проектування, конструювання, створення та зміни організаційних структур і соціальних інститутів, що впливають на поведінку індивідів і груп

Інжиніринг соціальний, сукупність підходів, що вироблені у прикладних соціальних науках та орієнтовані на цілеспрямовану зміну організаційних структур, які формують людську поведінку і забезпечують контроль за нею

Ініціатива громадянська, неформальне об'єднання громадян, яке створюється на волонтерських засадах з метою несилової боротьби з конкретними недоліками суспільства

Інновації, нововведення, що впроваджуються шляхом заміни (поступового витіснення або відкидання) традиційних, застарілих, консервативних форм діяльності

Інобуття, іншобуття, 1) філософська категорія, що відображає можливість подолання меж наявного буття та переходу у нові буттєві стани, до принципово іншої форми існування; 2) категорія діалектики Г. Гегеля, що фіксує один із моментів саморуку поняття – саморозрізнення себе і свого іншого як можливість саморозвитку, виходу за свої межі

Інокентій (Борисов) (1800–1857), релігійний мислитель і богослов, церковний діяч, ректор (з 1830) Київської духовної академії; Україна

Інсайт, в гносеології інтуїтивізму – акт або стан раптового інтуїтивного осяяння, узбагнення, прозріння, який не можна безпосередньо вивести з досвіду суб'єкта

Інстинкт, форма адаптивної поведінки до навколишнього середовища, в основі якої закладені вроджені рефлексії і схильності живих організмів

Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (засновано 1946), провідна академічна установа з розвитку філософських досліджень в Україні за напрямками: філософська антропологія; логіка, методологія та філософія науки; соціальна філософія; філософія культури, етика і естетика; історія української та зарубіжної філософії; релігієзнавство

Інститут соціальний, надіндивідуальне соціальне утворення, комплекс норм, правил, культурних взірців, технологій тощо, котрі закріплюють і регулюють певну сферу суспільної життєдіяльності

Інституціоналізація, процес упорядкування, регламентації, формалізації соціальних відносин, перехід від стихійної суспільної діяльності до діяльності структурно-організованої, підконтрольної й керованої

Інституціоналізм, напрям (школа, концепція) економічної теорії, що комплексно досліджує еволюцію різних соціальних інститутів та їхній вплив на формування економічної поведінки людей; є основою міждисциплінарного методологічного підходу

Інструменталізм, філософсько-методологічна настанова (концепція), за якою продукти свідомості людини (від моральних чи естетичних ідей до наукових теорій) є засобами адаптації (приспосовування) до навколишнього середовища

Інтегральна йога, релігійно-філософська система, спрямована на «трансформацію» природи людини, створена в 20 ст. індійським філософом Ауробіндо Гхошем

Інтегральний, 1) сполучений, нерозривно пов'язаний; 2) узагальнений, зведений

Інтегральний підхід, методологічний підхід, заснований на синтезі у єдину складну модель різних методів (теорій, концептів), що довели свою дієвість у певних контекстах; протилежний редукціонізму

Інтеграція й дезінтеграція, філософські поняття, що позначають протилежні процеси – сполучення в ціле окремих частин або елементів (інтеграція) або розпад, розділення, розчленування цілого на складові частини (дезінтеграція)

Інтелект, 1) у широкому сенсі – розум, здатність до мислення; 2) у гносеології – здатність до абстрактного пізнання, що включає функції порівняння, узагальнення, утворення понять, суджень, умовиводів, аналізування тощо

Інтелектуальна інтуїція, одне з основних понять раціоналістичної гносеології, вищий тип знання як безпосереднє осягнення істини розумом, інтелектуальне споглядання сутності речей

Інтелігенція, вироблене в сер. 19 ст. поняття на позначення високо освіченого, творчого, критично мислячого прошарку суспільства, з високим рівнем громадянської свідомості й соціальної активності

Інтелігібельний, 1) такий, що осягається винятково за допомогою розуму, мислення, інтелектуальній інтуїції, на відміну від сенсильного, приступного чуттєвому пізнанню; 2) в деяких філософсько-ідеалістичних системах – надприродні, надчуттєві сутності, ідеї

Ітенціонал та екстенціонал, терміни семантики на позначення змісту поняття (інтенціонал) та обсягу поняття (екстенціонал)

Іntenціональна логіка, царина некласичних логік, де використовуються методи семантичного аналізу смислу і значення мовних висловлень

Іntenція, поняття низки філософських теорій (найперше феноменології) – спрямованість людської свідомості, мислення на певний предмет; замисел, намір актуалізувати сили розуму

Іntерес, одне з основних понять етики та філософії, спрямованість особистої чи суспільної активності на певні цінності з метою їх освоєння (створення, пошуку, вибору, використання); усвідомлені потреби, що вмотивовують поведінку індивіда

Іntеріоризація та екстеріоризація, у філософії – поняття на позначення протилежних процесів: переходу із-зовні всередину, від зовнішніх (реаль-

них) дій до внутрішніх (ідеальних) розумових дій і психічних актів (інтеріоризація), та зворотного переходу внутрішнього психічного життя людини у зовнішні, знаково і соціально явлені, форми існування (екстеріоризація)

Інтерналізм, методологічний напрям в історії та філософії науки, який вважає рушійною силою розвитку науки найперше її внутрішні, евристично-інтелектуальні чинники (логіку вирішення проблем, еволюцію інтелектуальних традицій, зміну парадигм тощо); протилежний екстерналізму

Інтерпретація, 1) в широкому сенсі – тлумачення, пояснення, потрактування, розкриття смислу чого-небудь; 2) у методології науки – процедура надання (приписування) смислу формальним конструкціям мови науки (символам, формулам)

Інтерсуб'єктивність, 1) спільність установок, поглядів, світоглядних орієнтацій як основа соціальної інтеграції; 2) узагальнений досвід, властивість досвіду виходити поза межі суб'єктивних особливостей та особистісних ситуацій; 3) поняття на позначення феноменів, загальнозначущих для багатьох суб'єктів

Інтроспекція, самоспостереження за власними психічними процесами і станами; знання про власний внутрішній досвід; у філософських концепціях 19 ст. (Дж. Берклі, Д. Г'юма, Дж. Мілля та ін.) – важлива складова філософської методології

Інтуїтивізм, напрям у філософії, що визнає інтуїцію єдиним достовірним джерелом та основою пізнання (на відміну від логіко-теоретичного чи емпіричного пізнання)

Інтуїтивний, ґрунтований на інтуїції або зумовлений нею

Інтуїціоністська логіка, частина сучасної математичної логіки, що розглядає математику як сукупність «інтуїтивно переконливих» уможливлених побудов; 2) сукупність прийнятних з позицій інтуїціонізму методів числення предикатів при відмові від формально-логічного розуміння істини; 3) у вузькому сенсі – система символічної логіки, сформульована А. Гейтінгом

Інтуїція, 1) безпосереднє осягнення істини, сутності, незалежне від форм і засобів чуттєвого та раціонального пізнання, проміжних ланок аргументації; 2) протилежне логічному обґрунтуванню; 3) передчуття, здогад, проникливість

Інформаційне суспільство, фаза розвитку постіндустріального суспільства, на якій більшість індивідів зайняті в сфері виробництва, збереження, обміну, переробки та реалізації інформації й знання

Інформація, будь-які відомості, знання про предмети, факти, явища, ідеї тощо, придатні для збереження на носіях різної природи, переробки і поширення

Інше, у філософії категорія, що фіксує розрізнення єдиного й множинного, Я і не-Я, тотожного й нетотожного як принцип пізнання і діяльності

Інший, Інакший, Чужий, базові філософські й соціокультурні категорії, що відбивають протилежність Я і не-Я: такий, хто не є мною (Інший); такий, що відмінний від мене за своїми ознаками, рисами, властивостями (Інакший); носій незрозумілого досвіду, нерелевантної системи цінностей, непізнаної ідентичності (Чужий)

Інь і ян, фундаментальні категорії китайської філософії, що виражають ідею універсальної дуальності світу

Інь-ян цзя (5–3 ст. до н. е.), одна з шести основних філософських шкіл стародавнього Китаю, що розвивала натурфілософську й космологічну проблематику

«**Інь фу цзін**», «Канон таємних знаків», один із основних канонічних текстів даосизму (датують 8 ст.)

Іоанн (Іван, Йоан) Дамаскін (бл. 675–753), богослов, філософ і поет, систематизатор грецької патристики; Візантія

Іоанн (Іван, Йоан) Золотоустий (бл. 347–407), церковний діяч і богослов, Отець Церкви, мораліст та ексегет; Візантія

Іоанн (Іван, Йоан) Італ (11 ст.), богослов і філософ, діалектик, інтерпретатор античної філософії; Візантія

Іоанн (Іван, Йоан) Лествичник (Ліствичник) (6–7 ст.), богослов, мораліст, філософ, церковний діяч; Візантія

Іоанн (Іван) III Схоластик (6 ст.), богослов, правознавець і систематизатор церковного права, церковний діяч; Візантія

Іоанн Солсберійський (1115/1120–1180), теолог, філософ-схоластик, церковний діяч, письменник, педагог; Англія

Іоанн (Іван) Філопон (Іоанн Граматик, Іоанн Александрійський) (490–570), філософ-неоплатонік, представник Александрійської школи, письменник; Єгипет – Візантія

Іоанн Чімчімелі, див. *Йоане Петріці*

Іонійська філософія, доробок найдавніших філософських шкіл Стародавньої Греції, що діяли з 6 ст. до н. е. в полісах-колоніях малоазійського узбережжя Егейського моря – Мілеті, Ефесі; відома як стихійно-матеріалістичний, гілозоїстичний тип філософування

Іпполіт, Жан (1907–1968), філософ-ідеаліст, історик філософії, перекладач; Франція

Іриней (Фальковський) (1762–1823), церковний діяч, вчений-просвітник, письменник, поет, педагог, ректор Києво-Могилянської академії; Україна

Ірігаре, Люс (нар. 1932), філософиня, дослідниця в галузі психоаналізу, філософії фемінізму, мовознавства; Бельгія – Франція

Іронія, риторичний або художній прийом, завдяки якому висловлення (мистецький образ) набуває прихованого глузливо-критичного змісту

Ірраціоналізм, 1) у широкому сенсі – спектр філософських учень, напрямів, шкіл, які обмежують або заперечують вирішальне значення розуму (свідомості) в пізнанні та життєдіяльності людини й надають перевагу іншим властивостям і здібностям не-раціональної природи – вродженим інстинктам, інтуїції, уявленням, почуттям, вірі тощо; 2) філософська настанова, що обмежує, принижує пізнавальні сили розуму, заперечує дієвість методів раціонального пізнання

Ірраціональне, філософська категорія на позначення того, що перебуває поза межами й можливостями розуму, неприступне раціональному пізнанню й не може бути виражене в логічних поняттях

Ірреальне, нереальне, ілюзорне, химерне; те, що існує в уяві, мисленні, а не в реальній дійсності

Ісаак Ізраелі (9–10 ст.), богослов, мислитель-неоплатонік, вчений, лікар; Єгипет – Туніс

Ісаак зі Стелли, Ісаак д'Етуаль (12 ст.), філософ і богослов, провідний представник християнського гуманізму, релігійний діяч; Велика Британія – Франція

Ісаак Сірин (7 ст.), християнський письменник, богослов-містик, церковний діяч; Сирія

Ісайя (Копинський) (?–1640), церковний і освітній діяч, релігійний мислитель, аскет-містик, мораліст; Україна

Ісайя (Трофимович-Козловський) (?–1651), богослов, письменник, релігійний та освітній діяч; Україна

Ісіда Байган (1685–1744), філософ, засновник руху «сингаку», мораліст, провісник японської трудової етики та корпоративної культури; Японія

Ісидор Севільський (бл. 560–636), християнський письменник, екзегет, енциклопедист, церковний діяч; автор 20-томного енциклопедичного довідника «Етимологія»; Іспанія

Ісмаїлізм, одна зі шкіл середньовічної арабо-мусульманської філософії, сформована в шейтському середовищі в кін. 8 ст.

Існування, 1) філософська категорія, що виражає одну з фундаментальних властивостей буття, аспект суцього; наявне буття, що досягається до-свідом, а не мисленням; 2) у широкому сенсі розглядається як синонім буття; 3) у філософії екзистенціалізму – унікальна особистісна сутність людини, неповторне й безпосереднє переживання людського буття

Істина, категорія філософії та універсалія культури, що позначає ідеал знання, досконалий спосіб пізнання світу й людини

Істини теорії, сукупність філософських концепцій, що обґрунтовують межі, критерії, способи і методи досягнення істини, умови істинності пізнання (об'єктивістська теорія, конвенціональна, когерентна та ін.)

Історизм, принцип наукового пізнання і методологічний підхід, згідно з яким предмет дослідження розглядається як історично мінливий, такий, що перебігає етапи становлення й розвитку

Історичне і логічне, див. *Логічне й історичне*

Історичний матеріалізм, утверджена в радянську добу назва для концепції філософії історії К. Маркса; «матеріалістичний погляд на історію» (К. Маркс), що обґрунтовував закономірності розвитку суспільства, його періодизацію та методологію пізнання

Історіософія, 1) релігійно-філософські, ірраціонально-містичні уявлення про історію як цілісний процес, його глибинні цілі, закони та рушійні сили; 2) у широкому значенні – осмислення історії людства через пошук її внутрішнього сенсу та кінцевої мети

Історія української філософії, 1) складова частина історії всесвітньої філософії; 2) філософська дисципліна, що вивчає українську філософію в її історичному розвитку та соціокультурному контексті

Історія філософії, 1) процес зародження і розвитку філософських знань від доби Стародавнього світу (1 тис. до н. е.) до сучасності; 2) філософ-

ська дисципліна, предметом якої є реконструкція та осмислення історії філософії в цілому, її окремих етапів, шкіл, концепцій; побудова теоретичних моделей розвитку філософського знання

Італійська філософія, один із центрів розвитку давньогрецької філософії досократичного періоду; представлена низкою філософських шкіл (елеати, піфагорійці, атомісти)

Іустин Філософ (Іустин Мученик), див. *Іустин Філософ*

Ішвара-вада, загальне поняття на позначення теїстичних доктрин, що вироблені в межах індійських релігійно-філософських шкіл, низки течій вішнуїзму й шиваїзму

Ішваракрішна (6 ст.?), філософ і поет, автор основоположного твору класичної санх'ї «Санх'я-каріка»; Індія

Ішракізм, один із напрямів класичної арабо-мусульманської філософії, відомий як «філософія озаріння, просвітлення»

Йейттелес, Ігнац (1783–1843), філософ, естетик, автор лексикона з естетики; Австрія

Йінгер, Мілтон (1916–2011), соціолог, релігієзнавець, представник функціоналізму; США

Ймовірність, див. *Імовірність*

Йоане Петріці (11–12 ст.), філософ-неоплатонік, церковний письменник, коментатор, перекладач; Грузія

Йоасаф (Кроковський) (бл. 1648–1718), церковний діяч, філософ, богослов; Україна

Йоахим Флорський (1132–1202), богослов, містик, езотерик, один із засновників середньовічного хліазму, релігійний діяч; Італія

Йов (Борецький) (1560–1631), письменник, полеміст, церковний, політичний і освітній діяч; Україна

Йоган Скот Еріугена (бл. 810–877), філософ, богослов, поет, перекладач; Ірландія – Англія

Йог, йогин, послідовник філософського вчення йоги; в індійській культурі у широкому сенсі – аскет, який прагне самопізнання і духовного саморозвитку методами фізичного тренування і психопрактики

Йога, 1) філософська езотерична традиція Індії, започаткована прибл. у 5 ст. до н. е. і пов'язана з основоположними принципами філософії школи санкхья; 2) сукупність різноманітних духовно-психічних і фізичних практик досягнення «просвітлених» станів свідомості, що вироблені в різних напрямках індуїзму та буддизму

Йога-сутри (бл. 4–5 ст.), основоположні тексти класичної йоги, які приписують авторству Патанджалі

Йогачара, буддійська філософська школа в межах Махаяни, заснована Асангою в 4 ст.

Йодль, Фрідріх (1849–1914), філософ-феербахіанець, представник «реалізму», етик; Австрія

Йоель, Карл (1864–1934), філософ, історик філософії, дослідник юдаїки та єврейської філософії; Швейцарія

Йонас, Ганс (1903–1993), філософ, філософ науки, фундатор «онтологічної етики»; Німеччина – США

Йосиф (Кононович-Горбацький) (?–1653), філософ, вчений, полеміст, ритор, церковний діяч, один із перших ректорів Києво-Могилянської академії; Україна

К'єркегор, Сьорен (Серен) (1813–1855), теолог, філософ-ірраціоналіст, психолог, письменник, попередник екзистенціалізму; Данія

Кабаніс, П'єр (1757–1808), філософ і фізіолог, представник «вulgарного» матеріалізму й віталізму; Франція

Каббала (Кабала), теософське, містико-символічне вчення в межах юдаїзму; в системному вигляді формується до поч. 13 ст. в єврейському середовищі Іспанії

Кабе, Етьєн (1788–1856), філософ-утопіст, публіцист, політичний і державний діяч; Франція – США

Кавасс, Жан (1903–1944), філософ науки, логік, філософ математики, представник структуралістського напрямку; Франція

Казуальний, випадковий, такий, що не підлягає узагальненню, застосовується лише до конкретного випадку

Кайзерлінг, Герман (1880–1946), філософ, письменник, засновник філософського товариства; Німеччина – Австрія

Калам, 1) термін на позначення авторитетного напрямку в мусульманській філософії й теології, що узгоджує раціональні філософські аргументи з доктринальними засадами однобожжя та одкровення; 2) в системі мусульманської освіти – дисципліна, що викладає раціональне тлумачення догматів ісламу

Калиновський, Симеон, див. *Стефан (Калиновський)*

Калкідій (Халкідій) (кін. 4 ст. – поч. 5 ст.), філософ-платонік, коментатор, перекладач; Стародавній Рим

Каллаган, Деніел (нар. 1930), філософ, етик, один із провідних теоретиків у галузі біоетики; США

Калокагатія, поняття давньогрецької естетики: ідеальне поєднання прекрасного і доброго, фізичної досконалості та моральних чеснот, Краси і Блага

Кальвін, Жан (1509–1564), богослов, один із провідних діячів Реформації, засновник кальвінізму; Франція – Швейцарія

Кальпана, поняття буддійської філософії на позначення дискурсивної діяльності свідомості; мислення в єдності аналізу й синтезу, креативної конструюючої уяви на противагу перцептивним відчуттям

Кама, в індійській філософії термін на позначення чуттєвого жадання та чуттєвої насолоди як однієї з цілей (цінностей) людини

Кампанелла, Томмазо (1568–1639), філософ-утопіст, етик, теолог, письменник, політичний діяч; Італія

Камо, Альбер (1913–1960), письменник, публіцист, філософ-екзистенціаліст, лауреат Нобелівської премії (1957); Франція

Канада (Каш'япа, Кананда) (3 ст. до н. е.), філософ, засновник філософської школи вайшешика, один із перших атомістів; Стародавня Індія

Кангілем, Жорж (1904–1996), філософ та історик науки, епістемолог, засновник «епістемологічної історії»; Франція

Кант, Іммануїл (1724–1804), вчений, філософ, родоначальник німецької класичної філософії, фундатор трансцендентального ідеалізму, етик; Німеччина

Кантіанство, сукупність філософських концепцій, шкіл і напрямів, що склалися на основі або під впливом філософії І. Канта

Капила (7–6 ст. до н. е.), ведичний мудрець, самітник, вважається засновником філософської школи санх'я; Стародавня Індія

«**Капітал**» (1857–1867), головна й фундаментальна праця К. Маркса, що містить системний виклад його економічної теорії та обґрунтовує «невідворотність» заміни капіталістичного способу виробництва комуністичним

Капіталізм, соціально-економічний та суспільно-політичний лад, що ґрунтується на приватній власності, товарному виробництві та зростанні капіталу, парадигмах ринкової економіки та вільної конкуренції, політичних інститутах розподілу влади

Каплан, Мордехай (1881–1983), релігійний філософ, богослов, засновник реконструктивізму, релігійний і освітній діяч; США

Капп, Ернст (1808–1896), вчений, філософ, основоположник філософії техніки; Німеччина

Каппадокійці, Отці Церкви 4 ст. (Василій Великий, Григорій Ніський, Афанасій Александрійський), які здійснили вагомий вплив на розвиток християнського богослов'я, релігійної (православної) філософії, інституту чернецтва; Римська імперія

Кардано, Джироламо (1501–1576), вчений, філософ, лікар, інженер; Італія

Карлейль (Карлайл), Томас (1795–1881), філософ, письменник, історик, соціолог; Шотландія – Велика Британія

Карма, в індійській релігії та філософії – сукупна містична енергія усіх вчинків, слів і думок людини, що визначає її долю, а також форми і види наступних народжень; закон моральної відплати як сутність причиново-наслідкового зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім буттям живих істот

Карнап, Рудольф (1891–1970), філософ, логік, філософ науки, один із лідерів Віденського гуртка, провідний представник неопозитивізму; Німеччина – США

Карнеад (214–129 до н. е.), філософ, представник скептицизму, очільник нової Афіньської академії; Стародавня Греція

Карнегі, Дейл (1888–1955), письменник, лектор, педагог, мораліст, один із засновників теорії спілкування, автор концепції безконфліктного спілкування; США

Карпінський, Платон (1873–1937) богослов, філософ, проповідник, релігійний і культурний діяч, член НТШ; Україна

Карпов, Василій Миколайович (1798–1867), філософ, історик філософії, представник Київської школи філософського теїзму; Україна – Росія

Карсавін, Лев Платонович (1882–1952), релігійний філософ, медієвіст, філософ культури, провідний ідеолог євразійського руху; Росія – Литва

Картезіанство, напрямок у філософії та світоглядна настанова у природознавстві, інспірована філософією Р. Декарта (назва утворена від латинізованої форми його імені – Картезій)

Картезій, див. *Декарт, Рене*

Картина світу, компонент світогляду, цілісний образ об'єктивної реальності в індивідуальній або суспільній свідомості, що формується на ґрунті фундаментальних уявлень, понять, епістем даної історичної епохи

Каруна, одна з основних категорій індійської етики, близька до поняття співстраждання всім живим істотам

Кассен, Барбара (нар. 1947), філологиня, філософиня, перекладачка, енциклопедистка; організатор і редактор видання «Європейського словника філософій»; Франція

Кассіодор Флавій (бл. 490 – бл. 583), вчений, екзегет, педагог, політичний діяч, організатор нового типу «вченої» обителі, засновник системи релігійної освіти як синтезу богослов'я і «вільних мистецтв»; Італія

Кассіпер, Ернст (1874–1945), філософ, культуролог, представник Марбурзької школи неокантіанства; Німеччина – США

Кастанеда, Карлос (1931–1998), мислитель, письменник, антрополог; Бразилія – США

Катарсис, духовно-моральне «очищення», «піднесення» душі через мистецтво, наслідок високих емоцій трагізму, потрясіння, зворушення, співпереживання

Катастроф теорія, трансдисциплінарна галузь науки, яка вивчає особливості поведінки складних динамічних систем в умовах раптової якісної перебудови (спонтанні стрибки, кардинальні трансмутації, розпад імперій, революції тощо)

Категоричний імператив, сформульований І. Кантом (як безумовний та універсальний) моральний закон, що має два основні формулювання: чини так, аби норми твоєї поведінки могли стати загальним законом; дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе як до мети і ніколи – лише як до засобу

Категоричний силогізм, вид дедуктивного міркування, засновки і висновки якого є категоричними судженнями

Категоричне судження, просте атрибутивне судження, в якому за будь-яких умов стверджується або заперечується певна ознака за предметом думки (його формула: «S є (не є) P»)

Категорії, універсальні форми мислення й свідомості, які відображають найзагальніші (фундаментальні) ракурси буття й пізнання, найістотніші властивості, зв'язки, відношення предметів, явищ об'єктивного світу; є родовими поняттями для конкретно-наукових (видових) понять (напр.: буття, причина, закон, розвиток, свідомість, істина тощо); специфічні форми філософсько-світоглядного освоєння дійсності

Катерина Сієнська (1347–1380), християнська мислителька, письменниця, моралістка, релігійна і церковна діячка; Італія

Каузальність, 1) форма зв'язку явищ і процесів, коли існування кожного з них обумовлене (спричинене) іншим; 2) принцип пізнання і пояснення, згідно з яким усі явища і процеси розглядаються як сполучені причиново-наслідковими зв'язками

Каутілья, див. *Чанак'я*

Квазі-, слотворча одиниця, яка при додаванні до різних частин мови утворює поняття зі значенням хибності, удаваності, несправжності (напр. квазірелігія, квазісвіта, квазінауковий)

Квантифікація, 1) логічна операція уточнення місткості предиката, що дає можливість вказати предметну область, у межах якої дане висловлення може бути істинним або хибним; 2) кількісна оцінка, процедури підрахунку й вимірювання якісних ознак

Квантова логіка, 1) розділ логіки, що вивчає застосування логічних методів у квантовій механіці; 2) правила багатозначної логіки для роботи з системами, що потребують урахування базових принципів квантової теорії

Квантори, логічні оператори, які описують співвідношення між суб'єктом і предикатом, обмежують область істинності певного предиката і створюють висловлення; найчастіше вживають квантор загальності («кожен», «всі», «будь-який») і квантор існування («існує», «знайдеться (бодай один)»)

Квінтесенція, 1) в античній філософії – п'ятий елемент (п'ята сутність) або ефір; 2) в алхімії – філософський камінь, еліксир життя; 3) найголовніше, найбільш суттєве

Кедворт, Ральф (1617–1688), релігійний філософ, богослов, історик філософії, критик атеїзму й матеріалізму; Велика Британія

Кейзерлінг (Кайзерлінг) Герман, фон (1880–1946), соціальний філософ, письменник, громадський діяч; Естонія – Австрія

Кейнс, Джон (1852–1949), економіст, філософ, етик; Велика Британія

Кембридзькі платоніки, гурток філософів, богословів, моралістів, що склався у Кембриджі в другій пол. 17 ст.; Велика Британія

Кемпбелл, Норман (1880–1949), фізик і філософ науки; Велика Британія

Кеплер, Йоганн (1571–1630), вчений, філософ, астроном, один із фундаторів астрономії Нового часу; Німеччина

Керд, Едвард (1835–1908), філософ, богослов, етик; Велика Британія

Керрол, Льюїс (Доджсон, Чарльз) (1832–1898), математик, філософ математики, логік, письменник; Велика Британія

Києво-Могилянська академія, один із перших вітчизняних закладів вищої гуманітарної освіти, заснований 1632 Петром Могилою за європейським зразком (на базі Київської братської і Лаврської шкіл); центр розвитку богословської і філософської думки в Східній Європі

Києво-Печерської лаври вчений гурток, громада високоосвічених і патріотично свідомих богословів, редакторів, видавців, викладачів, ін. церковних та культурних діячів України, згуртована на поч. 17 ст. навколо Києво-Печерської друкарні та Київської братської школи

Київська духовна академія, вищий духовний заклад освіти для підготовки православного духовенства, один із осередків формування Київської філософської школи

Київська школа філософії (Київська філософська школа), 1) традиція філософствування та професійна філософська культура, що сформувалися завдяки творчій діяльності викладачів Київського університету та Київської духовної академії; 2) осередок розвитку творчої філософської думки у 1960-х, ідейним проводом якого стали дослідники Інституту філософії АН УРСР

Київське Науково-філософське товариство (1914–1919), неформальна інституція, об'єднання викладачів філософських дисциплін та зацікавлених філософськими студіями, зініційоване переважно викладачами Університету Св. Володимира

Київське Релігійно-філософське товариство (1908–1919), неформальне об'єднання викладачів та шанувальників духовно-філософських студій, засновниками якого були професори Київської духовної академії та Університету Св. Володимира

Кирик Новгородець (1110 – не раніше 1156/58), математик, вчений, релігійний мислитель, літописець, перекладач; Київська Русь

Кирил Туровський (Турівський) (12 ст.), християнський письменник, церковний діяч, ритор; Київська Русь

Кирило (Костянтин) Філософ (бл. 827–869), просвітник, подвижник, творець слов'янської абетки, зачинатель літературної, богословської й філософської традиції на теренах Східної Європи; Візантія

Кирило-Мефодіївське товариство (братство), національно орієнтована, громадсько-політична й просвітницька таємна організація, що діяла в середовищі української інтелігенції протягом 1845–1847 рр. у м. Києві.

Кирилок, Олександр Сергійович (нар. 1950), філософ, культуролог, семіотик, міфолог; Україна

Китайська філософія, складова філософії Сходу; сукупність філософських шкіл, напрямів, учень і відповідних текстів, що виникали в духовно-культурному середовищі китайської цивілізації від середини 1 тис. до н. е.

Кіберпростір, поняття, що позначає віртуальний простір взаємодії, в якому циркулюють електронні дані всіх комп'ютерів, що поєднані в глобальну мережу Інтернет

Кількість, див. *Якість і кількість*

Кінді, Абу Юсуф Якуб аль (бл. 801–873), філософ, вчений, логік, етик, основоположник перипатетизму на мусульманському Сході; Ірак

Кінець історії, 1) поняття філософії історії на позначення граничної межі історичного розвитку – досягнення мети суспільного поступу людства, або завершення реалізації Божого задуму стосовно нього, або кінцевий щабель соціокультурної еволюції тощо; характерне для лінійних концепцій історії; 2) у філософії Ф. Фукуями – доба панування сталих універсальних суспільних форм, заснованих на принципах ліберальної західної демократії, які не мають ідеологічних чи політичних альтернатив

Кініки, одна із сократичних шкіл давньогрецької філософії, заснована в 4 ст. до н. е., представники якої прикладом власного життя пропагували контркультурні етичні ідеали

Кіреєвський, Іван Васильович (1806–1856), філософ, літературний критик і письменник, один із провідних ідеологів інтелектуального руху слов'янофільства; Росія

Кіренайки (Киренська школа), одна зі шкіл давньогрецької філософії 4–3 ст. до н. е., відома розробкою гедоністичної етики

Кірмані, Хамід ад-Дін аль (11 ст.), філософ, богослов, систематизатор філософського вчення ісмаїлітів; Ірак – Персія

Кістяківський, Богдан Олександрович (1868–1920), філософ, правознавець, філософ права, соціолог, один з організаторів Академії наук України; Україна – Росія

Клас, 1) у логіці – сукупність однорідних предметів чи явищ зі спільними істотними ознаками; 2) термін у теорії множин на позначення довірливих сукупностей об'єктів, що задовольняють певним умовам чи ознакам

Класифікація, загальнонаукова методологічна процедура систематизації знання, розподіл об'єктів дослідження по класах (або групах), залежно від наперед визначених ознак

Класична логіка, сукупність найповніше досліджених логічних теорій, у яких виконуються всі закони числення висловлень (у т.ч. закон виключеного третього), є чинними класична оцінка істиннісних значень та заперечення

Класична німецька філософія, сукупність філософських систем (переважно ідеалістичного типу), що сформувалися в німецькому мовно-культурному середовищі в другій пол. 18 – першій пол. 19 ст. як віховий етап розвитку Новочасної інтелектуальної традиції

Класична філософія, 1) найвище піднесення філософської думки в певний історичний період (напр., класична філософія Античності, Нового часу тощо); 2) філософські погляди (системи) засновників певного напрямку, філософської школи; 3) термін, що означає особливий тип філософування (на відміну від інших типів – некласичної, неокласичної та ін. філософії) в контексті певної духовно-культурної традиції; 4) у вузькому сенсі (переважно в радянській і пострадянській літературі) – німецька ідеалістична філософія 18–19 ст.

Класова боротьба, поняття європейської соціальної філософії 19 – поч. 20 ст. на позначення антагонізму великих соціальних груп як рушійної сили суспільного розвитку

Клеанф (4–3 ст. до н. е.), філософ-стойк, мораліст, наступник Зенона на чолі філософської школи; Стародавня Греція

Клеарх (4–3 ст. до н. е.), філософ-перипатетик, етик, учень Аристотеля; Стародавня Греція

Кленович (Кльонович), Себастьян (бл. 1545–1602), гуманіст, поет, громадський діяч, педагог; Польща

Климент Александрійський (бл. 150 – бл. 215), філософ, богослов, християнський письменник, етик; Стародавній Рим

Климент (Клим) Смолятич (12 ст.), книжник, християнський письменник, церковний діяч; Київська Русь

Кліні (Клейні), Стівен (1909–1994), математик, логік, розробник інтуїціоністської логіки й математики; США

Клірик Острозький (кін. 16 – поч. 17 ст.), псевдонім релігійного філософа, письменника-полеміста, особа якого наразі не встановлена; Україна

Кліффорд, Вільям (1845–1879), філософ і математик, філософ науки; Велика Британія

«Книга змін», див. «*І цзін*»

«Книга буття українського народу» філософсько-релігійний трактат (1845–1846) у жанрі біблійної оповіді, де викладені світоглядні засади, історіософські та політичні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема ідея месіанства України та української нації

Коан, стисла оповідь, притча або питання, діалог, задача, що містять алогізми й парадокси, не мають раціонального рішення на основі дискурсивно-логічного мислення; один із основних методів практики психотренінгу в дзен (чань)-буддизмі

Ковалевський, Максим Максимович (1851–1916), соціолог, соціальний філософ, правознавець; Україна – Росія

Коген, Герман (1842–1918), філософ-ідеаліст, логік, очільник Марбурзької школи неокантіанства, фахівець із юдаїки; Німеччина

Когнітивізм, 1) філософський підхід, що розглядає мислення як формалізований процес ефективної, раціональної обробки інформації; 2) позиція в аналітичній етиці, згідно з якою етичні й моральні твердження є звичайними когнітивними висловленнями, що піддаються перевірці, можуть бути істинними чи хибними (протилежний нонкогнітивізму); 3) те саме, що когнітивна психологія

Когнітивні науки, сукупність наук і дисциплін, об'єктом яких є процеси і способи пізнання, мислинні процеси, діяльність людського і штучного інтелекту (нейробіологія, логіка, лінгвістика, інформатика, психологія тощо)

Коеволюція (ко-еволюція), 1) в сучасній науці – термін на позначення механізму взаємно обумовлених змін, що їх зазнають елементи цілісної системи в ході її розвитку; 2) у філософії, соціальній екології – сумісна, взаємопов'язана еволюція біосфери і людського суспільства; єдність природних і соціальних еволюційних процесів

Коен, Лоуренс (1923–2006), філософ, логік, освітній і науковий діяч, один із провідних представників аналітичної філософії; Велика Британія

Кожев, Олександр (1902–1968), філософ-неогегельянець, історик філософії, перекладач, науковий і політичний діяч; Франція – Бельгія

Кожибський (Кожибські), Альфред (1879–1950), вчений, філософ, засновник загальної семантики; Польща – США

Козачинський, Мануїл (Михайло) (1699–1755), письменник, філософ, педагог, релігійний та освітній діяч; Україна

Козельський, Яків Павлович (1728 – бл. 1795), письменник, філософ-просвітник, соціальний філософ, політичний діяч; Україна

Козлов, Олексій Олександрович (1831–1901), філософ-ідеаліст, автор теорії панпсихізму, педагог, публіцист, видавець першого в Україні філософського журналу; Росія – Україна

Койре, Олександр (1892–1964), філософ, історик і філософ науки, розробник концепції інтерналізму в історіографії науки; Франція

Кокс, Харві (нар. 1929), протестантський теолог, філософ, релігієзнавець, педагог; США

Колаковський, Лешек (1927–2009), філософ, історик філософії, педагог, критик марксизму; Польща – США

Колективне несвідоме, поняття аналітичної психології, запроваджене К. Юнгом, на позначення спільного для людства латентного шару несвідомого (колективна пам'ять, першообрази-архетипи та ін.), продукту еволюційно успадкованих структур мозку

Коллінгвуд, Робін (1889–1943), історик, філософ, логік, методолог науки; Велика Британія

Колмогоров, Андрій Миколайович (1903–1997), вчений, логік, філософ і методолог науки; Росія

Коло (в доведенні), «зачароване» коло, замкнене коло, логічна помилка в обґрунтуванні, яка виникає внаслідок недодержання закону достатньої підстави (коли теза виводиться з аргументів, а аргументи з цієї ж самої тези)

Колові схеми Ейлера, у логіці – діаграми у вигляді кіл, за допомогою яких візуалізують співвідношення між обсягами понять

Кольрідж, Семюел (1772–1834), поет, філософ, естетик, теоретик мистецтва; Велика Британія

Колубовський, Яків Миколайович (1863–?), історик, бібліограф, історик філософії, енциклопедист; Україна – Росія

Комбінаторна логіка, напрям математичної логіки та філософії математики, що ґрунтується на поняттях функції (оператора) та застосування функції до аргументу (операція аплікації)

Коменський, Ян Амос (1592–1670), фундатор наукової педагогіки, філософ-гуманіст, письменник, громадський діяч, автор проекту енциклопедичної системи знання – пансофії; Чехія

Коментар, жанр філософської літератури, тлумачно-інтерпретативний за змістом, характерний для періодів високого суспільного авторитету священних текстів (Вед, Тори, Біблії, Корану тощо) або класичних творів, яким приписувалося значення незаперечної істини (напр. праць Аристотеля, Фоми Аквінського, К. Маркса та ін.)

Комічне, категорія естетики, яка відображає смішні, нікчемні риси дійсності та душевного життя, найперше конфлікт (контраст) між сутністю та образом, суспільно значимою формою дій людини і нікчемністю їх соціального і морального змісту, метою і безглуздими засобами її досягнення; протилежне трагічному

Компендіум, стислий виклад певної системи знань

Компіляція, неоригінальний, несамостійний літературний чи науковий текст, побудований на використанні вже опублікованих праць різних авторів, без самостійного дослідження та опрацювання джерел

Компроміс, конструктивний спосіб вирішення конфлікту; угода, порозуміння, досягнуте шляхом взаємних поступок сторін

Комунізм, 1) утопічно-гіпотетична модель ідеального суспільства, заснованого на принципах рівності, справедливості, колективізму; 2) напрям

європейської соціально-філософської думки 18–20 ст.; 3) політична ідеологія, що ґрунтується на ідеях суспільної власності на засоби виробництва, загальної рівності та свободи у безкласовому суспільстві та відповідна політична практика

Комунікативна філософія, напрям у сучасній західній соціальній філософії та етиці, предметом якого є феномен комунікації як засадничий для людського буття, раціональне обґрунтування універсальних підстав людського взаєморозуміння

Комунікація, сукупність усіх видів взаємодії, спілкування, обміну та поширення інформації між суб'єктами

Комунітаризм (ком'юнітаризм), соціальна філософія і політична доктрина, яка обґрунтовує вирішальне значення асоціативної соціальної спільноти і комунітарної солідарності у розвитку індивіда та життєдіяльності суспільства

Кон'юнкція, логічна операція, що близька до вживання сполучника «і» у висловленнях, має значення «істина» тоді, якщо всі операнди мають значення «істина»

Конвей (Консей), Енн (1631–1679), філософиня, історик філософії, натхненниця гіноцентризму; Велика Британія

Конвенціоналізм, концепція філософії науки, згідно з якою прийняті наукові поняття, судження, теорії є продуктом попередньої домовленості (конвенції) між дослідниками (з міркувань простоти, зручності, несуперечливості, естетичного смаку та ін.), а тому не можуть претендувати на істинність

Конвергенції теорія, соціологічна й соціально-філософська концепція зближення, взаємопроникнення і подальшого злиття двох протилежних суспільних систем – капіталізму й соціалізму та формування нового інтегрального суспільного ладу; висунута в сер. 20 ст.

Конвергенція і дивергенція, науково-філософські поняття на позначення протилежних процесів: зближення, інтеграції, взаємопроникнення (конвергенція) і розходження, віддалення, відмежування (дивергенція)

Конвергенція катастроф, термін, уведений Г. Фаєм, на позначення потенційної можливості поєднання декількох глобальних катастроф у руйнівну мегакатастрофу, наслідком якої може стати цивілізаційний колапс людства

Конгрів, Річард (1818–1899), філософ-позитивіст, учень і послідовник О. Конта, засновник і голова Церкви Людства в Англії (1878); Велика Британія

Кондільяк, Етьєн де (1715–1780), філософ-просвітник, сенсуаліст, енциклопедист, логік; Франція

Кондорсе, Жан (1743–1794), філософ-просвітник, математик, соціолог, політичний діяч; Франція

Конечне, філософська категорія, що відображає часову і просторову обмеженість, визначеність, минушість, тимчасовість конкретних форм (речей, процесів, явищ) буття; протилежне безкінечному

Кониський, Григорій Осипович, див. *Георгій (Кониський)*

Конкретне, 1) поняття, що окреслює окремих одиничний об'єкт чи клас об'єктів, на відміну від загального поняття (універсалії); 2) реальний, точний, предметно визначений; 3) у філософії науки та епістемології – включений в тематичний контекст, пов'язаний з іншими поняттями, ідеями та сукупністю фактів, на відміну від абстрактного

Кононович-Горбацький, Осип, див. *Йосиф (Кононович-Горбацький)*

Консеквент, поняття філософії та логіки на позначення наслідку співвідносно причини (антецеденту)

Консенсус, 1) поняття практичної філософії та конфліктології, досягнення балансу інтересів на ґрунті загального порозуміння щодо основних цінностей; 2) у філософії науки – домовленості наукового співтовариства щодо інтерпретації тих чи інших концептуальних положень або емпіричних даних

Консерватизм, 1) в широкому сенсі – прихильність до традиційного, ортодоксального, успадкованих традицій і порядків; несприйняття інновацій і змін в суспільному житті, науці, мистецтві тощо; 2) політична філософія та ідеологія, що вимагає збереження традиційних цінностей, інститутів, соціальних практик, релігійних доктрин

Конструкт, поняття сучасної методології науки на позначення продуктів активної творчості наукової свідомості – впровадження специфічних наукових термінів, концептуальних структур наукового знання тощо

Конструктивізм, течія сучасної філософії науки, епістемології, логіки та математики, відповідно до якої пізнавальна діяльність суб'єкта є не пасивним відображенням світу, але активним конструюванням його моделей та їхньої інтерпретації; формується в 1970-х – 1980-х рр.

Конструктивна логіка, див. *Логіка конструктивна*

Конт, Огюст (1798–1857), філософ, основоположник позитивізму як філософського й наукового напрямку, фундатор соціології; Франція

Контекст, у філософії – задане семантичне коло понять, ідей, в межах якого осмислюється певний об'єкт; в широкому сенсі – середовище існування об'єкта, ситуація, в якій він функціонує

Контекст відкриття і контекст обґрунтування (виправдання), поняття філософії й методології науки, висунуті та протиставлені в логічному позитивізмі, з метою чіткішого визначення предмета, завдань і меж логіки та епістемології

Контекстуальна етика, сукупність етичних теорій, в яких центральною моральною проблемою вважається вибір людиною рішення в залежності від конкретної ситуації

Континентальна філософія, термін, введений у другій пол. 20 ст. на позначення сукупності домінуючих філософських течій європейського континенту (переважно філософських шкіл Німеччини і Франції), як відмінних від англо-американської (аналітичної) філософії; до континентальної філософії зараховують класичну німецьку філософію, феноменологію, екзистенціалізм, герменевтику, структуралізм, психоаналіз, неомарксизм тощо

Континуум, у філософії – неперервність, тривання; в історії філософії принцип континууму розглядають як протилежний принципу атомізму

Контрадикція, логічно суперечливе судження; суперечність у процесі міркування, яка порушує закони формальної логіки.

Контрафактичні висловлення, умовні твердження зі сполучником «якби... то...»; імпліцитно містять припущення, що фактичне становище є відмінним від того, яким його пропонувано помислити

Контркультура, поняття соціальної філософії, соціології, культурології на позначення: 1) світоглядних, ціннісних, ідейних установок, орієнтацій, що радикально протилежні домінуючим у суспільствах недемократичного типу; 2) характерної для молодіжної субкультури 1960-х – 1970-х тенденції активного нонконформізму, протесту проти культури старшої генерації (покоління «батьків»); 3) форми культури, носіями якої є маргінальні верстви

Контрольованого глобального розвитку школа, наукова школа в глобалістиці, представники якої дотримуються парадигми вирішення гло-

бальних проблем сучасності шляхом моделювання альтернатив глобального розвитку і вибору оптимальних управлінських стратегій; заснована Д. М. Гвішиані

Конфлікт, 1) в широкому сенсі – процес розвитку, виявлення і розв’язання протиріч у суспільстві, що охоплює всі сфери суспільних відносин і людської діяльності; 2) особливий тип соціальної взаємодії, стан зіткнення (протиборства) двох або більше сторін через реальну (або уявлювану) розбіжність в інтересах, цілях, цінностях, потребах тощо індивідів чи груп

Конфліктологія, міждисциплінарна наукова галузь, що досліджує закономірності виникнення і розвитку конфліктів, принципи і методи управління ними

Конформізм, вид соціальних відносин – некритичне, пасивне сприйняття індивідом домінуючих ідей і практик, загальносоціальних чи групових стандартів і стереотипів; пристосуванство, відмова від вироблення (чи демонстрації) власної позиції

Конфуціанство, філософська школа та релігійна традиція, що виникли в Стародавньому Китаї в 6–5 ст. до н. е. на ґрунті філософсько-етичного вчення мислителя Кун Фу-цзи (Конфуція); поряд з буддизмом і даосизмом є одним із головних духовних учень Сходу

Конфуцій, Кун Фу-цзи (бл. 551–479 до н. е.), філософ, етик, вчитель, державний діяч, редактор і коментатор, засновник конфуціанства; Стародавній Китай

Концепт, 1) у середньовічній філософії – акт «схоплення», досягнення смислу речі (проблеми) в мовленні, висловлене розуміння сутності речі (орієнтоване на слухача, читача); синтез пам’яті, уявлення і судження; 2) поняття, зміст поняття, смислове значення імені

Концептуалізм, один із напрямів філософської думки поряд із реалізмом та номіналізмом, пов’язаний з вирішенням проблеми універсалій: загальне характеризувалося як таке, що існує в речах і оприявлюється у мовленневих актах

Концепція, 1) спосіб розробки і розгортання персонального знання, яке, на відміну від теорії, не отримує завершеної системно-дедуктивної форми організації; 2) узагальнена система поглядів на природу предметів, явищ, процесів, певний спосіб їх розуміння і тлумачення; 3) провідний замисел, конструктивний принцип, стрижнева ідея певної теорії

Концепція «нульового зростання», див. *«Нульового зростання» концепція*

Концепція «сталого розвитку», див. *«Сталого розвитку» концепція*

Копенгагенська школа, творча спільнота дослідників у галузі структурної лінгвістики, філософії мови, що сформувалася в м. Копенгагені (Данія) в першій третині 20 ст.

Коперник, Ніколай (Миколай) (1473–1543), вчений, астроном, лікар, дипломат, автор концепції геліоцентризму; Польща – Німеччина

Копинський, Ісайя, див. *Ісайя (Копинський)*

Копистенський, Захарія, див. *Захарія (Копистенський)*

Копнін, Павло Васильович (1922–1971), філософ, логік, філософ науки, освітній діяч; директор Інститут філософії АН УРСР (1962–1968), академік АН УРСР (з 1967); засновник сучасної Київської філософської школи; Україна

Кордоцентризм, 1) філософсько-світоглядний принцип домінації емоцій, почуттів, ірраціональних сердечних потягів над логіко-дискурсивним мисленням; 2) «філософія серця» як антропологічна й гносеологічна парадигма української філософії та менталітету (Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Куліш, П. Юркевич та ін.)

Кореляція, у природознавстві й філософії – співвідношення, відповідність, взаємозв'язок предметів, понять, явищ

Корн, Алехандро (1860–1936), філософ, філософ науки, етик, викладач; Аргентина

Корнут, Луцій Анней (бл. 20 – після 68), філософ-стоїк, ритор, поет; Стародавній Рим

Корнфорд, Френсіс (1874–1943), філолог, історик філософії, філософ релігії, один із засновників міждисциплінарної парадигми антикознавства; Велика Британія

Корпоративна етика, сукупність добровільно узятих, але від того моменту – обов'язкових до виконання етичних правил, які поширюються на осіб, що є членами певного професійного, галузевого чи ін. локального об'єднання

Косик, Карел (1926–2003) філософ-неомарксист, соціолог, історик, громадський діяч; Чехія

Косів, Стефан Адамович, див. *Сильвестр (Косів)*

Космізм, 1) філософський принцип осмислення Всесвіту як складного, структурно-організованого цілого, що перебуває в процесі розвитку (еволюції); 2) умовна назва філософських учень, які обґрунтовують ідею взаємовпливу космосу і людини (людства)

Космізм еволюційний, поширене означення філософсько-теологічної концепції Тейяра де Шардена, стрижнем якої стало інноваційне переосмислення християнських догматів у дискурсі теорії космічної еволюції

Космізму філософія, напрям релігійно-філософської та природознавчої думки кін. 19 – поч. 20 ст. (Російська імперія/СРСР); сукупність концепцій, які з різних світоглядних позицій осмислювали взаємозв'язок Всесвіту, космічних процесів та історичної долі і призначення людства (К. Цюлковський, В. Вернадський, О. Чижевський, М. Федоров, В. Соловйов та ін.)

Космоглобалістика, міждисциплінарна галузь, що досліджує взаємозв'язок планетарних і космічних чинників та їхній вплив на розвиток глобальних процесів і систем; місце і роль освоєння космосу в комплексі інших глобальних проблем сучасності та можливості космонавтики в їхньому вирішенні; шляхи забезпечення геокосмічної безпеки

Космогонія, 1) міфологічні та релігійні уявлення, натурфілософські та донаукові вчення про створення або генезу і розвиток Космосу, зірок і сузір'їв, небесних тіл; 2) галузь науки, що вивчає походження і розвиток космічних тіл та їх систем

Космологія, 1) в античній філософії – вчення про Космос як ціле, його структуру і принципи існування; 2) теологічна дисципліна, що систематизує та витлумачує вчення Церкви про виникнення і будову Всесвіту; 3) розділ астрономії, що вивчає загальні закономірності будови, походження та еволюції Всесвіту.

Космос, 1) категорія давньогрецької філософії і культури, що відобразила уявлення про світ як замкнений, упорядкований, сповнений краси і гармонії; встановлений богами довершений порядок на противагу хаосу; 2) Всесвіт як єдине, структурно організоване ціле

Костельник, Гавриїл Теодорович, (1886–1948), богослов, письменник, церковний і громадський діяч, мовознавець; Сербія – Україна

Костомаров, Микола Іванович (1817–1885), історик, історіософ, письменник, громадсько-політичний діяч; Україна

Костянтин (Чехович) (1847–1915), теолог, церковний і громадський діяч, член НТШ; Україна – Польща

Котарбінський, Тадеуш (1886–1981), логік, філософ, один із провідних представників Львівсько-Варшавської школи; Україна – Польща

Кофман, Сара (1934–1994), філософиня, авторка праць в галузі історії філософії, літературознавства, гендерних студій; Франція

Краса, категорія естетики, соціології, соціальної психології, культурології: властивість об'єкта, суб'єкта чи ідеї, споглядання яких приносить людині естетичну насолоду; соціальна цінність і складова людського світосприйняття

Кратет з Малла (2 ст. до н. е.), філософ-стоїк, граматик, критик, коментатор Гомера; Стародавня Греція

Краузе, Карл (1781–1832), філософ-ідеаліст, метафізик, автор концепції панентеїзму; Німеччина

Креативність, 1) творча, новаторська діяльність; 2) творчі здібності особистості, її здатність до нестандартного вирішення проблем, продукування принципово нових ідей і практик

Креационізм, релігійне вчення та філософсько-теїстична концепція створення світу Богом із нічого, творчим надприродним актом і згідно Свого задуму; притаманне монотеїстичним релігіям (напр., юдаїзму, християнству, ісламу)

Кредо, стисло сформульований принцип, переконання, світоглядна позиція, що їх дотримується певна особа, група, партія тощо

Кремень, Василь Григорович (нар. 1947), вчений, державний, політичний і громадський діяч, академік (з 1995) і президент (з 1997) НАПН України, академік НАН України (з 2000); Україна

Крескас, Хасдай бен Юда, див. *Хасдай Крескас*

«**Крехівська Палая**», давньо-український рукопис сер. 16 ст.; містить старозавітну історію, історико-філософські фрагменти, апокрифічні оповіді, відомості про створення слов'янської писемності, хрещення Русі тощо

Крижанич, Юрій (бл. 1618–1683), богослов, філософ, історик, філолог, громадський і релігійний діяч; Хорватія

Крижанівський, Василь, див. *Володимир (Каліграф)*

Криза, перехідний, зламний стан оприявлення і загострення суперечностей, що веде до втрати рівноваги, дисфункції та руйнування соціальних структур (економічних, політичних тощо)

Криза науки, ситуація, за якої концептуальні та методологічні засади домінуючої парадигми наукового дослідження суперечать новим науковим даним, втрачають евристичні функції та стають сумнівними для наукового співтовариства

Кримський, Агатангел Юхимович (1871–1942), історик, ісламознавець, сходознавець, перекладач, один із організаторів Академії наук України (1918); Україна

Кримський, Сергій Борисович (1930–2010), філософ, культуролог, логік, методолог науки, представник Київської філософської школи; Україна

Кристева, Юлія (нар. 1941), письменниця, філософиня, дослідниця в галузі лінгвістики й семіотики; Болгарія – Франція

Критерій, ознака (властивість, правило), за якою оцінюється певне явище, дія, ідея, виноситься рішення щодо їх відповідності/невідповідності заданим вимогам (напр., критерій істинності знання, критерії соціального прогресу тощо)

Критика, всебічний розгляд певного явища, предмета, особи, твору; його аналіз та оцінювання згідно з існуючими нормами й цінностями

«**Критика чистого розуму**», найвідоміший твір І. Канта (вперше виданий 1781 р.), присвячений завданню дослідити природу пізнання; пізнавальні засоби, можливості та межі розуму; вплив класичну парадигму критицизму філософії як саморефлексії розуму

Критичне мислення, спосіб наукового мислення, вміння виносити відповідальні, ретельно обмірковані, обґрунтовані та незалежні рішення

Критичний раціоналізм, напрям західної (переважно англо-американської та німецької) філософії 20 ст., стрижнем якого є ідея раціональності як домінуючої цінності; методологічна програма демаркації сфери раціонального (науки) від ірраціоналізму та демагогії (псевдонауки, метафізики, ідеології тощо); обґрунтування гіпотетико-дедуктивної моделі наукового дослідження

Критичний реалізм, напрям Новоевропейської філософії (друга пол. 19 – перша пол. 20 ст.), переважно на ґрунті неокантіанства, в межах якого досліджувалися гносеологічні проблеми (роль свідомості, сприйняття,

відчуттів у процесі пізнання, співвідношення об'єкта пізнання та його образу в свідомості суб'єкта та ін.)

Кріпке, Сол (нар. 1940), філософ, логік, філософ мови, епістемолог; США

Крістіан Розенкрейц (1378–1484), релігійний мислитель, філософ-містик, засновник ордену розенкрейцерів; Німеччина

Крістіна Пізанська, див. *Христина Пізанська*

Крітій з Афін (бл. 460–403 до н. е.), мислитель-софіст, близький до кола учнів Сократа, політичний діяч, персонаж діалогів Платона; Стародавня Греція

Кроковський, Олександр, див. *Йоасаф (Кроковський)*

Кронеберг, Іван Якович (1788–1838), філософ, естетик, літературознавець, перекладач, освітній діяч; Росія – Україна

Крохмаль, Нахман (1785–1840), філософ, богослов, історик, один із фундаторів юдаїстики та провідних діячів Гаскалі; Україна

Кроче, Бенедетто (1866–1952), історик, філософ-неогегельянець, публіцист, політичний діяч; Італія

Ксенократ (396–314 до н. е.), філософ-платонік, систематизатор філософії Платона, енциклопедист, етик, схолярх Академії; Стародавня Греція

Ксенофан з Колофону (6–5 ст. до н. е.), поет, мандрівний філософ, імовірний засновник або натхненник Елейської школи; Стародавня Греція

Ксенофобія, термін на позначення різних форм несприйняття (від страху до нетерпимості) чужої культури, мови, релігії, поведінки, манери спілкування тощо, інших расових та етнічних ідентичностей

Ксенофонт з Афін (бл. 445 – бл. 355 до н. е.), письменник, історик, військовий діяч, апологет Сократа і мемуарист, автор політичної утопії; Стародавня Греція

Куайн, Віллард (1908–2000), філософ, логік, філософ математики; власну позицію визначив як «науковий реалізм»; США

Кудін, В'ячеслав Олександрович (1925–2018), філософ, естетик, письменник, кінознавець, освітній і науковий діяч; Україна

Кудрявцев, Петро Павлович (1868–1940), філософ, богослов, публіцист, педагог, член Київського Релігійно-філософського товариства; Україна

Кузанський (Кузанець), Микола (1401–1464), теолог, філософ, гуманіст, вчений-енциклопедист, церковний і політичний діяч; Німеччина – Італія

Кузен, Віктор (1792–1867), філософ, розробник філософії еkleктизму як синтезу різних світоглядних доктрин, політичний діяч; Франція

Кук, Авраам (1865–1935) богослов, каббаліст, автор філософської концепції релігійного сіонізму, релігійний і громадський діяч; Латвія – Ізраїль

Кулейні, Мухаммад (?–941), провідний шиїтський богослов, мислитель, правознавець, укладач збірки хадисів (бл. 16 ст.), що відіграла виняткову роль у розвитку шиїтського богослов'я; Ірак

Куліш, Пантелеймон Олександрович (1819–1897), мислитель, письменник, історик, етнограф, перекладач, громадський і культурний діяч; Україна

Культура, 1) все, штучно створене людиною, на протигагу природному світові; 2) система історично еволюціонуючих, надбіологічних програм людської діяльності, поведінки та комунікації, що обумовлюють відтворення соціального життя; 3) автономна система фундаментальних цінностей та ідей, що обумовлює унікальний тип соціальної організації – множини соціальних ролей, взірців поведінки, знань, норм тощо; 4) сукупність матеріальних і духовних цінностей, основним змістом яких є вищі досягнення людини і суспільства та їхнє творче втілення

Культура матеріальна і духовна, спосіб класифікації явищ культури, поширений в межах еволюціоністської та марксистської парадигм (19–20 ст.): до матеріальної культури віднесені вироблені людиною речі (знаряддя, машини, споруди, одяг тощо) або перетворені людською діяльністю природні об'єкти; до духовної культури – вся сукупність продуктів духовно-інтелектуальної діяльності людини (міфи, релігійні вірування, наукові теорії, філософські концепції, мораль тощо)

Культура національна, див. *Національна культура*

Культура і цивілізація, характерне для західно-європейської філософії (зокрема філософії життя, Франкфуртської школи та ін.) розмежування сукупності духовних продуктів людства, втілених у філософії, науці, мистецтві (культура) та в речевлених і «змертвілих» продуктів людської діяльності (цивілізація)

Культура спілкування, поняття філософії культури та етики, що окреслює норми, принципи, форми продуктивної комунікації та їх реалізацію у бутті особистості чи суспільства

Культурна антропологія (соціальна антропологія), в західному соціо-гуманітарному дискурсі – наука про культуру як вироблену людиною систему матеріальних, духовних, соціальних цінностей, а також ідей, практик, моделей поведінки (на всіх етапах її історичного розвитку і в усіх формах прояву); як самостійна дисципліна формується в кін. 19 ст.

Культурні універсалії, термін, уведений Дж. Мердоком на позначення найзагальніших аспектів життя, норм, цінностей, інститутів, поведінкових моделей, які притаманні всім без винятку культурам, незалежно від часу існування, географічної локації, суспільного ладу

Культурні цінності, загальнозначущі принципи, світоглядні засади життєдіяльності людських спільнот різного типу, які відіграють конститутивну роль щодо їх культури, визначають зміст, мету і мотивацію діяльності її носіїв

Культурно-історична школа, термін на позначення дослідницького напрямку 19–20 ст., представники якого визнавали культурні чинники домінуючими в соціальному поступі; розглядали всесвітню історію як арену появи, розквіту і загасання самотутніх культур (цивілізацій)

Культурно-історичний тип, поняття, запроваджене М. Данилевським на позначення самотутньої, історично плінної «цивілізації»; локалізовані в історичному часі й просторі великі соціокультурні формування, що мають унікальні духовні засади, перебігають певний цикл розвитку і гинуть, виконавши своє призначення

Культурологія, у східноєвропейському науковому дискурсі – соціо-гуманітарна наука, яка вивчає закономірності розвитку та структури культури (в її конкретно-історичних та регіонально-локальних проявах); форми, взаємовпливи та механізми трансляції культурного досвіду

Кульчицький, Олександр Юліанович (1895–1980) філософ, соціолог, психолог, громадський і культурно-освітній діяч української діаспори, член НТШ; Україна – Франція

Кулябка, Семен (Симеон), див. *Сильвестр (Кулябка)*

Кумараджіва (4–5 ст.), буддійський філософ, автор трактатів, перекладач китайською мовою понад 300 буддійських сувоїв, засновник школи Саньлунь; Китай

Кумаріла Бгатта (7 ст.), релігійний діяч, філософ, представник філософської школи міманса, критик буддизму, апологет Ведичного знання; Індія

Кумулятивізм, засадничий принцип класичної епістемології, відповідно до якого поступ науки є безперервним накопиченням позитивного знання, його прирощенням і додаванням до вже наявних знань

Кун, Томас (1922–1996), вчений, філософ та історик науки, розробник концепції наукових революцій і стрибкоподібної динаміки наукового знання

Кун Цзи, див. *Конфуцій*

Кундакунда (2–4 ст.), розробник філософії джайнізму, автор канонічних праць джайнів дігамбарського напрямку; Стародавня Індія

Кундаліні, у філософії йоги – згорнута внутрішня енергія людини, пробудження якої потребує спеціальних духовних практик; символічно зображається у вигляді згорнутої кільцями змії, що спить в основі хребта

Курбський, Андрій (бл. 1528–1583), письменник і мислитель, перекладач, логік, політичний і військовий діяч; Росія – Литва

Куртц, Пол (1925–2012), філософ, культуролог, етик, провідник ідей «нової гуманістичної реформації», громадський діяч; США

Куценко, Володимир Ілліч (1921–1998), соціальний філософ, філософ і методолог науки, академік НАН України (з 1985); Україна

Кучураді, Йоанна (Іоанна, Іванна) (нар. 1936), філософиня, освітній, культурний і громадський діяч, президент Філософського товариства Туреччини (з 1979); Туреччина

Кюнг, Ганс (нар. 1928), релігійний філософ, теолог, церковний діяч, ідеолог модернізації католицизму; Швейцарія – Франція

Ла Мот Ле Вайе (Ламот Ле Вайе), Франсуа де (1588–1672), письменник, філософ-скептик; Франція

Лабрюйе, Жан де (1645–1696), етик, мораліст, письменник; Франція

Лавджой, Артур (1873–1962), філософ, автор концепції «темпоралістичного реалізму», історик філософії, історик ідей; США

Лавель, Луї (1883–1951), філософ-неоавгустиніанець, метафізик, очільник школи філософії духа; Франція

Лазарі-Павловська, Ія де (1921–1994), філософиня, дослідниця в галузі етики й метаетики, викладачка; Росія – Польща

Лаїн Ентральго, Педро (1908–2001), соціальний філософ, історик, філософ діалогу, громадський діяч; Іспанія

Лакан, Жак (1901–1981), філософ-психоаналітик, один із провідних представників структуралізму; Франція

Лакатош (Лакатос), Імре (1922–1974), філософ, епістемолог, методолог науки, представник критичного реалізму; Угорщина – Велика Британія

Лаконізм, коротке, стисле і водночас точне і чітке вираження думки, ідеї, задуму

Лакруа, Жан (1900–1986), філософ-персоналіст, історик філософії, педагог; Франція

Лактанцій (бл. 250 – бл. 325), християнський мислитель і письменник, богослов-апологет, ритор, педагог; Стародавній Рим

Лаку-Лабарт, Філіпп (1940-2007), філософ, естетик, літературознавець, перекладач; Франція

Ламаркізм, висунута Ж. Б. Ламарком (1744–1829) екофізіологічна теорія еволюції природного світу

Ламберт, Йоганн (1728–1777), філософ, логік, вчений; Німеччина

Ламенне, Фелісіте Роберт де (1782–1854), філософ, публіцист, церковний діяч, один із засновників християнського соціалізму; Франція

Ламетрі, Жюльєн (1709–1751), філософ-просвітник, публіцист, лікар, автор першої системної концепції механістичного матеріалізму; Франція

Ланге, Фрідріх (1828–1875), філософ, історик філософії, економіст, політичний діяч; Німеччина

Лангер, Сюзанна (Сьюзен) (1895–1985), філософія, авторка праць в галузі філософії мови, епістемології, естетики; США

Ланге, Микола Миколайович (1858–1921), психолог, філософ, освітній діяч; Росія – Україна

Ландау (Ланда), Єхезкель (1713–1793), богослов, мислитель, правознавець, релігійний і громадський діяч; Польща – Україна – Чехія

Лао-цзи (?–5? ст. до н. е.), легендарний засновник даосизму, автор трактату «Дао де цзін»; факт історичного існування мислителя лишається дискусійним; Стародавній Китай

Лапласівський (механічний) детермінізм, обґрунтований П. Лапласом (1749–1827) принцип цілковитої лінійної детермінованості всіх природних явищ, абсолютизація причиново-наслідкових зв'язків класичної механіки

Ларошфуко, Франсуа де (1613–1680), мислитель, мораліст, письменник; Франція

Ласло, Ервін (нар. 1932), філософ науки, естетик, еколог, фундатор філософії систем, засновник і президент Будапештського клубу (1993); Угорщина

Лассаль, Фердинанд (1825–1864), філософ, економіст, юрист, публіцист, політичний діяч; Німеччина

Латентний, у філософії – властивість об'єктів або процесів перебувати у прихованому стані, не виявлятися назовні

Лацарус, Моріц (1824–1903), філософ, психолог, видавець, педагог; Німеччина

Леві бен Авраам (бл. 1248 – після 1315), філософ-раціоналіст, енциклопедист; Франція

Леві бен Гершом (бен Герсом, Герсонід) (1288–1344), філософ, вчений-енциклопедист, богослов, дослідник Талмуду; Франція

Леві, Бернар-Анрі (ВНЛ) (нар. 1948), філософ, політичний журналіст, письменник, засновник школи «Нової філософії», один із фундаторів Агентства модернізації України; Франція

Леві, П'єр (нар. 1956), філософ, культуролог, філософ медіа, автор концепції колективного інтелекту; Франція

Леві-Брюль, Люсьєн (1857–1929), філософ, етнограф, антрополог; Франція

Леві-Строс, Клод (1908–2009), філософ, етнограф, культуролог, соціолог, автор концепції структурної антропології; Франція

Левінас, Еммануель (1905–1995), філософ, феноменолог, етик; Литва – Україна – Франція

Левкіп (5 ст. до н. е.), філософ-матеріаліст, основоположник атомістики, вчитель Демокріта; Стародавня Греція

Легг, Джеймс (1815–1899), синолог, перекладач і коментатор класичних творів давньокитайської філософії, релігійний діяч; Велика Британія

Легізм, поширений в західній науці й філософії термін на позначення давньокитайської школи фа-цзя (див. *Фа-цзя*)

Лейбніц (Ляйбніц), Готфрід (Готфрід) (1646–1716), філософ, методолог науки, математик, фізик, історик, логік, засновник Берлінської академії наук; Німеччина

Лейбович, Єшаяху (1903–1994), філософ, вчений, енциклопедист, педагог; Німеччина – Ізраїль

Лема, доведене твердження, потрібне для доказу іншого твердження; зазвичай – допоміжне твердження для доведення певної теореми

Ленін (Ульянов), Володимир Ілліч (1870–1924), політичний мислитель, послідовник і розробник ліворадикальної версії марксизму, теоретик «наукового комунізму», публіцист, політичний і державний діяч; Росія

Ленінізм, політична філософія, ідеологія та практика революційного перевороту й встановлення диктатури пролетаріату в Росії на поч. 20 ст., названа за ім'ям ідеолога і політичного лідера більшовизму Володимира (Ульянова) Леніна

Ленк, Ганс (нар. 1935), філософ, соціолог, логік, філософ техніки, філософ науки, організатор науки; Німеччина

Ленчик, Василь (1912–2002), історик, філософ, теолог, релігієзнавець, енциклопедист, член управи НТШ; Україна – США

Леонардо да Вінчі (1452–1519), універсальний митець доби Відродження, дослідник, вчений, інженер-винахідник, письменник; Італія

Леонт'єв, Костянтин Миколайович (1831–1891), філософ, письменник, публіцист, літературний критик, дипломат; Росія

Леру, П'єр (1797–1871), філософ, економіст, енциклопедист; Франція

Лесевич, Володимир Вікторович (1837–1905), філософ-позитивіст, логік, публіцист, член НТШ; Україна – Росія

Лессінг (Лессінг), Готгольд (Готгольд) (1729–1781), філософ, естетик, драматург, літературознавець; Німеччина

Лессінг (Лессінг), Теодор (1872–1933), філософ, психолог, публіцист; Німеччина – Чехія

Лесьневський (Лесьневський), Станіслав (1886–1939), філософ, логік, математик, один із засновників і провідних діячів Львівсько–Варшавської школи; Польща

Леув, Герард ван дер (1890–1950), філософ, історик, релігієзнавець, перший президент Міжнародної асоціації істориків релігії; Нідерланди

Ле-ци, 1) натурфілософ 5 ст. до н. е., один із зачинателів філософії даосизму; Стародавній Китай; 2) назва книги (букв. «Трактат Вчителя Ле»), основне джерело відомостей про особу і вчення Ле-ци

Липинський, В'ячеслав Казимирович (1882–1931), історик, філософ історії, соціолог, ідеолог консервативного монархізму, громадський діяч; Польща – Україна

Лі, фундаментальна категорія китайської філософії, що може набувати метафізичного, антропологічного, соціального, етичного змісту: деякий упорядковуючий, структуруючий первень – принцип, закон, норма, встановлений порядок, підстава, атрибут, ідеал, ритуал, етикет тощо

«**Лі цзи**», «Книга ритуалів» – один із головних творів канонічної літератури конфуціанства, включений до складу П'ятикнижжя; авторство приписують учням Конфуція

Ліббрехт, Ульріх (1928–2017), філософ, історик філософії, вчений, синолог; Бельгія – Нідерланди

Лібідо, у концепції З. Фрейда – енергія інстинктів життя, неусвідомлений сексуальний потяг; у К. Юнга – метафізичне підґрунтя психіки

Лікей (Ліцей), давньогрецький гімнасій і філософська школа, засновані Аристотелем 335 до н. е. в м. Атенах, поблизу храму Аполлона Лікейського

Ліла, філософське поняття індуїзму на позначення: 1) трансцендентних божественних діянь Бога як вільної гри, розваги (а не зусиль); 2) духовного блаженства, породженого такими діяннями; 3) всієї реальності, макрокосму як результату вільної творчої гри божественного Абсолюту (Брахмана)

Лінгвістична філософія, один із напрямів аналітичної філософії, спрямований на вироблення методів аналізу природної мови та мовної комунікації, створення позитивної концепції мовної діяльності (перша пол. 20 ст.)

Лінгвістичний поворот, зміна парадигми філософствування у 1930-х – 1950-х рр., переорієнтація філософської думки з традиційної гносеологічної проблематики на дослідження різних типів мов і проектів їх реформування, структури та функціонування мови поза її зв'язком із суб'єктом

Ліницький, Петро Іванович (1839–1906), філософ, історик філософії, логік, етик, представник Київської школи духовно-академічної філософії; Україна

Лютар, Жан-Франсуа (1924–1998), філософ, естетик, філософ науки, лінгвіст; Франція

Ліпс, Теодор (1851–1914), філософ, психолог, основоположник «психологічної естетики» організатор науки; Німеччина

Літре, Максиміліан (1801–1881), філософ-позитивіст, письменник, філософ, лікар, науковий і політичний діяч; Франція

Ліфшиц (Лівшиць), Михайло Олександрович (1905–1983), філософ, естетик, історик і теоретик мистецтва, літературознавець; Україна – Росія

Логії, 1) древній літературний жанр – короткі висловлювання мудреців, царів тощо (переважно філософського та етичного змісту), що передавалися усно чи письмово; 2) збірники висловів Ісуса Христа, які вважають джерелами ранньохристиянських канонічних і почасти апокрифічних Євангелій

Логіка, 1) загальна назва наук про закони, форми, правила і прийоми мислення, структуру і типи міркувань; 2) у широкому сенсі – раціональність, упорядкованість, правильність, послідовність міркувань

«**Логіка Авісафа**», логічний трактат, що дійшов у рукописному збірнику «Приточник» (1483 р.) і є перекладом давньоукраїнською мовою трактату арабського філософа Аль-Газалі «Повчання філософів»

Логіка вибору та прийняття рішень, 1) різновид практичних логік, що досліджує міркування, які відображають проблемну ситуацію вибору між альтернативами і прийняття відповідного рішення; 2) логічна теорія (модель), яка відтворює міркування суб'єктів у ситуації вибору та прийняття рішення

Логіка висловлень (висловлювань), розділ логіки; логічна теорія, яка описує складні висловлення та з'ясовує відношення між ними, абстрагуючись від внутрішньої структури простих висловлень-складників

Логіка відношень, розділ логіки, що розглядає логічні властивості відношень (між об'єктами певної предметної області) та операції з ними

Логіка діалектична, див. *Діалектична логіка*

Логіка дії (акціональна логіка), напрям сучасних логічних досліджень, різновид практичних логік, які вивчають міркування, пов'язані з прак-

тичними діями людей для побудови дескриптивної та формальної моделі вчинків

Логіка імовірнісна, див. *Імовірнісна логіка*

Логіка інтуїціоністська (конструктивна), див. *Інтуїціоністська логіка*

Логіка класична, див. *Класична логіка*

Логіка математична, див. *Математична логіка*

Логіка модальна, див. *Модальна логіка*

Логіка науки, комплекс філософських і формально-логічних досліджень структури та пізнавальних функцій наукового знання, вживаних у різних наукових дисциплінах логічних процедур прирощення і обґрунтування знання, методів доведення і спростування

Логіка некласична, назва формальних систем, що істотно відрізняються від класичної логіки, засновані на конструюванні нових числень, різних моделей логічних імплікацій та логічної істини

Логіка норм, див. *Деонтична логіка*

Логіка предикатів, логічна теорія, яка описує міркування, враховуючи внутрішню (суб'єкт-предикатну) структуру простих висловлень-складників

Логіка символічна, див. *Символічна логіка*

Логіка трансцендентальна, див. *Трансцендентальна логіка*

Логіка філософська, див. *Філософська логіка*

Логіка формальна, див. *Формальна логіка*

Логічна і фактична істинність, поняття логіки, що характеризують різні аспекти істинності висловлювань: як зумовлених суто логічною формою, істиннісними значеннями їхніх складників (логічна істинність) або реальною ситуацією, дійсністю, яку висловлення відображає (фактична істинність)

Логічна змінна, знак або символ, яким позначають місце, яке може займати структурний елемент міркування (висловлення, внутрішні складники висловлення тощо)

Логічна помилка, зумисне або ненавмисне порушення логічних законів і правил міркування

Логічна прагматика, підсистема логічної семіотики, предметом дослідження якої є відношення мовних знаків до людини, яка сприймає знаки та інтерпретує їх

Логічна семантика, розділ логіки, підсистема логічної семіотики, предметом дослідження якої є відношення мовних знаків до позначених об'єктів та їхніх значень у структурі логічної теорії

Логічна семіотика, підгалузь теоретичної семіотики, предметом дослідження якої є різні аспекти (синтаксичний, семантичний, прагматичний) функціонування природних і формалізованих мов

Логічна стала (константа), позначення терміна, що зберігає те саме значення в усіх висловленнях, незалежно від їхнього конкретного змісту

Логічна форма, внутрішня будова думки, її структура, спосіб зв'язку між її елементами, виділені завдяки абстрагуванню від значення термінів

Логічне значення, логічна характеристика змісту висловлення як істинного (логічне значення «істина») або хибного (логічне значення «хиба»)

Логічне й історичне, філософські категорії, що характеризують співвідношення між реальним історичним розвитком об'єкта та його відтворенням засобами науково-теоретичного пізнання; єдність логічного й історичного – важливий принцип методології науки

Логічне протиріччя, одночасна наявність двох висловлень, з яких одне є запереченням іншого

Логічний атомізм, логіко-філософська концепція, де стрижневим принципом онтології стає проекція логічної структури мови на реальність (Б. Рассел, Л. Вітгенштайн)

Логічний вивід, міркування, в процесі якого за допомогою логічних правил здійснюється перехід від вихідного судження (висловлення чи системи висловлень) до нового судження-висновку

Логічний закон, формула, що відображає закономірність процесу міркування, умову правильності мисленнєвої діяльності, та виражає структуру завжди істинного судження (висловлення, істинного в будь-якій предметній області)

Логічний квадрат, мнемонічна наочна схема моделювання відношення між категоричними судженнями за можливими логічними значеннями

Логічний метод дослідження, в методології науки – метод наукового відтворення розвитку складного об'єкта як системи (в його історичних

та структурно-функціональних зв'язках і залежностях) засобами теоретичного аналізу

Логічний оператор, знак, або символ, який утворює певну форму висловлення; унарний та бінарні логічні сполучники (напр. \wedge – кон'юнкція, \vee – диз'юнкція, \rightarrow – імплікація тощо)

Логічний позитивізм (Логічний емпіризм), напрям позитивізму, що виник у 1920-х роках (див. *Віденський гурток*, *Неопозитивізм*) і намагався сполучити принципи емпіризму з методами логічного аналізу мови науки; рання форма аналітичної філософії

Логічний синтаксис, розділ формальної логіки, що вивчає правильність побудови висловлювань і логічних систем, безвідносно до їх змістовних (семантичних) значень

Логічні зв'язки, див. *Зв'язки логічні*

Логічні числення, формалізовані дедуктивні системи, побудовані на основі формалізованої мови шляхом задання вихідних символів і правил утворення формул

Логічного аналізу філософія, див. *Філософія логічного аналізу*

Логос, багатозначний термін: 1) у давньогрецькій філософії – слово, висловлення (яке несе смисл); загальний закон, розумний принцип, що визначає порядок і гармонію світу; 2) у християнській філософії – творче слово Бога, асоційоване з самим Богом або його іпостасями; вічний абсолютний розум, втіленням якого є Христос; 3) в ідеалістичній філософії – духовний первень, світовий розум, внутрішній смисл (принцип, причина, підстава) речі або явища; 4) в логіці – здатність робити умовиводи, виявляти причиново-наслідкові зв'язки; 5) у філософії культури – раціональне, логічне знання на противагу міфу як знанню образному, ірраціональному

Логоцентризм, 1) фундаментальне, стрижневе значення певного тексту для тієї чи іншої культури, світогляду або способу мислення; 2) у постмодерній філософії – поняття на позначення парадигми західної філософії та культури Модерну, що спиралася на ідеї лінійного детермінізму, пізнавання об'єктивних закономірностей, іманентної логіки буття, нарATIVI Розуму, Істини, Логосу тощо

Лодій, Петро Дмитрович (1764–1829), філософ, правознавець, логік, поет, освітній діяч; Україна – Польща – Росія

Лока, в індійських релігійних та філософських системах – Всесвіт або один зі світів як його складова ієрархічна частина

Локаята (чарвака), одна з неортодоксальних шкіл в давній та середньовічній індійській філософії, в межах якої набули розвитку матеріалістичні, сенсуалістичні, атеїстичні погляди

Локк, Аллен (1886–1954), філософ, письменник, просвітник, ідеолог ренесансу афроамериканської культури і громадських рухів у першій пол. 20 ст.; США

Локк, Джон (1632–1704), філософ-просвітник, політичний мислитель, розробник доктрини лібералізму; Велика Британія

Ломаша, легендарний давній мудрець, згаданий в індійських священних текстах; вважається автором Ломаша-самхіти, що складає значну частину Магабгарати; Стародавня Індія

Ломоносов, Михайло Васильович (1711–1765), вчений-енциклопедист, просвітник, філософ природи, науковий та освітній діяч; Росія

Лопатін, Лев Михайлович (1855–1920), філософ-ідеаліст, історик філософії, психолог, етик, науковий діяч; Росія

Лоренц, Конрад (1903–1989), біолог, філософ, один із засновників еволюційної епістемології та етології; Австрія

Лоренцен, Пауль (1915–1994), математик, логік, філософ-конструктивіст, один із засновників ерлангенської школи філософії науки; Німеччина

Лосєв, Олексій Федорович (1893–1988), філософ, історик філософії, антикознавець, перекладач, письменник, педагог; Росія

Лоський, Микола Онупрійович (1870–1965), філософ, релігійний мислитель, один із засновників філософського інтуїтивізму, етик; Росія – Франція

Лотман, Юрій Михайлович (1922–1993), семіотик, літературознавець, естетик, культуролог, засновник Тартуської школи семіотики; Росія – Естонія

Лотце, Рудольф (1817–1881), філософ-ідеаліст, психолог, природознавець; Німеччина

Лу Цзююань (Лу Сяншань) (1139–1193), філософ, етик, засновник одного з головних напрямів неоконфуціанства (відомого як «Лу-Ван сюепай» або «школа серця»); Китай

Лука (Войно-Ясенецький) (1877–1961), вчений, хірург, богослов, письменник, церковний діяч; Україна

Лукаsevич, Ян (1878–1956), філософ, логік та історик логіки, методолог, представник Львівсько-Варшавської школи; Україна – Польща

Лукач, Дьйордь (1885–1971), філософ, естетик, літературознавець, політичний діяч; Угорщина

Лукаш з Нового Міста (? – бл. 1542) – філософ, учений, педагог; Україна

Лукаш Празький (бл. 1460–1528), мислитель, богослов, релігійний діяч, ідеолог «Громади чеських братів»; Чехія

Лукіан (Лукіан Самосатський) (бл. 120–180), ритор, софіст, вільнодумець, сатиричний письменник; Сирія

Лукман, Томас (1927–2016), соціальний філософ, феноменолог і філософ науки, соціолог, релігієзнавець; Словенія – Німеччина – Австрія

Лукрецій Кар, див. *Тім Лукрецій Кар*

Луллій, Раймунд (1235–1315), богослов, філософ, логік, алхімік, письменник, релігійний діяч, один із зачинателів арабістики; Іспанія

«**Лунь юй**» («Бесіди і судження», «Роздуми і висловлювання»), збірник висловлювань, повчань, діалогів Конфуція, складений його учнями протягом 5–3 ст. до н. е.; канонічна книга конфуціанства

Лурія, Іцхак (Арі, Арі) (1534–1572), богослов, філософ-містик, фундатор однієї з головних течій каббали; Османська імперія

Львівсько-Варшавська філософська школа, згуртована К. Твардовським спільнота учених, інтелектуалів (логіків, філософів, математиків), котрі працювали переважно у містах Львові та Варшаві (кін. 19 – перша пол. 20 ст.); напрям аналітичної філософії

Льюїс, Девід (1941–2001), філософ, представник аналітичної філософії, логік, автор концепції модального реалізму; США

Льюїс, Кларенс (1883–1964), логік, філософ, автор теорії концептуалістичного прагматизму, епістемолог; США

Любов, 1) у найширшому сенсі – ставлення до когось (або чогось) як до безумовно цінного, життєзначущого, прагнення до поєднаності, сполученості з ним; 2) особливе афективне і моральнісне ставлення до іншої особистості; 3) у вузькому сенсі – прив'язаність чи пристрасть до певних речей, станів, благ, істот

Любомудри, члени літературно-філософського гуртка «Товариство любомудрія», що діяв у середовищі московської інтелектуальної молоді в 1820-х рр.

Любомудріє, феномен киеворуської духовної культури, суголосний античний філософії

Людина, 1) представник людства – наділена інтелектом соціальна істота, суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури; 2) унікальна серед відомих жива істота виду *Homo sapiens*, біологічно неспеціалізована, здатна мислити й вербально спілкуватися, створювати штучне середовище існування, свідомо й цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе, накопичувати і транслювати особистий і колективний досвід, усвідомлювати власну смертність, бути носієм релігійного, етичного, естетичного світовідношення; 3) вважається вищим щаблем еволюції живих організмів на Землі

Людство, цілісна сукупність всіх людей на Землі; всі покоління істот, що належать до біологічного виду *Homo sapiens* і є генетично, культурно та інформаційно пов'язаними; єдиний відомий сучасній науці колективний носій розуму і культури, суб'єкт глобальної соціальної діяльності

Людяність, поняття філософії та етики – квінтесенція моральнісних цінностей і взірців поведінки у ставленні до іншої людини, живої істоти – любові, щирості, уваги, діяльного добра, співстраждання, допомоги, тощо

Лютер, Мартін (1483–1546), богослов, релігійний, політичний і громадський діяч, засновник протестантизму, ідеолог і лідер Реформації; Німеччина

Ляйбніц, Готфрід, див. *Лейбніц, Готфрід*

Лян Шумін (Шоумін) (1893–1988), філософ-неоконфуціанець, культуролог, освітній діяч, письменник; Китай

Маблі, Габріель (1709–1785), соціальний філософ, правознавець, історик, етик; Франція

Маварді, Абу аль-Хасан, аль (974–1058), мусульманський філософ, богослов, правознавець, мораліст, політичний діяч; Ірак

Мадг'яміка (Мадг'ямака), перша філософська школа (2 ст. н. е.) в межах буддизму Махаяни, засновником якої вважають індійського мислителя Нагарджуну

Мадгва (Мадхва, Мадхава, Мадхвачарья) (13 – поч. 14 ст.), філософ, логік, проповідник, коментатор, засновник філософської школи двайта-веданта; Індія

Масвтика, метод філософування Сократа, активація самостійних зусиль співрозмовника у пошуках істини через діалог, майстерно складені запитання

Маймонід, Мойсей (Моше бен Маймон, Рамбам) (бл. 1135–1204), філософ, богослов, логік, релігійний діяч, систематизатор вчення юдаїзму, лікар; Іспанія – Єгипет

Майстер Екгарт (1260–1327?), богослов, філософ, християнський містик, релігійний діяч; Німеччина

Майя, в індійській релігійно-філософській традиції – особлива сила (чи енергія), що приховує істинну природу світу за множинністю мінливих проявів, ілюзорна візія реальності

Мак-Таггарт, Джон (1866–1925), філософ, метафізик, відомий парадоксом нереальності часу; Велика Британія

Макіавеллі (Мак'явеллі), Нікколо (1469–1527), мислитель, історик, політичний діяч, один із фундаторів політичної філософії; Італія

Макінтайр, Аласдер (нар. 1929), політичний філософ, історик філософії, етик; Велика Британія – США

Маклюен (Маклуен), Маршалл (1911–1980), філософ, філософ медіа, культуролог, літературознавець; Канада

Маковельський, Олександр Осипович (1884–1969), філософ, історик філософії, логік, освітній діяч, організатор науки; Азербайджан

Макробій (Амбросій Феодосій Макробій) (5 ст. н. е.), письменник, лінгвіст, філософ-неоплатонік, теоретик музики; Римська імперія

Макроетика і мікроетика, категорії етики та етики бізнесу, що розрізняють глобальні, універсальні етичні регулятори, проблеми моральних відносин між макросоціальними суб'єктами (макроетика) і сферу приватних моральних норм і відносин мікрорівня, в межах організації, колективу, групи (мікроетика)

Макрокосм і мікрокосм (Макрокосмос і мікрокосмос), у філософії поняття, що відбивають глибинний зв'язок і спорідненість неосяжного універсуму, Всесвіту і людини (або іншої живої істоти) як його частки;

одночасно метафора складності духовної організації та внутрішнього світу людини-мікрокосму

Макросвіт, мегасвіт, мікросвіт, фундаментальні поняття наукової картини світу, що кардинально різняться за характером закономірностей та просторово-часовими параметрами існування

Максим Грек (бл. 1470–1556), православний мислитель, богослов, гуманіст, перекладач; Греція – Росія

Максим Сповідник (бл. 580–662), християнський філософ, богослов, етик, викладач; Візантія

Максима, 1) різновид афоризму – чітка, стисла формула загальнозначущого змісту; 2) всезагальне і обов'язкове правило (принцип) моралі, права, логічного мислення тощо

Максимович, Іван Петрович (1807–1861), вчений-гебраїст, богослов, перекладач, педагог; Україна

Максимович, Михайло Олександрович (1804–1873), вчений-енциклопедист, натурфілософ, історик, етнограф, письменник, освітній і науковий діяч; Україна

Малиновський, Броніслав (1884–1942), соціолог, етнограф, антрополог, культуролог, засновник функціональної школи в етнографії; Польща – США

Малишевський, Іван Гнатович (1828–1897), богослов, історик, дослідник історії й культури Київської Русі, педагог, громадський діяч

Мальбранш, Нікола (1638–1715), філософ-картезіанець, католицький теолог, релігійний діяч; Франція

Мальтузіанство, економіко-філософська доктрина англійського економіста Т. Мальтуса (і відповідний напрям думки), що обґрунтовує катастрофічний сценарій зростання народонаселення диспропорційно до харчових ресурсів, а також стримувальні та запобіжні фактори демографічного скорочення

Мальтус, Томас (1766–1834), економіст, демограф, політичний філософ, релігійний діяч; Велика Британія

Мамардашвілі, Мераб Костянтинович (1930–1990), філософ, історик філософії, методолог, дослідник мислення і свідомості; Грузія – Росія

Мамфорд, Льюїс (1895–1990), філософ, соціолог і філософ техніки; США

Манас, поняття індійської філософії, яке в різних філософських системах може означати розум, розсуд, знання, здатність до мислення та ін.

Мандевіль, Бернард де (1670–1733), філософ-вільнодумець, письменник, мораліст; Нідерланди – Велика Британія

Маннурі, Герріт (1867–1956), філософ мови, логік, математик, один із засновників психолінгвістики; Нідерланди

Маньгун, див. *Фан Їчжи*

Марбурзька школа, найбільш впливовий (поряд із Баденською школою) напрям неокантіанства, зорієнтований на трансцендентально-логічну інтерпретацію вчення І. Канта (кін 19 – поч. 20 ст.)

Марешаль, П'єр (1750–1803), політичний філософ, публіцист, вільнодумець, політичний діяч; Франція

Маріас, Хуліан (1914–1979), філософ, історик філософії, автор концепції «метафізичної антропології», організатор науки; Іспанія

Марій Вікторін (281/91 – після 362), філософ-неоплатонік, ритор, логік, коментатор, педагог, політичний діяч; Стародавній Рим

Марітен, Жак (1882–1973), філософ-неотоміст, політичний мислитель, етик, педагог, дипломат; Франція

Марк Аврелій (121–180), філософ-стоїк, мораліст, політичний діяч; Стародавній Рим

Марко Маруліч (1450–1524), релігійний мислитель, гуманіст і поет, мораліст; Хорватія

Марков, Андрій Андрійович (1903–1979), математик, логік, філософ і методолог науки, розробник інтуїціоністської логіки; Росія

Маркс, Карл (1818–1883), філософ-матеріаліст, філософ історії, економіст, публіцист, політичний діяч; розробник філософської системи, названої на його честь, та ідеологічної доктрини комуністичних рухів і партій; Німеччина – Велика Британія

Марксизм, система філософських, економічних і політичних поглядів, розроблена К. Марксом та Ф. Енгельсом, що обґрунтовувала закономірність революційного перетворення суспільства і комуністичну перспективу суспільного розвитку; світоглядна основа політичних рухів та ідеологічних течій ліворадикального спрямування

Маркузе, Герберт (1898–1979), політичний філософ, соціолог, представник Франкфуртської школи; Німеччина – США

Марсель, Габріель (1889–1973), філософ-екзистенціаліст, драматург, мистецтвознавець, філософ діалогу; Франція

Марсіліо Фічіно (1433–1499), філософ-неоплатонік, гуманіст, перекладач і коментатор античних текстів, засновник флорентійської Платонівської академії; Італія

Масарик, Томаш (1850–1937), філософ, історик філософії, соціолог, громадський і державний діяч; Чехія

Масова свідомість, особливий різновид (форма) суспільної свідомості, носієм якої є маса як специфічна неструктурована, множинна сукупність індивідів

Масове суспільство, метафоричне поняття на позначення типу суспільства, де домінують стандартизовані масові процеси виробництва і споживання, широкої громадської та політичної участі; розвинуті всі види масових комунікацій, засобів і каналів масової інформації; уніфіковано умови праці й дозвілля; переважають стандарти і цінності масової культури

Математична логіка, 1) в широкому сенсі – міждисциплінарний напрям досліджень, інтерпретація формальної логіки математичними методами; 2) розділ математики, що вивчає логічні підстави математичних теорій (формальні системи, доказовість математичних суджень, обчислюваність, визначуваність, теорію моделей та ін.)

Матеріалізм, філософський напрям, що обґрунтовує первинність матерії щодо ідеального, духовного; визнає об'єктивне існування світу і пояснює його буття, виникнення і розвиток природними закономірностями; протилежний ідеалізму

Матеріальне та ідеальне, фундаментальні характеристики буття, що відображають співіснування процесів і явищ принципово різної природи (фізичних і не-фізичних, об'єктивно-існуючих і суб'єктивно-існуючих, природних закономірностей і законів мислення, матерії і духу). Глумачення взаємозв'язку і протилежності матеріального та ідеального є критерієм розрізнення і класифікації філософських систем (матеріалізм, ідеалізм, дуалізм)

Матерія, одна з базових категорій європейської філософії: 1) субстрат, речовина, з якого виникають і складаються фізичні об'єкти, Всесвіт; 2) простір, континуум, протяжність; 3) речовина або тіло, яким властиві інертність, маса, непроникність, твердість, корпускулярні ознаки; 4) суб-

станція, що наділена статусом онтологічної першості відносно свідомості, ідеального; 5) об'єктивна реальність, що існує незалежно від людини і людської свідомості й надана у відчуттях. Традиційно протиставляється духові, розуму, ідеї, Богу, Благу, Абсолюту тощо

Матуріді, Абу Мансур аль (? – бл. 944), релігійний філософ, богослов, засновник однієї з провідних шкіл сунітського каламу; Арабський халіфат

Маутнер, Фріц (1849–1923), письменник, науковець, філософ, історик атеїзму; Чехія – Німеччина – Австрія

Мах, Ернст (1838–1916), фізик, філософ, філософ науки, один із засновників емпіріокритицизму; Австрія – Німеччина

Махізм, напрям у філософії та методології науки, що виникає на порубіжжі 19–20 ст. як реакція на кризу класичної фізики; заснований Е. Махом, Р. Авенаріусом

Мацейна, Антанас (1908–1987), релігійний мислитель, історик філософії, філософ релігії; Литва

Мегамашина, термін, введений Л. Мамфордом на позначення систем, що зорганізовані з величезних мас людей для виконання масштабних завдань (від побудови древніх пірамід до імперських завоювань)

Мегарська школа (мегарики), антична філософська школа сократичної традиції, заснована Евклідом із Мегари бл. 400 р. до н. е.; Стародавня Греція

Медіа-мистецтво, сукупність жанрів сучасного мистецтва, які використовують інформаційно-комунікаційні, медійні технології (напр., комп'ютерна графіка, анімація)

Меєр, Олександр Олександрович (1875–1939), філософ діалогу, історик філософії, культуролог, релігієзнавець, перекладач; Україна – Росія

Меєрсон, Еміль (1859–1933), вчений, історик і філософ науки, методолог, епістемолог; Польща – Франція

Мелетій (Смотрицький) (1577–1633), богослов, письменник, мовознавець, церковний і освітній діяч; Україна

Меліс Самоський (5 ст. до н. е.), філософ, останній значний представник і систематизатор учення Елейської школи; Стародавня Греція

Мельє, Жан (1664–1729), філософ-просвітник, вільнодумець, утопіст; Франція

Мен де Біран, Марі (1766–1824), філософ-ідеаліст, метафізик, етик, письменник, державний діяч; Франція

Мендельсон, Мойсей (1729–1776), філософ, історик релігії, публіцист і перекладач Біблії, естетик; Німеччина

Менедем з Еретрії (345?–261? до н. е.), філософ, засновник Еретрійської філософської школи; Стародавня Греція

Меніп з Гадари (3 ст. до н. е.) філософ-кінік, сатирик; Стародавня Греція

Ментальність, глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, стійка сукупність нерелексованих інтелектуально-психологічних установок суб'єкта сприймати, тлумачити та оцінювати світ у певний спосіб

Мен-цзи (372–289 до н. е.), філософ-конфуціанець, етик, попередник неоконфуціанства; Стародавній Китай

Мерло-Понті, Моріс (1908–1961), філософ і літератор, викладач, видавець, чільний представник екзистенціальної феноменології; Франція

Мерсенн, Марін (1588–1648), природознавець, математик, теолог, філософ, теоретик музики, релігійний діяч; Франція

Месіанізм, 1) релігійне вчення про майбутній прихід Божого посланця-рятівника світу; 2) уявлення про виняткову роль, особливе історичне покликання певного народу, держави, культури, особистості-лідера (напр., докорінно змінити або врятувати світ, ширити «світло знань» і передової культури, стояти на сторожі демократичних свобод або релігійних цінностей)

Месмер, Франц Антон (1734–1815), лікар, містик, астролог, засновник вчення про «тваринний магнетизм»; Німеччина

Месмеризм, паранаукова теорія німецького лікаря Ф. А. Месмера, популярна в Європі в кін. 18 – перш. пол. 19 ст., що заклала основи як інноваційно-медичних, так і окультних, спіритуалістичних практик

Местр, Жозеф де (1753–1821), публіцист, філософ, релігійний мислитель, політичний діяч; Франція

Мета, уявлення про кінцевий результат (майбутній стан, об'єкт володіння, рішення наукової проблеми тощо), який бажано або необхідно досягти спрямованими зусиллями

Мета-, словотворча одиниця, яка при додаванні до філософських понять утворює поняття зі значенням надзагальності, переходу до наступного рівня, надбудови, перетворення (напр. метатеорія, метаєтика)

Метаєтика, напрям етики, що сформувався у річищі аналітичної філософії, – дослідження самої етики як науково-теоретичної дисципліни методами логіко-лінгвістичного аналізу

Металогіка, метатеорія логіки, що досліджує способи побудови і властивості логічних систем; аналіз семантики і синтаксису, формальних мов і формальних систем та їх інтерпретацій

Метамова, мова, засобами якої досліджуються і описуються структура і властивості деякої іншої, природної або штучної мови (т. зв. мови-об'єкта)

Метаморфоза, перетворення певних об'єктів, явищ, процесів на інші, перехід до нової форми та/або способу існування

Метатеорія, одне з базових понять сучасної філософії, логіки і методології науки – теорія, що аналізує структуру, методи і властивості будь-якої іншої теорії

Метафізика, 1) філософське вчення про вищі, граничні й надчуттєві засади, причини, принципи буття; 2) у добу Середньовіччя – синонім філософії, що розглядалася як вчення про незмінні духовні й неприступні чуттєвому досвіду первні буття; 3) у філософії Г. Гегеля, марксизмі – концепція розвитку і метод пізнання, альтернативні діалектиці

Метемпсихоз, поняття давньогрецької філософії на позначення переселення душ, «вбрання» душі у нове тіло; характерне для орфійської, піфагорійської, платонічної традицій

Метод, 1) в широкому сенсі – усвідомлений спосіб досягнення певного результату, здійснення певної діяльності, алгоритм дій для вирішення задачі; 2) сукупність правил, засобів, прийомів, операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності

Метод художній, історично обумовлені принципи і прийоми ідейно-художнього пізнання та образного відтворення світу, способи осягнення світу засобами мистецтва

Методи емпіричного дослідження, сукупність способів, прийомів, засобів пізнавальної діяльності, що застосовуються на емпіричному рівні наукового пізнання, є змістом або безпосереднім результатом практики;

розрізняють методи дослідження емпіричного об'єкта (напр., спостереження, експеримент, вимірювання) та методи обробки і систематизації здобутого (напр., систематизація, класифікація)

Методи загальнонаукові, система універсальних регулятивних принципів, прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється прирощення й організація знання в межах будь-якої галузі науково-пізнавальної діяльності

Методи науки, сукупність пізнавальних правил, прийомів, взаємопов'язаних операцій, призначених для прирощення наукових знань; розрізняють загальнонаукові і спеціальнонаукові методи, методи теоретичних та емпіричних досліджень та ін.

Методи спеціальнонаукові, система способів і принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, що застосовуються у певній галузі науки, споріднених наукових дисциплінах

Методи теоретичного дослідження, сукупність способів, прийомів, принципів пізнавальної діяльності, що застосовуються на теоретичному рівні наукового пізнання, спрямовують раціонально-рефлексивну діяльність (напр., аналіз і синтез, індукція і дедукція, метод формалізації, метод аналогії, порівняння та ін.)

Методи філософії, способи побудови та обґрунтування системи філософського знання, підходи і принципи вирішення онтологічних, гносеологічних, етичних тощо проблем (напр., раціонально-рефлексивний метод, трансцендентальний метод, діалектичний метод, феноменологічний метод, герменевтичний метод та ін.)

Методика, сукупність прийомів практичної діяльності, спрямована на досягнення наперед визначеного результату

Методологія, багатозначний термін: 1) філософське вчення про методи, їх зміст, цільове призначення, межі, логічну організацію, критерії та сфери застосування; 2) тип рефлексивної свідомості, спрямованої на дослідження, удосконалення та конструювання методів у різних сферах духовної і практичної діяльності; 3) система методів, принципів і підходів, застосована до організації та здійснення певної теоретичної або практичної діяльності

Методологія науки, розділ епістемології та філософії науки, що досліджує методи і процеси наукової діяльності, проблеми і перспективи наукового пізнання

Метродор Лампсакський (330–277 до н. е.), філософ, послідовник та улюблений учень Епікура, полеміст, автор численних трактатів; Стародавня Греція

Метродор Хіюський (4 ст. до н. е.), філософ, найбільш знаний послідовник Демокріта, попередник скептицизму та епікуреїзму; Стародавня Греція

Метрокл з Мароні (4–3 ст. до н. е.), філософ-кінік, мораліст, вважається автором жанру коротких байок про історичну особу; Стародавня Греція

Механіцизм, філософський і науковий світогляд та метод пізнання, поширений у 16–18 ст., якому властива абсолютизація закономірностей механічної форми руху, поширення принципів і законів механіки на всі явища та процеси природи і суспільства

Мецжер, Елен (1889–1944), вчена, дослідниця в галузі методології, історії та філософії науки; Франція

Микола Кавасила (1322–1391/1398), православний богослов, вчений-енциклопедист, філософ, письменник, церковний діяч; Візантія

Микола (Ніколай) Кузанський (1401–1464), католицький теолог, філософ, учений-енциклопедист, церковний діяч; Священна Римська імперія

Милосердя, етична категорія, чеснота доброчинності, співчутливе, турботливе, доброзичливе ставлення до знедолених, нужденних, винуватців

Мислення, фундаментальна властивість розумних істот, що включає процеси засвоєння та смислової переробки інформації, цілеспрямованого пізнання суб'єктом істотних зв'язків і відносин між предметами і явищами, творення нових ідей, проектування моделей практичної і раціонально-пізнавальної діяльності

Мистецтво, 1) особливий спосіб пізнання і відображення дійсності, одна з форм суспільної свідомості та духовної культури; 2) вид людської художньої діяльності, спрямований на створення естетично-виразних форм; 3) результат творчої діяльності всіх поколінь певного народу, суспільства; 4) в широкому сенсі – майстерність у виконанні певної справи, досконалі вміння

Мистецтва види, форми художньо-творчої діяльності, що вирізняються за специфікою свого художнього змісту та засобів його матеріального втілення

Митура Олександр (кін. 16 – перша пол. 17 ст.), культурний і освітній діяч, поет, видавець, член Києво-Печерського науково-літературного гуртка; Україна

Михайло Пселл (1018 – бл. 1078 або 1096), православний богослов, філософ, учений-енциклопедист, освітній і державний діяч; Візантія

Михайловський, Микола Костянтинович (1842–1904), публіцист, соціолог, філософ, теоретик ліберального народництва; Росія

Мід, Джордж (1863–1931), філософ, соціолог, соціальний психолог, засновник символічного інтеракціонізму; США

Мід, Маргарет (1901–1978), мислителька, дослідниця в галузі порівняльної культурології, антропології, етнопсихології; США

Міжнародна федерація філософських товариств (FISP), неурядова всевітня організація, що об'єднує філософські товариства та дослідницькі інститути з філософії національного, регіонального й міжнародного рівня; заснована у 1948 р.

Міжнародна рада з філософії та гуманітарних досліджень (CIPSH), неурядова організація в межах ЮНЕСКО, що координує дослідницьку діяльність і наукову мобільність 13-ти Всесвітніх федерацій з філософії та соціогуманітарних наук; заснована у 1949 р.

Міжнародний гуманістичний і етичний союз (IHEU), міжнародне об'єднання організацій, товариств, груп, що пропагують ідеї гуманізму, атеїзму, вільнодумства, раціоналізму, нетеїстичної етики; заснований 1952 р. у м. Амстердамі

Мізантропія, недовіра, нелюбов або зневага до людей і людства, уникнення соціальних зв'язків; життєва позиція граничного індивідуалізму; протилежне – філантропія

Мікрокосм, див. *Макрокосм і мікрокосм*

Мілетська школа (6 ст. до н. е.), перша в західній культурі історично відома філософська школа, що діяла в Мілеті – одному з найбільших полісів античної Іонії

Міль, Джон (1806–1873), філософ-позитивіст, соціолог, економіст, публіцист, громадський діяч; Велика Британія

Міль, Джеймс (1773–1836), філософ, історик, економіст; Велика Британія

Міманса, одна з шести ортодоксальних шкіл індійської філософії, тісно пов'язана з релігійною практикою індуїзму, обґрунтуванням ритуалізму

брахманів; як ритуально-екзегетична дисципліна зберегла своє значення до сьогодні

Мімесис (мімесис), початково категорія античної філософії та естетики на позначення імітації, копіювання, наслідування як принципу творчої діяльності; нині широко застосовується в дослідженнях з масових комунікацій, політології, психотерапії, соціології, антропології, етології тощо

Мін, поняття китайської філософії, яке охоплює значення життєвої долі, передвизначення, повеління, Небесного наказу

Мін-цзя, одна з провідних шкіл давньокитайської філософії 5–3 ст. до н. е., представники якої розроблювали проблеми логіки і теорії пізнання

Міра, філософська, етична, естетична категорія, що виражає єдність кількісних та якісних характеристик об'єкта; баланс; «золота середина» між крайнощами

Міркування, форма мислення, послідовний виклад суджень або умовиводів, спрямованих на те, щоб з'ясувати істинність деякої тези, довести її або заперечити

Мірчук, Іван (1891–1961), філософ, історик культури, громадський, освітній і науковий діяч; Україна

Міскавайх (Міскавейх), Абу (бл. 930–1030), мусульманський філософ-енциклопедист, історик, етик, поет; Іран – Ірак

Містика, особлива релігійно-духовна практика, спрямована на переживання екстатичної єдності, злиття з Богом (духом, Абсолютом), осягнення істини через безпосереднє спілкування з потойбічним світом, надприродними силами

Містицизм, 1) сукупність теологічних та філософських доктрин, які обґрунтовують і описують містичний досвід (напр., ісихазм, гностицизм, суфізм, тантризм та ін.); 2) особливий спосіб розуміння і сприйняття світу на засадах інтуїтивізму, алогізму, ірраціоналізму, символізму, поєднаний із практикою психофізичних вправ

«Мітозу біосфер» школа, одна з основних наукових шкіл глобалістики, напрям досліджень якої – багатовекторний аналіз сучасних процесів у планетарній біосфері внаслідок антропогенного і техногенного впливу; інтенсивне освоєння космосу; формування техносфери, експансія якої можлива поза межами Землі

Мітчелл, Карл (нар. 1941), філософ техніки, фахівець з інженерної етики, педагог; США

Міф, оповідь, переказ, що транслює давні уявлення про походження космосу, світу, людини, богів тощо; історично перша, донаукова форма світоглядного відбиття дійсності

Міфологія, 1) історична перша форма колективної свідомості; спосіб духовно-практичного освоєння світу, домінуючий на ранніх етапах суспільного розвитку; 2) цілісний комплекс міфів, вироблений в межах тієї чи іншої історичної культури, цивілізації (напр., давньогрецька міфологія, скандинавська міфологія); 3) теорія міфу, вивчення міфів раціонально-логічними засобами (напр., порівняльна міфологія)

Міхневич, Йосип Григорович (1809–1885), філософ, логік, історик освіти, педагог; Україна – Росія

Мішле, Жюль (1798–1874), історик, філософ історії, публіцист; Франція

Міщенко, Федір Іванович (1874–1933), історик, візантолог, православний богослов, правознавець, педагог; Україна

Множина, філософська категорія, діалектична протилежність єдиному, одиничному; набір, сукупність, зібрання об'єктів, що мають загальні властивості

Множинність світів, ідея, гіпотеза або теорія про співіснування багатьох світів у макро- і мікросвіті, альтернатива уявленням про одиничність та унікальність «земного» світу як природного середовища людини

Мо Ді (Мо-цзи) (5–4 ст. до н. е.), мислитель, політичний діяч, етик, засновник філософської школи моїзму; Стародавній Китай

Мова, вироблений на певних стадіях розвитку людства засіб комунікації у соціальних колективах – система звукових і графічних знаків для забезпечення потреб у спілкуванні, фіксації досвіду й родової пам'яті (трансляції інформації) та пізнання

Мова науки, у методології науки – система понять, знаків, символів, що вироблюється і застосовується в межах кожної наукової галузі для набуття, обробки, трансляції і розвитку знань; спосіб виникнення і буття науки як певної реальності

Мова-об'єкт (об'єктна мова), поняття сучасної логіки, математики, філософії й методології науки, семіотики, лінгвістики тощо на позначення будь-якої мови, елементи і структура якої описуються іншою мовою (метамовою)

Мовчання, 1) комунікативна дія, що полягає в добровільному або вимушеному утриманні від висловлювання, виражає духовну зосередже-

ність людини, орієнтацію на світо- і самопізнання або свідчить про травматичні переживання, самотність і відчуження; 2) в широкому антропологічному розумінні – відсутність або незадіяність настанови на словесне, знакове, екзистенційне вираження

Могила, Петро (1596–1647), мислитель, православний богослов, мораліст, освітній, політичний і церковний діяч; Україна

Модальна логіка, розділ сучасної логіки, що вивчає модальні висловлення та їхні відношення в структурі міркувань; в широкому сенсі – сімейство логік, в яких використовуються модальні оператори, подібні за змістом до модальних дієслів природної мови (можливо, обов'язково, потрібно, необхідно, дозволено та ін.)

Модальність, категорія філософії, логіки, лінгвістики, інформатики: 1) спосіб, вид буття чи події (категорії модальності – можливість, дійсність, необхідність); 2) семантична категорія, що виражає відношення змісту висловлення до дійсності і мовця до змісту висловленого

Моделювання, метод дослідження явищ і процесів шляхом заміщення конкретного об'єкта пізнання (оригіналу) іншим, подібним до нього об'єктом-замісником (моделлю) та екстраполяції на оригінал отриманих даних

Модель, інформаційне або математичне, фізичне, символічне, описово-макетне відтворення оригіналу (прототипу), що відображає, імітує, відтворює принципи його внутрішньої організації або функціонування, певні властивості, ознаки, характеристики

Модерата Фонтє (1555–1592), поетка, письменниця, мислителька, попередниця гендерних студій; Італія

Модерн, у філософських науках – поняття на позначення однієї з епох європейської історії, що охоплює Новий і Новітній час

Модернізація, 1) процес трансформації традиційного аграрного суспільства на динамічне суспільство індустріального або постіндустріального типу; 2) постійний процес реформувань та інновацій в різних сферах сучасного суспільства з метою прискорення соціального розвитку

Модернізм, спільна назва художніх, світоглядно-мистецьких течій кін. 19 – 20 ст., що поставали через розрив з естетикою реалізму, заперечення методів, зразків, норм класичного мистецтва

Модус, у філософії 1) вид, прояв, різновид предмета; 2) несуттєва, випадкова, тимчасова властивість об'єкта, притаманна його певним станам (протилежне атрибуту); 3) спосіб буття, дії, переживання, мислення

Можливість, потенційна здатність, що може бути розвинена, здійснена; передумова виникнення явища

Можливість і дійсність, філософські категорії, які характеризують рух і розвиток матеріального світу, єдність актуальної даності буття і процесу зародження його нових форм

Мозкова атака, див. *Брейнстормінг*

Мойсей бен Яків Київський (Мойсей га-Голе, Мойсей Ашкеназі) (1449–1520), філософ, талмудист, коментатор Священного Письма, каббаліст; Україна

Моїзм (Мо Цзя, школа Мо), давньокитайська філософська школа, заснована Мо Ді (Мо-цзи), опозиційна конфуціанству (5–3 ст. до н. е.)

Мокша, категорія індійської релігійно-філософської традиції – визволення з тенет тілесного буття (сансари)

Молешотт, Якоб (1822–1893), фізіолог, медик, філософ-матеріаліст, атеїст; Німеччина – Нідерланди – Італія

Моліна, Луїс де (1535–1600), богослов, філософ, церковний діяч; Іспанія

Момент, у філософії 1) триваючий, проміжний час перебування у певному стані, виконання певної дії; 2) зламний етап у розвитку, зародок нового; 3) окремих аспект, умова чи обставина певного явища, події, концепції тощо

Монада, поняття філософії на позначення найпростішої неподільної замкненої цілості, першооснови та одиниці буття, автономної простої субстанції

Монадологія, концепція, згідно з якою світ складається з безкінечної множини унікальних монад, кожна з яких має всі властивості цілого

Монізм, протилежний дуалізму і плюралізму філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала (субстанції) – матеріального або ідеального

Монтень, Мішель (1533–1592), філософ-скептик, мораліст, письменник, гуманіст; Франція

Монтеск'є, Шарль-Луї де (1689–1755), філософ-просвітник, історик, енциклопедист, правознавець; Франція

Мор, Томас (1478–1535), філософ-утопіст, письменник, державний діяч, перекладач; Англія

Моралізування, 1) моральні висловлювання чи міркування, ґрунтовані на абстрактних критеріях і оцінках, відірваних від реальності; 2) судження, в яких спотворені основоположні моральні принципи (через заблудження, лицемірство, лукавство тощо)

Мораль, система усталених поглядів і уявлень про добро і зло, хороше і погане, дозволене й недозволене та відповідна сукупність принципів, норм і правил, які регламентують поведінку людей, їхні взаємні обов'язки стосовно суспільства і одне одного

Моральна відповідальність, готовність особистості виконувати моральні вимоги та здатність передбачити наслідки кожного свого вчинку

Моральна норма, форма моральної вимоги, взірець належної поведінки, що має обов'язковий характер і відбиває усталені потреби людського співжиття та відносин

Моральна культура, спосіб формування, трансляції та засвоєння моральних цінностей, норм, поглядів, переконань; об'єктивація моральної свідомості через поведінку, вчинки, діяльність людей і соціальні відносини

Моральна самосвідомість, самоусвідомлення людиною себе як носія моральної свідомості і культури, суб'єкта дій і вчинків, виразника домінуючих моральних уявлень і норм

Моральна свідомість, феномен духовної культури, форма суспільної свідомості, що ґрунтується на усталеній системі моральних норм, оцінок, принципів і відображає ціннісні властивості людських відносин, ставлення до світу, до Інших, до громадських справ, до суспільства в цілому

Моральний вибір, акт волевиявлення суб'єкта у наданні переваги тій чи тій системі морально-значущих цінностей

Моральний вчинок, добровільна дія суб'єкта, що об'єктивно відповідає моральній вимозі

Моральний ідеал, найдосконаліший, безумовний, універсальний зразок високоморальної особистості, котра володіє всіма визнаними чеснотами

Моральні переконання, стійкі, свідомі моральні уявлення людини (норми, принципи, ідеали), відповідно до яких вона вважає за потрібне діяти

Моральність, 1) спосіб, рівень і межі впливу моральних норм на реальне людське життя, поведінку людей та їхні стосунки; 2) внутрішня наста-

нова суб'єкта діяти відповідно до свого сумління та уявлень про добро і зло (на відміну від моралі як зовнішньо-регламентуючої сили)

Мудрість, ступінь духовної зрілості («розум, доповнений досвідом»), досягнення гармонії інтелекту й почуттів; цілісне духовно-практичне знання, орієнтоване на осягнення сенсу буття і природи людини

Мужність, чеснота, що характеризує моральну силу для подолання переляку, болю, страждань, страху смерті

Музоніус Руфус (1 ст. н. е.), філософ-стоїк, мораліст, етик, один із перших adeptів гендерної рівності; Стародавній Рим

Мукаммас аль-Раккі, Давид аль (?–937), філософ, полеміст, коментатор; Сирія

Мукаржовський, Ян (1891–1975), естетик, лінгвіст, літературознавець, освітній і науковий діяч; Чехія

Мулла Садра, див. *Ширазі Садр ад-Дін аш*

Муньє, Еммануель (1905–1950), філософ-персоналіст, педагог, видавець, філософ творчості; Франція

Мур, Джордж (1873–1958), філософ, один із основоположників неореалізму, сучасної філософії мови та метаетики; Велика Британія

Мухаммад Ярагський (1771–1838), суфій, богослов, громадський і політичний діяч, засновник мюридизму на Північному Кавказі; Дагестан

Нав'я-ньяя, школа логіки, що сформувалася в 13 ст. як наступниця індійської філософської традиції ньая; основоположник – філософ і математик Гангеша (12 ст.)

Нагарджуна (2–3 ст.), буддійський філософ, подвижник, основоположник школи мад'яміка; Стародавня Індія

Нагель, Ернст (1901–1985), філософ науки, логік, методолог, автор концепції «логіки без онтології»; США

Надія, очікування блага, здійснення бажаного; сподівання на сприятливий для людини розв'язок важкої ситуації; у низці філософських та релігійних етичних систем тлумачиться як позитивна цінність, духовна чеснота

Налбандян, Мікаел (Налбандов, Михайло Лазаревич) (1829–1866), філософ, просвітник, письменник, публіцист, громадський діяч; Вірменія

Надлюдина, концепт, уведений у філософську думку Ф. Ніцше на позначення непересічної, харизматичної інтелектуально-моральної істоти як вищого етапу розвитку людського виду і вищу мету, до якої людство мусить прагнути

Назарко, Іриней-Іван (Іриней) (1905–1976), богослов, вчений, релігійний діяч, історик церкви, член Української вільної академії наук; Україна – Канада

Належне, категорія практичної філософії й етики, що позначає ідеальний стан буття, протиставлений безпосередньо сущому як його взірць і мета

Наливайко, Дем'ян (Даміан) (?–1627), полеміст, церковний діяч, поет, перекладач, діяч Острозького культурно-освітнього осередку; Україна

Нансі, Жан-Люк (нар. 1940), соціальний філософ, автор концепції спільнотності як «спів-буття», історик філософії; Франція

Наперед визначена (внесена) гармонія, поняття, введене у філософію Г. Лейбніцем на позначення привнесеного Богом вищого принципу взаємозв'язку і узгодженості нескінченної множини монад в універсумі, співвідношення сутності та явища, душі й тіла

Наратив, поняття філософії постмодернізму, що фіксує процесуальність самоздійснення як спосіб буття розповідного тексту; історично і культурно обґрунтована інтерпретація певного аспекту світу з позиції суб'єкта, Читача

Народ, 1) все населення певної країни; 2) етнічна спільнота, поєднана спільним походженням, мовою, культурою, ментальністю, суб'єкт власної історії та суспільного розвитку

Народництво, політична філософія, ідеологія та громадсько-політичний рух у середовищі дворянства та різночинної інтелігенції в Російській імперії сер. 19 ст., які ґрунтувалися на ідеях «зближення» з народом, селянської революції, самобутнього шляху розвитку російського суспільства

Насильство, вид суспільних відносин – зумисне застосування сили, влади, психологічного тиску (або погроза такого застосування) проти іншої особи, групи, верстви

Наслідок, див. *Причина і наслідок*

Наср, Сеїд Хусейн (нар. 1933), мусульманський філософ, освітній і науковий діяч; Іран – США

Наступність, безперервний зв'язок між різними щаблями розвитку, збереження окремих елементів або характеристик цілого у процесі переходу до нового стану

Наторп, Поль (1854–1924), філософ науки, логік, історик філософії, представник Марбурзької школи неокантіанства; Німеччина

Натура, див. *Природа*; в широкому сенсі – те, що реально існує, дійсність

Натуралізм, світогляд, в основі якого – уявлення про Природу та її закони як фундаментальні засади суцього та універсальний принцип пояснення будь-яких аспектів буття світу й людини

Натуралістична етика, етичні концепції, в яких принцип природності стає методологічною основою обґрунтування моральності; ототожнення Добра з тією чи іншою «природною» якістю (задоволенням, користю, біологічною еволюцією тощо)

Натурфілософія, 1) поняття для характеристики античної філософії як такої, що не відрізняла себе від наук про природу; поміщала проблеми буття, генези, первнів Космосу і Природи в центр філософського дискурсу; 2) філософія природи як теоретичне осягнення цілісності й системи природи, основа раціонально-наукової картини світу

Наука, особливий вид пізнавальної діяльності, спрямований на отримання об'єктивних, обґрунтованих, системно організованих знань про світ; соціальний інститут, що забезпечує прирощення, поширення, збереження, застосування, розвиток наукових знань

Наукова картина світу, узагальнена, цілісна система уявлень про закономірності буття й розвитку Всесвіту, природи, суспільства, людини, що є синтезом фундаментальних понять, концепцій, принципів науки на кожному етапі її історичного поступу

Наукова революція, поняття на позначення докорінних змін у змісті та динаміці наукового пізнання, що пов'язані з переходом до нових теоретичних і методологічних підстав, нової системи фундаментальних понять, принципово відмінної наукової картини світу

Наукове співтовариство, поняття філософії науки та соціології науки на позначення спільноти професійних учених, організація та функціонування якої відбивають специфіку наукової професії

Наукове товариство імені Шевченка (НТШ, Shevchenko Scientific Society), перша українська національна академія наук, заснована в 1873 у

м. Львові; нині – міжнародна українська академічна організація, багато-профільна АН з пріоритетом до проблем українознавства

Науковий матеріалізм, напрям в аналітичній філософії другої пол. 20 ст., що інтерпретував проблему співвідношення фізичного і психічного в межах фізикалістської та лінгвістичної парадигм

Науковий реалізм, узагальнена назва низки течій в межах аналітичної філософії, яких поєднує антиінструментальна й антиконвенційна спрямованість у тлумаченні природи наукового знання та його співвідношення з об'єктивною реальністю

Науково-дослідна програма, поняття, введене у філософію та методологію науки І. Лакатошем, сукупність і послідовність теорій, що пов'язані спільністю й наступністю базових ідей і методологічних принципів

Науково-технічна революція, якісний стрибок у характері взаємозв'язку науки, техніки, технологій виробничої діяльності, сполучення наукової та технічної революцій, що обумовлює докорінну перебудову технічних основ матеріального виробництва, трансформацію трудових та економічних відносин, фінансових і ринкових систем, соціальних інститутів, способу життя населення

Науково-технічний прогрес, взаємозумовлений поступ науки і техніки, що ґрунтується на глибшому пізнанні й освоєнні зав'язків і закономірностей природи та впровадженні знань у суспільне виробництво; постійне вдосконалення техніки, технології та організації виробництва, підвищення його ефективності

Наукометрія, область наукознавства, що досліджує науку кількісними методами: засобами статистичної обробки наукової інформації, вимірювання структури, обсягів, динаміки наукової діяльності суб'єктів (вчених, наукових колективів, підрозділів, інститутів)

Наукометричні показники, базові формальні критерії, за якими вимірюється та оцінюється ефективність наукової діяльності (напр. імпаکت-фактор, індекси цитування та ін.)

Націоналізм, філософсько-ідеологічна доктрина та політична практика, засновані на уявленнях про націю як провідний суб'єкт державності, політичного, економічного і культурного розвитку, ідеях історичної унікальності та самовизначення націй

Національна ідея, багатозначний термін: 1) важлива для суспільства ідея будь-якого змісту, щодо якої існує соціальний консенсус, або при-

наймні така, що здатна набути підтримки більшості та сприяти громадянській інтеграції; 2) ідея нації; 3) особливості національної свідомості, що втілюються в уявленнях про національний ідеал, призначення нації, її історичну місію, мету, мрію тощо

Національна культура, сформована на фундаменті передуючих етнічних культур, самобутня культура певної нації – уся сукупність її духовних і матеріальних надбань (спосіб мислення, мова, традиції, звичаї, вірування, знання, особливості поведінки, побуту й господарювання, мораль, філософія, мистецтво тощо), джерело соціальної пам'яті, ідентичності, самосвідомості

Національний характер, сукупність стійких психологічних, ментальних та поведінкових ознак, особливостей світосприйняття, притаманних певній етнонаціональній спільноті

Нація, історична спільність людей, що формується на основі духовно-культурних універсальї, спільності території та тісних соціально-економічних зав'язків; сукупність усіх громадян певної держави як особлива політична спільнота

Наявне, доступне, досяжне, унаочнене

Небуття, 1) філософське поняття, що означає заперечення буття, його відсутність, тотожне поняттю «ніщо»; 2) онтологічна категорія-антитеза категорії «буття», абсолютний передпочаток всього сущого

«**Невидимий коледж**», поняття сучасної філософії науки на позначення неінституціалізованої групи дослідників, які узгоджено працюють над спільною проблематикою, утворюючи тим комунікаційне об'єднання з доволі стійкою структурою і функціями

Негативна діалектика, див. *Діалектика негативна*

Негація, логічний оператор заперечення (суб'єкта або предиката)

Незалежність, категорія буття і пізнання, що означає наявність у об'єктів та систем різної природи самостійного й самоцінного способу існування, безвідносно до впливу інших об'єктів і систем

Незворотність, напрям розвитку динамічної системи в часі, що виключає можливість її повернення до попереднього стану

Нейрат, Отто (1892–1945), філософ, соціолог, економіст, представник логічного позитивізму, один із організаторів і лідерів Віденського гуртка; Австрія – Велика Британія

Некласичний, такий, що виходить поза межі класичної проблематики, ідей, понять, парадигм; опонує усталеним і визнаним підходам

Некласична наука, етап розвитку науки (кін 19 – сер. 20 ст.), пов'язаний з низкою революційних відкриттів у різних галузях знань, появою принципово нових наукових концепцій (теорії еволюції, теорії відносності, неевклідової геометрії, квантової теорії, гіпотези Великого Вибуху, теорії катастроф тощо), дослідженням мікросвіту, складних саморегульованих систем та відповідною зміною методологічних парадигм

Некласична філософія, сукупність філософських концепцій і напрямів, що постали від серед. 19 ст. як спроба переосмислити класичну німецьку філософію і виробити альтернативні світоглядні й методологічні парадигми (філософія життя, екзистенціалізм, позитивізм, прагматизм, феноменологія, герменевтика тощо)

Некласичний тип раціональності, термін на позначення нового етапу раціонального осягнення світу, який передбачає включеність суб'єкта і врахування цілей, засобів, типів його активної діяльності (на протизвагу класичному розмежуванню об'єкта і суб'єкта пізнання)

Некласичні логіки, узагальнена назва для широкої царини логічних досліджень, що виходять за межі класичної логіки висловлень та логіки предикатів

Нелінійність, фундаментальне поняття синергетики, яке характеризує розвиток складних динамічних систем як процес багатоваріантний, полівекторний, здатний до раптових непередбачуваних змін

Немесій (Немезій) (4 ст. н. е.), релігійний філософ, богослов, екзегет, коментатор, церковний діяч; Стародавній Рим

Немирич, Юрій (1612–1659), богослов, політичний і правовий мислитель, державний діяч, дипломат; Україна

Ненасильство, 1) етичний принцип, який покладає в основу моральної свідомості і поведінки відмову від насильства; 2) філософія і стратегія соціальної поведінки, що є альтернативою як до пасивної покори зовнішньому насильству, так і збройного опору (напр., не-співробітництво, громадянська непокірність)

Нео-, словотворча одиниця, яка при додаванні до філософських понять утворює поняття зі значенням новітнього, оновленого; у філософії – нової інтерпретації та актуалізації учення класиків, традиційних філософських шкіл, течій

Неоавгустинізм, течія сучасної католицької філософії, що розвиває ідеї платонівсько-августиніанської традиції; охоплює множину релігійно-філософських шкіл, зокрема «філософію духу», «філософію дії», персоналізм, католицький екзистенціалізм тощо

Необхідна і достатня умова, в логіці – відповідник імплікаційних зв'язків між твердженнями: перше з них є істинним тоді й тільки тоді, якщо істинне друге твердження

Необхідність, філософська категорія, яка відображає внутрішні, стійкі, суттєві зв'язки між явищами, об'єктивну закономірність їх виникнення, зміни, розвитку

Необхідність і випадковість, парні філософські категорії, що відбивають дві протилежні форми взаємозв'язку явищ дійсності: однозначно детерміновані, внутрішньо закономірні, передбачувані й невідворотні явища (необхідність) і стохастичні, необумовлені, непередбачувані (випадковість)

Неоведантизм, напрям в сучасній індійській філософії, що зародився на порубіжжі 19–20 ст. з метою переосмислення і соціальної актуалізації ідей веданти

Неовіталізм, термін на позначення містифікованої версії віталізму, що містить вчення про життєву силу як особливу форму енергії, непізнану сучасними науковими засобами

Неогегельянство, неоднорідний філософсько-ідеалістичний рух у західній філософії кін. 19 – поч. 20 ст., що ґрунтувався на новітніх інтерпретаціях філософських ідей Г. Гегеля

Неодаосизм, усталена назва вчення китайської філософської школи сюань-сюе (3–4 ст.), що ґрунтується на синтезі даосизму та конфуціанства

Неокантіанство, філософський напрям, що поширився у континентальній філософії в ост. третині 19 – перш. третині 20 ст. як актуалізація західних принципів теорії пізнання та етики І. Канта або його критицизму як методу філософування

Неоконфуціанство, термін західної філософії на позначення сукупності вчень, що виникали як оновлення й осучаснення класичного конфуціанства: у вузькому сенсі – напрям китайської філософії 11–12 ст., рідше 11–17 ст.; у широкому сенсі – доробок всіх проконфуціанських мислителів з 11 ст. по теперішній час

Неомарксизм, сукупність соціально-філософських, економічних, правових, культурологічних тощо концепцій кін. 19–20 ст., які ґрунтуються на тезаурусі та ідейній спадщині К. Маркса й одночасно полемізують з ним

Неопіфагорейзм, напрям античної філософії 1 ст. до н. е. – 3 ст. н. е., який актуалізував систему понять, математичний символізм, етичне вчення піфагорійської школи

Неоплатонізм, напрям античної філософії, який систематизував і розвинув учення Платона шляхом його творчого синтезу з ідеями Аристотеля та доробком східної філософії

Неопозитивізм, один із провідних напрямів філософії 20 ст., спрямований на розв'язання актуальних філософсько-методологічних проблем науки, зокрема ролі знаково-символічних засобів наукового мислення, співвідношення теоретичного апарата й емпіричного базиса науки, способів математизації і формалізації знання та ін.

Неорационалізм, течія у філософії та методології науки перш. пол. 20 ст., що висувала завдання формування «нового наукового розуму» за взірцем сучасного природознавства, насамперед фізики

Неореалізм, течія англо-американської філософії 20 ст., що виникла як реакція на філософсько-ідеалістичні системи неогегельянства та прагматизму; базувалася на визнанні незалежного існування зовнішніх об'єктів та їх даності у чуттєвому досвіді суб'єкта

Неосхоластика, узагальнена назва сукупності різних напрямів і шкіл католицької філософії кін. 19 ст., що зверталися до принципів філософування середньовічної схоластики

Неотомізм, найавторитетніша течія сучасної католицької філософії, що ґрунтується на модерній інтерпретації вчення Томи Аквінського

Неофройдизм (Неофрейдизм), напрям у сучасній філософії та психології, який переосмислює вчення З. Фройда, враховуючи роль соціального середовища у формуванні особистості

Неперервне і перервне, філософські категорії, що характеризують суперечливість буття: цілісність, суцільність, сполученість, однорідність, з одного боку, і розчленованість, дискретність, різноманітність, диференційованість – з іншого

Несвідоме, 1) поняття філософії, психології, мистецтвознавства тощо на позначення сукупності психічних процесів, що не піддатні контролю з

боку свідомості суб'єкта; 2) сфера, протиставлена свідомості, як вища за неї (надсвідомість, духовність, інтуїція) або, навпаки, нижча (підсвідомість, інстинкти); 3) в широкому сенсі – неусвідомлене, нерелексивне, спонтанне, інстинктивне

Нескінченне, філософське поняття на позначення безмежності і невичерпності (простору, часу, пізнання тощо), характеризує величини і процеси, для яких неможливо визначити межі чи вказати кількісну міру

Нестор Літописець (бл. 1056 – після 1113), літописець, агіограф, релігійний діяч, вважається автором чи упорядником «Повісті минулих літ»; Київська Русь

Несуперечність, 1) сумісність, припустимість співіснування; 2) властивість дедуктивної теорії (або системи аксіом, за допомогою яких теорія задається), що не дозволяє вивести з неї суперечність; 3) один із основних принципів логічного міркування, згідно з яким два висловлення, що суперечать одне одному, не можуть бути одночасно істинними

Никифор I (?–1121), церковний діяч, богослов, етик, автор послань і повчань; Візантія – Київська Русь

Никифор Григора (бл. 1295 – бл. 1360), богослов, філософ, енциклопедист, історик; Візантія

Нібур, Райнхольд (1892–1971), соціальний філософ, протестантський теолог, один із фундаторів «діалектичної теології»; США

Нігілізм, світоглядно-філософська позиція, що ґрунтується на запереченні усталених культурних цінностей, релігійних і моральних норм, соціальних ідеалів

Нідем, Джозеф (1900–1995), вчений, історик і філософ науки, ініціатор створення та голова (1946–1948) наукового департаменту ЮНЕСКО; Велика Британія

Ніколь, П'єр (1625–1695), богослов, полеміст, мораліст; Франція

Нікомах Гераський (Нікомах з Гераси) (2 ст. н. е.), філософ-неопіфагореїць, математик, теоретик музики, коментатор; Стародавній Рим

Німбарка, див. *Шрі Німбаркачар'я*

Німецька класична філософія, див. *Класична німецька філософія*

Німецька філософія, 1) в широкому сенсі – корпус філософських ідей, концепцій, шкіл і відповідних текстів, що формувалися в німецькомов-

ному соціокультурному середовищі від часів Середньовіччя; 2) у вузькому сенсі – класична німецька філософія кін. 18 – перш. третини 19 ст.

Нісіда, Кітаро (1870–1945), філософ, педагог, засновник Кіотської школи; Японія

Ніцше, Фрідріх (1844–1900), філолог, філософ-іраціоналіст, представник «філософії життя», автор концепцій «волі до влади» й «смерті Бога», композитор, поет; Німеччина

Ніцшеанство, філософська течія кін. 19 ст., а також масові умонастрої, що поширилися під впливом ідей німецького філософа і поета Фрідріха Ніцше

Ніщо, 1) категорія онтології, що означає небуття суцього, відсутність чи заперечення буття взагалі; 2) гіпербола знецінення об'єкта, явища

Новаліс (1772–1801), філософ, письменник, поет, містик; Німеччина

Новизна наукова, здобуті наукові результати, що відповідають критеріям уперше отриманого, удосконаленого або далі розвинутого знання

Новий час, епоха європейської та всесвітньої історії від порубіжжя 15–16 ст. (у вітчизняній традиції – до епохи Новітнього часу, в західній – триває дотепер), пов'язана з бурхливим науковим і технічним поступом, розвитком капіталістичних відносин та експансією європейської цивілізації в інші регіони світу

Новицький, Орест Маркович (1806–1884), філософ, історик філософії, релігієзнавець, представник Київської школи; Україна

«Нові філософи», філософський рух у Франції (ост. третина 20 ст.), прихильники якого обстоювали нетрадиційне розуміння історії, проблем соціальної революції та суспільного прогресу

Новочасна філософія, див. *Філософія Нового часу*

Ноезис, термін феноменології Е. Гусерля на позначення переживання свідомості як такого, безвідносно до його смислу і трансцендентної щодо нього реальності

Ноєма, термін феноменології Е. Гусерля, на позначення мислимого уявлення про предмет, змісту переживання свідомості; інтенціональний корелят ноєзиса

Номіналізм, один із головних напрямів у середньовічній філософії (поряд із реалізмом), які розмежувалися у вирішенні проблеми універса-

лій: заперечував об'єктивне існування абстрактних сутностей поза чуттєвим досвідом

Номос, 1) в широкому сенсі – звичай, порядок, закон; 2) в античному світі – релігійна, етична, правова або звичаєва норма, що мала обов'язковий, загально значущий характер

Номотетичний метод, спосіб пізнання, спрямований на виявлення загального (спорідненого, спільного) в явищах, певних закономірностей їхнього буття і розвитку; протилежний ідіографічному методу

Ноогенез, етап глобальної еволюції планети, змістом якого є виникнення розуму, що слідує за геогенезом (виникненням Землі) та біогенезом (виникненням життя), епоха формування ноосфери

Ноологія, термін на позначення філософського вчення про природу й сутність людської розумності й духовності

Ноосфера, буквально «сфера розуму», новий стан біосфери, зумовлений культурною діяльністю людства як потужної геологічної сили; сфера взаємодії природи і суспільства, в межах якої розумна людська діяльність стає визначальним чинником розвитку

Норма моральна, див *Моральна норма*

Нормативна етика, 1) сукупність норм, настанов, вимог моралі, що обґрунтовані певною філософською концепцією, релігійним віровченням і орієнтовані на діяльне втілення; 2) розділ теоретичної етики, який досліджує і обґрунтовує нормативно-належну поведінку

Нострадамус (Нострдам, Мішель де) (1503–1566), астролог, лікар, алхімік, поет, автор пророчих текстів; Франція

Ноумен, у філософії Платона та схоластиці – термін на позначення того, що пізнається винятково розумом (напр., трансцендентних ідей, надприродного) на відміну від емпірично даних об'єктів; у філософії І. Канта – апріорна ідея «чистого» (без опертя на досвід) розуму (субстанційності душі, особистого безсмертя, Бога та ін.)

Ноу-хау (букв. «знаю як»), спеціалізовані знання у різних сферах професійної діяльності, що мають комерційну, фахово-технологічну, інформаційну тощо цінність; у філософії пов'язане з поняттям неявного знання – такого, яке важко або неможливо передати іншій особі

Нудота, поняття екзистенційної філософії, що виражає загострене, хворобливе естетичне відчуття гидоти побутування буржуазного світу, абсурду і відчаю людського життя

Нульова толерантність, в етиці – стратегія максимально можливих обмежень і санкцій навіть за незначні проступки з метою усунення девіантної поведінки

«**Нульового зростання» концепція**, висунута Деннісом і Донеллою Медоуз концепція розвитку суспільства, що передбачає свідоме обмеження темпів економічного розвитку, підтримування стабільної чисельності населення та обсягів виробництва з огляду на вичерпність природних ресурсів

Нуменій з Апамеї (2 ст.), філософ-неопіфагорієць, богослов, попередник неоплатонізму; Стародавній Рим

Нус, одна з основних категорій античної філософії, уявлення про Розум як узагальнення актів свідомості й мислення, логічних і розумних закономірностей, яким підпорядковані космос і людина; у натурфілософії 6–4 ст. до н. е. – рушійна сила, що породжує космос та упорядковує його першоелементи

Нью ейдж (New Age), широкий рух у культурі, релігії, філософії, науці 20 ст., світоглядною основою якого стає уявлення про нову еру в розвитку людства, що несе інший тип і спосіб взаємозв'язку науки, релігії, містики, знань, технологій, та актуалізація синкретичних релігійно-філософських уявлень і ритуальних практик

Ньяя, одна з провідних ортодоксальних шкіл індійської філософії, зосереджена головно на проблемах логіки та теорії пізнання

Об'єкт, те, на що спрямована пізнавальна або практична діяльність людини, суб'єкта

Об'єктивація, 1) перетворення суб'єктивного змісту свідомості на зовнішні форми психічної діяльності, акт проектування назовні суб'єктивних відчуттів; 2) набуття чимось зовнішньої, об'єктивної форми існування; опредметнення внутрішньої, імпліцитної, прихованої сутності

Об'єктивізм, 1) світоглядна позиція, яка спирається на принципи ідеологічної нейтральності, безпартійності, утримання від соціально-критичних оцінок; 2) філософія раціонального індивідуалізму, розвинена мислителькою та письменницею А. Ренд; 3) методологічна настанова матеріалістичних систем на виведення всіх ідеальних змістів з об'єктивної реальності, суспільних відносин, практики

Об'єктивна істина, в теорії пізнання такий зміст людських знань, який адекватно відображає об'єктивну дійсність і не залежить від волі чи бажань суб'єкта

Об'єктивна реальність, буття, існування і властивості якого не залежить від того, чи його сприймає, мислить, пізнає певний суб'єкт (людина, людство); найзагальніше визначення матеріального світу поза межами суб'єктивної свідомості

Об'єктивне, 1) таке, що існує поза індивідуальною свідомістю й незалежно від неї; протиставлене суб'єктивному; 2) неупереджений, зважений, незаангажований, такий, що відповідає дійсності

Об'єктивний ідеалізм, див. *Ідеалізм об'єктивний*

Об'єктна мова/метамова, парні категорії на позначення складників структурної будови формалізованих мов сучасної логіки: 1) мови, що описує певну позамовну дійсність (об'єктна, мова-об'єкт); 2) мови, засобами якої описуються і досліджуються властивості й відношення об'єктної мови (метамова)

Обґрунтування, сукупність доказів, фактів, аргументів для переконання в чому-небудь, на потвердження чогось; на відміну від доведення охоплює різні типи аргументів, окрім логіко-раціональних

Обов'язок, 1) в етиці – вище моральне зобов'язання людини перед іншими людьми (групою, суспільством), що стало внутрішньою якістю особистості й стимулом особистісної поведінки; 2) в теорії управління – нормативно закріплений перелік функцій і дій, покладених на працівників або органи управління

Образ, поняття філософії, соціології, психології, естетики тощо – результат реконструкції об'єкта у свідомості людини

Образ художній, категорія естетики й універсальна характеристика художньої творчості – притаманний мистецтву спосіб осмислення, репрезентації та перетворення дійсності

Огієнко, Іван Іванович (1882–1972), вчений, богослов, педагог, церковний, державний і культурний діяч; Україна

Одеське філософське товариство, науково-філософське товариство, засноване М. Ланге на базі кафедри філософії імператорського Новоросійського університету; діяло в 1914–1920-х рр.

Одиничне, див. *Загальне, особливе, одиничне*

Одночасність, поняття на позначення збігу на шкалі часу віддалених у просторі подій

Одосвський, Володимир Федорович (бл. 1803–1869), філософ-ідеаліст, естетик, мистецтвознавець, письменник; Росія

Ознака, особливість предмета або явища, яка визначає подібність свого носія до інших об'єктів пізнання або відмінність від них; у математиці, логіці – достатня умова для віднесення об'єкта до певної множини, класу

Ойкумена (екумена), поняття, введене давньогрецьким географом Гекатеєм Мілетським на позначення відомої грекам заселеної частини Землі; в широкому сенсі – заселена й освоєна людиною частина Земної кулі

Оказіоналізм, філософське вчення, згідно з яким причиново-наслідкові зв'язки зумовлені Божественною волею: кожне явище фізичного або психічного характеру є нагодою (оказією) для втручання Бога як єдиної дієвої причини руху

Окен, Лоренц (1779–1851), натурфілософ, вчений, енциклопедист, освітній і науковий діяч; Німеччина – Швейцарія

Оккам, Вільям (бл. 1285–1347), філософ-схоласт, логік, теолог, публіцист; Англія – Франція – Німеччина

«Оккама лезо» («Оккама бритва»), сформульований В. Оккамом принцип логіки й методології, що стверджує про недоцільність множити суще (залучати різноманітні припущення) без необхідності; метафорично – «зголити» означає відкинути хибне припущення

Оккамізм, течія пізньої схоластики (14–15 ст.), що виникла під впливом філософських та теологічних ідей Вільяма Оккама (відома також як «новий шлях»)

Оксенович-Старушич, Ігнатій (Ігнат) (?–1651), учений, богослов, педагог, освітній і церковний діяч; Україна

Оксиденталізм та орієнталізм, філософські поняття на позначення дихотомії Заходу і Сходу як унікальних культурних світів, умовну «віль» розвитку людської цивілізації; дослідницькі метафори, які полегшують співвіднесення, порівняння та систематизацію культурного досвіду

Оксфордська школа, об'єднання філософів і вчених, що існувало при Оксфордському університеті (Англія) з кін. 12–14 ст.; засновником вважають Р. Гроссетеста

Оксюморон, фігура мови, використання суперечності для створення стилістичного ефекту, образне сполучення протилежних понять (напр., «мужня жінка», «звичайне диво», «солодка гіркота»)

Окультизм, узагальнююче поняття на позначення містичних учень і таємних «наук» (алхімії, астрології, хіромантії та ін.), які визнають існування в космосі та людині схованих надприродних сил, що підконтрольні (або приступні для спілкування) тільки «посвяченим» особам за допомогою магічно-ритуальних дій

Олексюк, Володимир (1913–1993), філософ-томіст, ідеолог національного відродження, релігієзнавець; Україна – США

Олексюк, Степан Йосипович, див. *Тудор, Степан Йосипович*

Оліві, Петро Іоанн (П'єр-Жан Ольє) (1248/49–1298), теолог, філософ, релігійний діяч, лідер руху спіритуалів; Франція

Олімпіодор Молодший (495?–570?), філософ-неоплатонік, представник Александрійської філософської школи, завершувач язичницької традиції неоплатонізму; Візантія

Олесницький, Маркелін Олексійович (1848–1905), філософ, богослов, етик, педагог; Україна

Олкотт, Еймос (Амос) (1799–1888), філософ, педагог, поет, співзасновник «Трансцендентального клубу»; США

Ольденбург, Сергій Федорович (1863–1934), сходознавець, індолог, академік ВУАН (1925), політичний і державний діяч; Росія – Україна

Омелянський, Михайло Еразмович (1904–1979), філософ природознавства, фізик, методолог, епістемолог, академік АН УРСР (1948); Росія – Україна

Онищенко, Олексій Семенович (нар. 1933), філософ, релігієзнавець, культуролог, академік-секретар НАНУ (з 1998); Україна

Онтичне, поняття філософії М. Гайдеггера на позначення конкретного, «фактного» буття предметно-чуттєвого світу, емпіричного, реального; протилежне онтологічному

Онтологія, вчення про буття як таке, розділ філософії, що обмірковує фундаментальні принципи буття, його структуру й закономірності, найзагальніші сутності і категорії; найбільш загальний опис та інтерпретація універсуму

Операнд, 1) у математиці та формалізованих мовах – аргумент операції; дані, які обробляються командою; 2) граматична конструкція на позначення виразу, що задає значення аргументу операції

Операціоналізація, наукова процедура встановлення зв'язку між понятійно-концептуальним апаратом дослідження та його методичним (емпіричним) інструментарієм; формування системи емпіричних показників, які характеризують досліджуваний об'єкт

Операціоналізм, напрям у філософії та методології науки, що зводить теоретичне знання до множини експериментальних, емпіричних процедур (операцій) вимірювання та опису; засновником вважають П. Бріджмена

Операціональне визначення, різновид визначення, який подає опис явища (об'єкта, змінної тощо) в термінах операцій, які потрібно здійснити для підтвердження наявності цього явища, виміру його величини і тривалості; протиставляється теоретичному (концептуальному) визначенню

Операція, 1) елементарна раціональна дія в діючій системі; 2) дії, заходи, що виконуються за чітким планом і спрямовані на вирішення певного завдання; 3) функція соціальної чи технічної підсистеми

Опис, початковий етап наукового пізнання, який полягає у фіксації емпіричних даних мовою науки та їх первинний аналіз; характеристика сукупності ознак, властивостей, поведінки досліджуваного об'єкта

Описовий метод, загально науковий метод пізнання – система процедур накопичення, первинного аналізу та упорядкованого викладу даних, отриманих завдяки спостереженню та експерименту

Опредметнення і розпредметнення, філософські категорії, в яких відображено суперечливу природу предметної діяльності людини: процес, в якому людські здібності «переходять» у предмет, в результаті чого той стає втіленням людських сил, думок, цілей, можливостей (опредметнення) та процес, коли об'єктивовані у предметах людські здібності й соціальні смисли стають надбанням індивіда (розпредметнення)

Оптика, термін, запозичений сучасною гуманітаристикою, на позначення обраного дослідницького підходу або фрагменту дискурсу, у фокусі якого розглядається об'єкт

Оптимізм, настанова на позитивне світосприйняття і світорозуміння, певність у кращому майбутньому, вдалому розвитку подій, ставлення до невдач і негараздів як до випадкових і тимчасових явищ

Оратор. 1) особа, що виголошує публічну промову; 2) людина, що володіє даром красномовства, вмінням впливати на аудиторію майстерним і переконливим словом; 3) особливий вид професійної діяльності в Стародавньому світі для потреб публічної політики та публічного суду

Ораторське мистецтво, досконале вміння впливати на слухачів, сукупність прийомів, засобів, технік красномовного виголошення публічних промов

Організація, 1) внутрішня впорядкованість складних систем, певний тип просторової і часової взаємодії керівних і підпорядкованих частин цілого; 2) тип соціального об'єднання, що створений для реалізації певної мети і функціонує за принципами розподілу завдань, унормування, координації та планування колективної діяльності людей; 3) процес узгодження і спрямування спільної діяльності завдяки керівним впливам суб'єкта

Органіцизм, філософсько-методологічні та загальнонаукові концепції кін. 19 – сер. 20 ст., що ґрунтували пояснення природних і соціальних явищ на поняттях організації, органічної цілості, організму

Органопроєкція, принцип пояснення сутності техніки, згідно з яким людина у всіх своїх винаходах, знаряддях, інструментах тощо повторює (втілює, продовжує назовні) свої власні органи, частини тіла, рухи

Ориген (Оріген, Оріген) (185–245), ранньохристиянський богослов, філософ, ексегет, очільник Александрійської богословської школи; Стародавній Рим

Орієнталізм, див. *Оксиденталізм та орієнталізм*

Орієнталістика, див. *Сходознавство*

Оріховський (Оріховський-Русин, Оріховський-Роксолан), Станіслав (1513–1566), філософ, історик, полеміст, гуманіст, церковний діяч; Польща – Україна

Ортега-і-Гассет, Хосе (1883–1955) філософ, естетик, соціолог, письменник і публіцист, освітній діяч, автор концепції масового суспільства; Іспанія

Ортодокс, людина, яка неухильно дотримується принципів певного вчення, поглядів, світогляду

Ортодоксальний, такий, що неухильно дотримується певного вчення, напряму, системи поглядів у їхньому первісному чи традиційно-усталеному вигляді

Орфізм, езотеричне містичне вчення в Стародавній Греції, назване за ім'ям міфологічного поета і співця Орфея

Освосня, категорія людського світоставлення, що відображає процес духовно-практичного перетворення об'єктів навколишнього світу на людські знання, цінності, досвід

Осиповський, Тимофій Федорович (1765–1832), математик, філософ математики, логік, освітній діяч; Росія – Україна

Основне питання філософії, термін філософії марксизму на позначення фундаментальної філософської проблеми (про відношення свідомості й матерії, мислення і буття, духа і природи), вирішення якої обиралося за критерій класифікації філософських систем і шкіл. Має онтологічний («що первинне?») та гносеологічний («чи пізнаваний світ?») аспекти

Особистість, стійка система соціально-значущих рис людини, міра завоювання нею різних видів соціального досвіду, що розкривається в контекстах соціокультурної діяльності, спілкування, суспільних відносин

Оссовська, Марія (1896–1974), філософиня, соціологиня, учасниця Львівсько-Варшавської школи, громадська діячка; Польща

Оссовський, Станіслав (1897–1963), естетик, соціолог, культуролог, методолог соціального пізнання, представник Львівсько-Варшавської школи; Польща

Остін, Джон (1911–1960), філософ аналітичного напрямку, лінгвіст, автор теорії повсякденного мовлення; Велика Британія

Остракізм, 1) у Давній Греції – метод превентивної боротьби проти небажаних або небезпечних для полісної демократії претендентів на владу, тиранів, шляхом таємного голосування за їхнє вигнання; 2) переносно – вигнання, переслідування, колективний осуд, презирство з боку оточення

Острозька слов'яно-греко-латинська школа (академія), перший вищий навчальний заклад у Східній Європі, найдавніша українська науково-освітня установа, заснована у 1576 р. князем Василем-Костянтином Острозьким

Острозький Клірик, див. *Клірик Острозький*

Остринин, Данило Хомич (1906-1988), філософ, історик філософії, енциклопедист; Україна

Осьовий час, термін, уведений К. Ясперсом на позначення епохи якісних трансформацій духовно-культурного, світоглядного життя людства

(появи раціональної філософії та етично орієнтованих релігій) при переході від раних до розвинутих цивілізацій (8 ст. до н. е. – 2 ст. н. е.)

Отто, Рудольф (1869–1937), теолог, філософ релігії, феноменолог; Німеччина

Овен (Оуен), Роберт (1771–1858), філософ-утопіст, вільнодумець, педагог, громадський і політичний діяч; Велика Британія

Оцейність, термін схоластичній філософії на позначення межової конкретизації універсального: те, завдяки чому одичичне є саме цим і нічим іншим

Оцінка, ставлення людини (групи, суспільства) до суспільних норм і цінностей, яке полягає в їхньому схваленні чи осуді, ранжуванні за важливістю

Очевидність, 1) ясність, позірність; 2) вихідний принцип низки філософських систем, який полягає в прийнятті певних положень за безумовні та безсумнівні істини, засадничі для всієї системи філософії

Очуднення (учуднення), термін естетики і філософії мистецтва 20 ст. на позначення комплексу художніх прийомів (гротеск, буффонада та ін.), що подають несподіваний, «чудний» погляд на зображуване, руйнують звичні стандарти сприйняття

Ошо (Бхагаван Шрі Раджніш) (1931–1990), релігійний філософ, містик, громадський діяч, засновник міжнародного неоіндуїстського релігійно-культурного руху; Індія

«**П'ять канонів**», див. «У-цзін»

Павло Русин (бл. 1470–1517), поет, мислитель, гуманіст; Польща – Україна

Падартха, термін індійської філософії на позначення категорії, найпростіших і водночас найфундаментальніших форм буття, які приступні для пізнання й висловлення

Паїсій (Величковський) (1722–1794), церковний діяч, письменник, богослов-містик, перекладач збірки духовних творів православних авторів «Добротолубіє»; Україна – Афон

Пайдея, поняття античної філософії та етики на позначення: 1) універсальної освіченості та вихованості, 2) процесу виховання, освіти дитини

Палама Григорій, див. *Григорій Палама*

Паліатив, дещо тимчасове, скороминуше; малодієвий засіб, який не забезпечує остаточного розв'язання проблеми

Палійський канон, див. «*Трипїтака*»

Пам'яті студії, міждисциплінарна галузь досліджень, що обмислює формування, функціонування, трансляцію і конструювання колективної пам'яті як умови і засобу зв'язку між минулим, сучасним і майбутнім

Пам'ять колективна, спосіб існування історичного досвіду, соціоментальний конструкт, що його певні спільноти та групи творять і зберігають із метою тлумачення минулих та сучасних подій

Пам'ять соціальна, ключовий концепт нової парадигми соціально-гуманітарного знання, позагенетична пам'ять особистості (групи, суспільства, людства), скарбниця виробничого, пізнавального, комунікативного, духовного досвіду

Панентеїзм, релігійно-філософське вчення, що синтезує ідеї пантеїзму та теїзму, розглядає божественне буття одночасно як іманентне світові, так і трансцендентне щодо нього

Панетій Родоський (бл. 180 – після 110 до н. е.), філософ-стоїк, етик, популяризатор стоїчної філософії; Стародавня Греція

Паніні (бл. 5 ст. до н. е.), мовознавець, засновник граматики санскриту, автор найдавнішої праці з граматики «Аштадг'яї» – класичного взірця системного підходу до мови; Індія

Панлогізм, філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як втілення мислячої самої себе субстанції, логічної ідеї, саморозкриття рефлексуючого Розуму

Панпсихізм, уявлення про всезагальну здушевленість природи, ідеалістичні концепції психічної реальності як істинно сушого

Панславїзм, теорія та ідеологія культурно-історичної спільності слов'янських народів

Пантеїзм, релігійно-філософська концепція іманентності Бога світу, злиття божественного і природного: «розчинення» Бога в природі (натуралістичний пантеїзм) або природи в Бозі (містичний пантеїзм)

Панча шила, п'ять засадових принципів-обітниць буддійської етики (не вбивати, не красти, не чинити перелюбу, не мовити неправди, не вживати сп'яняючих засобів)

Папа/пунья, в індійській релігії та філософії позначення, відповідно, поганих і добрих дій, вчинків та їх кармічних наслідків

Папська Академія соціальних наук, наукова установа, заснована Папою Римським Іваном Павлом II в 1994 р. з метою проведення досліджень в галузі соціальних, економічних і юридичних наук «у світлі вчення» Римо-католицької церкви

Парадигма, 1) в античній та середньовічній філософії поняття, що описувало співвідношення духовного, ідеального і реального, фізичного світів; 2) у філософії науки – теоретико-методологічна модель постановки і вирішення проблем, узята як зразок для розв'язання завдань наукового дослідження

Парадокс, 1) судження, міркування, яке з припустимих засновків та за допомогою логічних засобів виводить неприйнятні чи несподівані висновки; 2) думка, що розюче відрізняється від поширеної, суперечить здоровому глузду, загально прийнятим істинам; 3) ситуація, що може існувати реально, але не має логічного пояснення

Паралелізм психофізичний, система уявлень або філософський принцип, що постулює міцний і безпосередній взаємозв'язок і взаємозалежність фізичних і психічних процесів

Паралогізм, логічна помилка, допущена в міркуванні, яка (на відміну від софізму) є результатом ненавмисного, несвідомого порушення законів і правил логіки

Параматма, в індійській філософії – вища духовна сутність, всепроникний і всеприсутній дух, першооснова всіх речей, Абсолют

Параміта, в буддизмі – чеснота, досконалість, яке веде до стану звільнення від страждань і просвітлення

Паранаука, поняття на позначення множини вчень і течій, які не відповідають ідеалам і критеріям наукової раціональності, але дотичні до наукового знання за своєю проблематикою або методологією

Паранесуперечлива логіка, система некласичної логіки, яка відхиляє один із ключових законів формальної логіки – закон несуперечливості

Паранормальні явища, психофізичні феномени, існування яких не має наукових доказів, а природа – наукових пояснень, та які перебувають поза межами наукової картини світу

Парасольковий термін, концепт, що охоплює групу семантично споріднених, взаємопов'язаних понять

Парацельс (1493–1541), вчений, лікар, теолог, філософ, алхімік, родоначальник німецької натурфілософії; Австрія

Парівраджаки, паріббаджаки, групи мандрівних подвижників, поширені в шраманський період (сер. 1 тис. до н. е.), чії інтелектуальні дискусії визначили основні проблеми філософсько-етичного дискурсу Стародавньої Індії

Парменід (6–5 ст. до н. е.) філософ, засновник Елейської школи, учитель Зенона Елейського; Стародавня Греція

Паскаль, Блез (1632–1662), вчений, релігійний філософ, письменник-мораліст, полеміст; Франція

Патерн, взірець, шаблон, типові й повторювані елементи, групи, процеси в різних сферах життя; звичні алгоритми вирішення дослідницьких задач

Патерналізм, 1) ідеологія, принципи і практика управління, які ґрунтовані на парадигмі батьківського контролю і виховання дітей (у традиційній патріархальній сім'ї); 2) система моральних норм, що закріплює покровительство, опікунство та відповідні очікування щодо поведінки підлеглих

Патетичне, пристрасне, схвильоване, сповнене почуттів, пафосу

Патнем, Хіларі (1926–2016), філософ, філософ свідомості, логік, викладач, автор «нової теорії референції»; США

Паточка, Ян (1907–1977), філософ, історик філософії, організатор освіти й науки, громадський діяч; Чехія

Патрило, Ісидор Іван (1919–2008), історик церкви, теолог, філософ, церковний діяч, член НТШ; Україна

Патристика, термін на позначення сукупності богословських і філософських учень авторитетних християнських богословів (Отців Церкви) 2–8 ст.

Патріотизм, любов до батьківщини та гордість за її здобутки, прагнення служити її інтересам і готовність стати на її захист, особливе емоційне переживання своєї приналежності до країни і свого громадянства

Патріці, Франческо (1529–1597), філософ-пантеїст, перекладач, коментатор; Італія

Пафос, категорія античної естетики – піднесений душевний стан; хвилювання і пристрась, пов'язані з високими духовними переживаннями

Пацифізм, 1) доктрина антивоєнного руху, що закликає до цілковитого припинення війн, пропагує ненасильницькі форми спротиву та активну миротворчість; 2) життєва позиція ненасильства, неучасті у будь-яких військових діях

Пеано, Джузеппе (1857–1932), математик, логік, педагог, один із фундаторів сучасної математичної логіки; Італія

Пейлі, Вільям (1743–1805), богослов, філософ, мораліст, церковний діяч, автор метафори Бога як годинникаря; Велика Британія

Пейн, Томас (1737–1809), філософ-просвітник, політичний діяч, публіцист; Велика Британія – США

Первинні і вторинні якості, поняття гносеології Нового часу на позначення різного типу властивостей матеріальних речей: об'єктивних, невіддільних від самих речей (первинні – напр., протяжність, форма, рухомість) та існуючих тільки як суб'єктивні чуттєві образи (вторинні – напр., колір, запах, смак)

Предбачення, 1) обґрунтоване припущення про імовірність виникнення або можливий перебіг майбутніх подій, явищ, процесів, відносин тощо; 2) у широкому сенсі – форма активної діяльності свідомості, що продукує імовірнісну інформацію про майбутнє

Предвизначення, релігійна або філософська доктрина про абсолютну надприродну визначеність (Богом, безособовим законом, фатумом) усього перебігу історії, життя і долі людини, гранична форма детермінізму

Передіснування, поняття низки релігійних і філософських систем на означення «етапу» існування безсмертної душі перед її втіленням у фізичну плоть

Переконання, елемент світогляду, близька до віри усвідомлена певність людини у вірності власних ідей, знань, оцінок дійсності

Перервне, див. *Неперервне і перервне*

Перипатетики, метафорична назва послідовників філософської школи, заснованої Аристотелем

Перманентний, постійний, такий, що безперервно й безупинно триває

Перрі, Ральф Бартон (1876–1957), філософ, педагог, організатор науки, один із лідерів неореалізму; США

Персоналізм, 1) релігійно-філософська течія, яка вважає особистість та її духовні цінності первинною реальністю і вищим сенсом буття, а світ –

проявом духовної творчої особистості Бога; 2) термін, що застосовується до будь-якої філософської течії, яка розглядає особистість як вищу цінність

Перцепція, в західній філософії – сприйняття, безпосереднє відображення дійсності органами чуттів, акт осягання речі; у філософії Г. Лейбніца – неусвідомлене, тьмяне сприйняття на відміну від ясного і чіткого усвідомлення (аперцепції)

Першодвигун (першорушій, першопоштовх), поняття на позначення ролі вищої ідеальної сили, Бога, Творця як вихідної причини й джерела руху матерії

Першопричина, у філософії – нестворена або самостворена витокова причина, до якої з необхідністю повертається ланцюг причиново-наслідкових зв'язків; Творець, Бог

Песимізм, світосприйняття, сповнене безнадії, зневіра у позитивному перебігу подій, кращому майбутньому; схильність в усьому вбачати найгірші, темні боки

Петрарка, Франческо, див. *Франческо Петрарка*

Петро Ломбардський (бл. 1110–1160), теолог, філософ, церковний діяч, педагог; Франція

Петро Рамус, див. *Раме П'єр де ла*

Петров, Віктор Платонович (1894–1969), філософ, письменник, антрополог, літературний критик, історик, культуролог, член НТШ; Україна

Петровський-Ситніанович, Самуїл Гаврилович, див. *Симеон Полоцький*

Печерської лаври вчений гурток, див. *Києво-Печерської лаври вчений гурток*

Печчеї, Ауреліо (1908–1984), вчений, громадський і науковий діяч, засновник і перший президент Римського клубу; Італія

Питання, в логіці – висловлення, яке фіксує невідомі елементи певної ситуації, задачі, що підлягають з'ясуванню

Піаже, Жан (1896–1980), психолог, логік, філософ, епістемолог; Швейцарія

Піднесене, метакатегорія класичної естетики, що характеризує такі духовно-ціннісні відносини суб'єкта і об'єкта, коли суб'єкт переживає складний комплекс почуттів захвату, благоговіння, священного трепету

перед об'єктом, який перевищує можливості його сприйняття і розуміння

Підсвідоме, активні психічні процеси, що перебігають без прямого усвідомлення та свідомого управління ними; одне з базових понять психоаналітичної школи, когнітивної психології

Підхід, поняття на позначення дослідницької позиції, з якої розглядається об'єкт; вихідна методологічна система, сукупність взаємопов'язаних принципів, у межах яких відбувається дослідження об'єкта

Пієтет, глибока повага, особливо шанобливе ставлення

Пізнання, вища форма відображення об'єктивної дійсності; процес вироблення людиною нових знань про світ і саму себе

Пізнання теорія, див. *Гносеологія*

Піко делла Мірандола (1463–1494), філософ, вчений, гуманіст; Італія

Пірон з Еліди (бл. 365–275 до н. е.), філософ, засновник скептицизму; Стародавня Греція

Пірс, Чарльз (1839–1914), вчений, логік, філософ, основоположник прагматизму; США

Пірсон, Карл (1857–1936), вчений, філософ, філософ науки, педагог; Велика Британія

Піфагор (бл. 570 – бл. 500 до н. е.), філософ, вчений, засновник філософської школи; Стародавня Греція

Піфагореїзм, філософська традиція, а також етична система, ґрунтовані на космологічному й філософсько-ідеалістичному тлумаченні числа і числових закономірностей (за ім'ям Піфагора); Стародавня Греція

Платон (427–347 до н. е.), класик античної філософії, учень Сократа, автор філософської системи об'єктивного ідеалізму; Стародавня Греція

Платонізм, 1) напрям в античній філософії, що ґрунтувався на вченні Платона; 2) в широкому сенсі – будь-який філософський напрям, вихідним принципом якого є протиставлення чуттєвого і надчуттєвого світів

Платонічний, 1) суголосний філософському вченню Платона, течії платонізму; 2) ґрунтований на духовному, ідеальному, нематеріальному, позбавлений чуттєво-фізичного інтересу (напр., платонічні почуття)

Плем'я, 1) історичний тип етнічної спільноти, ранній щабель еволюції етносу; 2) форма соціальної організації первісного суспільства

Плерома, поняття християнських, гностичних, герметичних доктрин: 1) божественна повнота, цілковита присутність божественного начала; 2) духовний універсум, що складається з ієрархічно упорядкованих духовних сутностей; 3) абсолютне втілення, виповнення тієї чи тієї якості, блага

Плеснер, Гельмут (1892–1985), філософ, соціолог, один із засновників філософської антропології; Німеччина

Плетенецький, Єлсей (бл. 1550–1624), просвітник, письменник, церковний і культурний діяч, засновник вченого гуртка при Києво-Печерському монастирі; Україна

Плетон (Пліфон), див. *Георгій Геміст Плетон (Пліфон)*

Плотін (бл. 205–270), філософ-платоніст, засновник неоплатонізму; Стародавній Рим

Плутарх Афінський (Атенський) (? – пом. 432), філософ-неоплатонік, засновник неоплатонічної школи в Афінах; Римська імперія

Плутарх з Херонеї (бл. 46–120/125), письменник, історик, філософ-платонік, мораліст; Стародавній Рим

Плюралізм, 1) філософські вчення про світ як множинність принципово відмінних, незалежних первнів, субстанцій, першосутностей; протилежне монізму; 2) вільне співіснування у суспільстві множинності поглядів, позицій, ідеологій, істин, культур тощо

Пневма, у давньогрецькій натурфілософії й медицині – сила, що регулює дихання і пульс; у стоїцизмі – життєва сила, тотожна логосу–першовогню; космічне «дихання», дух

Повнота й неповнота, у логіці – властивість певної аксіоматичної системи, що характеризує достатність (повнота) чи недостатність (неповнота) її дедуктивних засобів

Повсякденність, уся сукупність життєвих реалій, актуальне «тепер» і «тут» буття людини, що охоплює весь спектр її особистісних виборів, природні й самоочевидні умови її діяльності

Повчання, поширений жанр давньоруської літератури, головною метою якого було надати моральнісні орієнтири, навести взірці належної поведінки, спонукати до виконання моральних заповідей

«Повчання» Володимира Мономаха, пам'ятка літератури Київської Русі (поч. 12 ст.), що містить роздуми загальнодержавного, політичного та морального характеру

Подвиг, 1) в широкому сенсі – морально значуща дія людини, що добровільно і свідомо спрямована на досягнення результатів, які значно перевершують рівень очікуваного; 2) саможертвований, героїчний вчинок, свідомо скоєний у надзвичайних обставинах з великим ризиком для власного життя

Подоба, 1) у широкому розумінні – схожість; 2) термін платонічної філософії та теології на позначення суголосності, співпричетності нижчих (створених рівнів буття) – вищим, трансцендентним, Богу; 3) в науці – рефлексивне, симетричне відношення рівності об'єктів

Подолинський, Сергій Андрійович (1850–1891), вчений-енциклопедист, філософ, публіцист, громадський діяч; Україна

Позитивізм, філософський і соціологічний напрям та парадигма методології науки, що визнає єдиним джерелом істинного (позитивного) знання емпіричні дослідження та відкидає пізнавальну цінність абстрактно-теоретичних, метафізичних міркувань

Покора, покірність, 1) форма поведінки, визначена залежністю від волі іншого суб'єкта, добровільне підпорядкування; 2) піддатливість зовнішньому впливу; 3) в релігійній етиці – смирення, послух, готовність виконувати божественну волю; 4) в традиційних суспільствах – форма ввічливості, шанобливого ставлення до осіб літнього віку, вищого статусу тощо

Полеміка, гостра публічна дискусія щодо спірного питання з метою довести істинність власних поглядів і спростувати думку опонента

Полемісти, когорта українських і білоруських церковно-релігійних письменників і діячів 16–17 ст., які гостро полемізували в умовах віросповідної й політичної боротьби навколо укладання міжцерковної унії

Полілог, багатосторонній діалог, обмін думками, співбесіда, дискусія співрозмовників числом більше двох

Полісилогізм, умовивід, що складається з кількох силогізмів, коли висновок одного силогізму (просилогізму) стає засновком іншого силогізму (епісилогізму) і т. д.

Політична філософія, галузь філософії, що осмислює світоглядні засади політичної діяльності, закономірності розвитку політичної сфери суспіль-

ства й політичної свідомості, зміст і соціокультурний вплив політичних ідей та цінностей

Польське філософське товариство у м. Львові, філософське товариство, засноване з ініціативи К. Твардовського на базі Львівського університету; діяло в 1904–1939 рр.

Помпонаці, П'єтро (1462–1525), філософ-перипатетик, гуманіст, етик, викладач; Італія

Поняття, думка, що виділяє з певної предметної сфери та узагальнює (об'єднує в клас) об'єкти, вказуючи на їх спільну чи відмінну ознаку; одна з основних форм відображення світу на раціональному рівні пізнання (див. *Концепт*)

Поп (Поуп), Александр (1686–1744), поет, етик, естетик, автор поетично-філософських трактатів; Велика Британія

Попович, Мирослав Володимирович (1930–2018), філософ, методолог науки, логік, історик культури, письменник, громадський діяч, організатор науки, академік НАН України (2003)

Поппер, Карл (1902–1994), філософ, логік, методолог науки, філософ свідомості, автор концепції критичного раціоналізму; Австрія

Популізм, стиль політичної поведінки, безпосередньо орієнтований на прихильність широкого загалу, набуття підтримки з боку населення, його інспірацію і мобілізацію

Порецький, Платон Сергійович (1846–1907), астроном, математик, логік, автор перших в Російській імперії праць з математичної логіки; Україна – Росія

Порівняння, 1) логічна рефлексія щодо подібності і відмінності об'єктів пізнання, завдяки чому оцінюється, класифікується та упорядковується зміст пізнання; 2) загальнонауковий метод, сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють установити схожість і відмінність між явищами, розкрити співвідношення одиничного, особливого і загального

Порта, Джамбаттіста (Джованні Баттіста) делла (1535–1615), вчений, філософ, лікар, літератор; Італія

Порфирій (232 – після 301), філософ-неоплатонік, математик, теоретик музики, педагог; Стародавній Рим

Посідоній (бл. 135 до н. е. – бл. 50 до н. е.), філософ-стоїк, засновник Родоської школи, історик, географ, астроном; Стародавня Греція

Пост-, словотворча одиниця, яка при додаванні до філософських, соціологічних тощо понять утворює терміни зі значенням нової стадії розвитку, істотно відмінної від передуючих

Постіндустріальне суспільство, стадія (етап, фаза) суспільного розвитку, де, на відміну від передуючих (індустріального та традиційного суспільств), домінує виробництво послуг, знань, інформації

Постконфуціанство, термін західної філософії на позначення напряму в китайській культурологічній та філософській думці 20 ст., що виник внаслідок синтезу конфуціанства з іншими філософськими та ідейними течіями

Постмодерн, термін на позначення періоду європейської історії, що починається після завершення Модерну і простягається у майбутнє

Постмодернізм, широкий соціокультурний та інтелектуальний тренд у західній культурі кін. 20 ст., особливий умонастрій доби постіндустріального суспільства, який поширюється на всі сфери людської життєдіяльності (філософію, культуру, політику, економіку тощо) – радикальний перегляд традиційних засад європейської культури, її ідей, цінностей, ідеалів, морально-етичних приписів, стереотипів тощо

Постнекласична наука, етап розвитку науки з другої половини 20 ст. (наступний за етапами класичної й некласичної науки), де провідними стають парадигми становлення й самоорганізації, нерівноваженості й несталості відкритих складних систем, цілісності світобудови, неповторності траєкторій еволюції, інформаційного обміну

Постпозитивізм, сукупність концепцій у філософії та методології науки, що виникли як критична реакція і перегляд методологічних програм «логічного емпіризму» (неопозитивізму)

Постструктуралізм, загальний термін на позначення сукупності підходів у філософії, лінгвістиці, літературі, мистецтві тощо, що виникли внаслідок критичного переосмислення структуралізму

Постулат, вихідне твердження, припущення, несуперечливе щодо емпіричних даних, яке приймається без доведення в межах певної дедуктивно побудованої теорії

Потворне, метакатегорія естетики, яка відображає негативну естетичну цінність – те, що викликає відразу і незадоволення через недосконалість, дисгармонійність, безформність; антипод прекрасного

Потебня, Олександр (1835–1891), філософ, вчений-лінгвіст, літературознавець, етнограф, громадський діяч; Україна

Потенціал, наявні можливості, сили, ресурси, засоби, що можуть принципово вплинути на особистісний чи соціальний розвиток, досягнення певної мети

Потенція, прихована, неактуалізована можливість, властивість, сила, здатна виявитися за певних умов

Поттер, Карл Гаррінгтон (нар. 1927), вчений-індолог, історик філософії, енциклопедист; США

Потреба, стан живого організму, людської особистості, групи, суспільства в цілому, що виражає їхню залежність від об'єктивного змісту умов існування та спонукає до різних форм активності

Потяг, первинна емоційна спонuka до задоволення певної потреби; недиференційована, слабо усвідомлена потреба, ще не перетворена на конкретне бажання; у фройдизмі – несвідома енергетична соматична сила, об'єкт якої наперед не заданий

Поццо ді Форзі, Модеста ді, див. *Модерата Фонтте*

Пояснення наукове, пізнавальна процедура, спрямована на розкриття сутнісних властивостей предметів і явищ об'єктивного світу, їхнього місця в мережі зв'язків, відношень і залежностей

Прабгакара (7–8 ст.), філософ, засновник однієї з двох головних шкіл міманси; Індія

Правда, 1) в метафізиці та філософії мови, властивість висловлювань, суджень, думок співпадати з фактами; 2) суб'єктивна істина, обумовлена особистісним світосприйняттям і досвідом; 3) праведність, справедливість (похідне від правий)

Правила виводу, алгоритми, за допомогою яких в процесі доведення дозволяється перехід від одних правильно побудованих формул до інших, від засновків – до висновку

Правила доведення, система правил, за якими аргументи пов'язуються з гіпотезами, і додержання яких забезпечує виведення істинності тези в межах даної теорії

Прагматизм, 1) філософська течія (перша пол. 20 ст., США), яка обирає фактор практики і практичної ефективності за методологічний принцип філософії; 2) світоглядна позиція, яка виводить значення ідей,

гіпотез, теорій тощо зі здатності задовольнити людські потреби та інтереси

Праджня, в буддизмі – поняття на позначення вищої мудрості, глибокого і всеохопного інтуїтивного осягнення реальності

Прайс, Річард (1723–1791), моральний філософ, теолог, економіст, релігійний і громадський діяч; Велика Британія

Пракриті, одне з двох первнів у дуалістичній філософії санх'ї, першоматерія і діюча причина Всесвіту

Праксеологія, система знань і практичних рекомендацій з метою оптимальної організації різноманітних видів діяльності людини

Практика, універсальний спосіб ставлення людини до світу, чуттєво-предметна, цілеспрямована діяльність з метою освоєння та перетворення природних і соціальних об'єктів

Практична філософія, царина філософії, що обмірковує проблематику людських дій і вчинків, свободу волі і вибору, обґрунтовує критерії мислення й діяльності

Прана, в індійській філософії – сукупність вітальних енергій, «дихань», «життєвих вітрів», які локалізовані в організмі людини та є основою її життя

Пратибга, буддійська концепція причиново-наслідкових зв'язків, що обґрунтовує причини страждання та способи їх подолання, усунення, відповідно до «чотирьох благородних істин»

Праця, специфічно людський спосіб цілеспрямованого, опосередкованого (предметно й духовно) перетворення зовнішнього світу з метою задоволення життєвих потреб

Предикат, у логіці – один з двох головних елементів судження, в якому вказується на властивість, ознаку, особливість предмета судження

Предмет, 1) філософська категорія, що позначає певну цілісність (як матеріальної, так й ідеальної природи), виділену з множини об'єктів у процесі людської діяльності чи пізнання; 2) у науці – частина об'єкта, що охоплює найбільш суттєві й значущі (з погляду конкретно-наукового інтересу) його властивості та закономірності; 3) річ, матеріальний об'єкт, даний у чуттєвому досвіді

Прекрасне, метакатегорія естетики, яка характеризує явища дійсності з погляду їх довершеності, досконалості, втілення вищої естетичної цінності та естетичної насолоди

Пресуппозиція, поняття логіки, лінгвістики, семантики на позначення необхідного семантичного компонента, що обумовлює істинність та осмисленість судження

Привабливе, естетичне поняття на позначення здатності бути цікавим, принадливим, притягати до себе увагу, викликати захоплення своїми якостями, властивостями

Приватність, сфера індивідуальних життєвих інтересів, автономної життєдіяльності та стилю життя людини, осердя родинних, сімейних, дружніх зв'язків, матеріальної та інтелектуальної власності (протилежне публічності); один із доконечних принципів і критеріїв свободи

Пригожин, Ілля Романович (1917–2003), вчений, філософ, філософ і методолог науки, засновник Брюссельської наукової школи, автор концепції нерівноважних динамічних систем та дисипативних структур; Бельгія

Приємне та неприємне, фундаментальні поняття етики й філософії Античності на позначення протилежних типів відчуттів і душевних станів: таких, що викликають задоволення, насолоду, вітху, симпатію (приємне) й незадоволення, неспокій, антипатію (неприємне)

Принцип, 1) вихідне, засадове положення певної наукової галузі, теорії, вчення тощо; 2) внутрішнє переконання людини, максима її свідомості або поведінки; 3) конститутивні й регулятивні правила пізнання, дослідження

Природа, 1) в широкому сенсі – все суще; об'єктивно існуючий світ у всій різноманітності його форм, що передує людині та є універсальною умовою її існування; 2) фізичний універсум; 3) внутрішня сутність речі, комплекс її специфічних ознак

Природа людини, термін на позначення комплексу сталих, незмінних рис, здібностей, рис, властивостей людини як живої істоти, що константно притаманні їй незалежно від біологічної еволюції та історичного процесу

Природне, поняття на позначення такого стану речей, процесів, явищ, що зумовлений іманентно притаманними їм законами, внутрішньою необхідністю

Природне право, доктрина в історії філософської та політичної думки, яка вважає онтологічним джерелом права природу, а не волю законодавця; виводить невід'ємні права людини з факту її належності до людського роду; протилежне позитивному праву

Причина, див. *Причина і наслідок*

Причина і наслідок, філософські категорії, які відображають одну з форм загального зв'язку явищ: причина мислиться як явище, процес, що обумовлює, визначає, призводить до іншого явища, процесу (наслідку)

Причиново-наслідковий зв'язок, форма генетичного взаємозв'язку явищ і процесів буття, коли одне явище за наявності певних умов з необхідністю породжує, детермінує інше

Причиновості принцип, один із ключових принципів науки, який орієнтує на розкриття сукупності зовнішніх і внутрішніх параметрів, чинників, що обумовлюють і визначають зміни у явищах, процесах

Прістлі, Джозеф (1733–1804), вчений-природознавець, філософ, засновник філософської школи, релігійний діяч; Велика Британія – США

Прічард, Гарольд Артур (1871–1947), філософ, етик, один із провідних членів Оксфордської школи моральної філософії; Велика Британія

Пробабілізм, 1) філософська концепція, що абсолютизує ймовірність знання, заперечує досяжність істини; 2) моральна система, що обмірковує ймовірності прийняття певних рішень і можливих вчинків за умов спірних ситуацій, моральних колізій; 3) імовірнісний стиль мислення, характерний для постнекласичної науки

Проблема, об'єктивно постале складне питання, задача, що потребує вивчення, дослідження і має істотний теоретичний або практичний інтерес

Прогноз, завершальний етап наукового дослідження; науково-обґрунтоване судження про ймовірний майбутній стан, зміни, перспективи розвитку об'єкта, явища, процесу

Прогнозування, випереджальне відображення дійсності, система процедур, методів, засобів вироблення науково обґрунтованих прогнозів

Прогностика, теоретико-прикладна галузь знань про закони і способи вироблення прогнозів; в широкому сенсі – теорія і практика прогнозування

Програма науково-дослідна, див. *Науково-дослідна програма*

Прогрес, поступ, напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого щабля до вишого, від простого рівня організації до складнішого, досконалішого

Продік з Кеоса (бл. 465 – бл. 395 до н. е.), софіст, ритор, граматик, етик, дипломат; Стародавня Греція

Проекція, психологічний та когнітивно-пізнавальний механізм перенесення людиною власних потреб, мотивів, почуттів, особистісних рис тощо на зовнішній світ, інших людей

Прокл Діадох (412–485), філософ-неоплатонік, вчений, теолог, керівник платонівської Академії, з ім'ям якого пов'язують завершення античної філософії; Римська імперія

Прокопович Єлезар (Єлисей, Теофан, Феофан), див. *Феофан (Прокопович)*

Пропедевтика, попередній вступний курс, підготовка до опанування системи філософських дисциплін, концепцій

Пропозиційна логіка, див. *Логіка висловлень*

Просвітництво, 1) особливий тип світогляду та філософії, що сформувався в культурному житті Європи та Америки 18 ст.; 2) новобуржуазна ідеологія антифеодального спрямування, яка пропагувала завдання перебудови всіх сфер суспільного життя на принципах розуму, свободи й рівності, природного права, соціальних реформ

Просвітництво в Україні, етап розвитку української філософської думки кін. 18 ст. – поч. 19 ст., який характеризується синтезом ідей західноєвропейського Просвітництва з вітчизняними етико-гуманістичними та науково-освітніми здобутками

Простір, об'єктивна форма або сутнісний атрибут існування матерії; характеризує співрозташування матеріальних об'єктів, розмірність, протяжність, структурність

Простір і час, філософські категорії, які відображають загальний спосіб буття об'єктивного світу, всіх матеріальних систем і процесів

Простір і час соціальний, категорії, що характеризують соціальне буття як процес співіснування і зміни територіально та історично обумовлених форм і способів суспільного життя

Протагор (бл. 480 – бл. 410 до н. е.), філософ, один із фундаторів софізму, ритор, педагог; Стародавня Греція

Протилежність, філософська категорія, що відображає властивості, процеси, тенденції, які одночасно зумовлюють і виключають одне одного; одна з двох сторін конкретної єдності протиріччя

Протиріччя, 1) внутрішня єдність і протидія взаємопов'язаних протилежностей, джерело саморуху, необхідний етап і результат мислення і пізнання; 2) у формальній логіці – логічна хиба, одночасне ствердження і заперечення щодо того самого предмета в судженні; 3) невідповідність, неузгодженість думок, вчинків, висловлювань

Професійна етика, сукупність моральних норм, що визначає поведінку людини у професійній сфері, а також галузь етики, предметом якої є визначення і обґрунтування таких нормативних систем

Профіат Дуран (Исаак бен Мойсей га-Леві) (бл. 1350 – бл. 1415), юдейський філософ, талмудист, лінгвіст, лікар; Іспанія

Процес, сукупність послідовних, взаємопов'язаних, незворотних змін, наслідком яких є певна нова якість (стадія, етап, щабель розвитку); перебіг, хід розвитку чого-небудь

Прудон, П'єр-Жозеф (1809–1865), філософ, публіцист, суспільно-політичний діяч, один із засновників анархізму; Франція

Псевдо-Діонісій Ареопіт (5–6 ст.), невідомий автор, що обрав собі ім'я персонажа «Діянь апостолів», християнський мислитель, представник пізньої патристики, автор «Corpus Areopagiticum»; Візантія

Пселл, Михайло, див. *Михайло Пселл*

Психоаналіз, 1) метод лікування психічних хвороб і розладів, розроблений З. Фройдом; 2) загальна назва на позначення комплексу гіпотез і теорій, що пояснюють роль несвідомого в житті людини та еволюції людства

Психологізм, напрям у філософії, соціології, логіці, математиці тощо, який виводить духовні, мисленнєві, соціальні явища з психологічних процесів, функціонування індивідуальної чи колективної свідомості

Псюхе, поняття давньогрецької філософії на позначення душі, духу, життєвої сили людини, праформа поняття «психіка»

Птолемей Клавдій (бл. 100 – бл. 170), учений (астроном, математик, географ, механік, оптик) розробник геоцентричної моделі космосу; Стародавній Рим

Пуанкаре, Анрі (1854–1912), вчений, епістемолог, методолог науки; Франція

Публічність, поняття на позначення відкритості, доступності для широкого загалу, суспільної прозорості різних видів діяльності (політики, права, мистецтва, громадської активності та ін.)

Пудгала, поняття філософії буддизму на позначення людини, особистості як умовної цілісності психофізичних елементів, тимчасової само-тотожності на час переродження

Пулой, Іван Павлович (1845–1918), вчений, педагог, громадський діяч, організатор науки й освіти, популяризатор української історії, культури, перекладач Біблії українською; Україна

Пурва-міманса, див. *Міманса*

Пурушартха, категорія індійського світогляду та практичної філософії, що означає основні, сенсожиттєві цілі людини

Пуфендорф, Самюель (Самуїл) фон (1632–1694), юрист, політичний філософ, історик, державний діяч, засновник доктрини природного права; Німеччина

Пфендер, Александр (1870–1941), філософ, представник Мюнхенської школи феноменології, логік, психолог; Німеччина

Равессон, Жан Гаспар Фелікс (Лаше) (1813–1900), філософ, представник спиритуалістичного реалізму, археолог, історик мистецтва; Франція

Рагхунатга Широмані (1477–1547), філософ, логік, провідний представник школи нав'я-ньяя; Індія

Радгакрішнан Сарвеналлі, див. *Сарвеналлі, Радгакрішнан*

Радивіловський Антоній, див. *Антоній (Радивіловський)*

Радикалізм, 1) поширений від кін. 18 ст. соціально-філософський, політично-реформаторський напрям думки, орієнтований на кардинальні суспільні перетворення; 2) безкомпромісне прагнення домогтися корінних змін у будь-якій сфері діяльності

Радищев, Олександр Миколайович (1749–1802), письменник, філософ, вільнодумець; Росія

Радлов, Ернест Леопольдович (1854–1928), історик філософії, енциклопедист, перекладач, педагог; Росія

Разі Абу Бакр, ар (Разес) (бл. 865 – бл. 925), мусульманський філософ, теолог, логік, етик, вчений-енциклопедист, лікар; Іран

Разі, Фахр ад-Дін, ар (1149–1209), мусульманський філософ, теолог, коментатор Корану, полеміст; Іран – Афганістан

Райл, Гілберт (1900–1976), філософ, представник аналітичної філософії, один із фундаторів «Оксфордської школи» аналізу мови; Велика Британія

Райх, Вільгельм (1897–1957), психолог, психоаналітик, фундатор американської школи психоаналізу, засновник фрейд-марксизму; Австро-Угорщина – США

Райхенбах, Ганс (1891–1953), філософ, логік, методолог, лідер Берлінського гуртка філософів науки; Німеччина – США

Ралбаг, див. *Леві бен Гершом*

Рамана Махарші (1879–1950), філософ, подвижник, духовний вчитель; Індія

Рамануджа (11–12 ст.), богослов, філософ, засновник однієї зі шкіл веданти; Індія

Раме, П'єр де ла (Петро Рамус) (1515–1572), філософ, богослов, логік, математик, риторик, педагог; Франція

Ранер, Карл (1904–1984), релігійний філософ, католицький теолог, церковний діяч; Німеччина

Рапопорт, Анатоль (1911–2007), філософ, філософ мови, психолог, біолог, математик, організатор науки; США

Раса, 1) соціальна спільнота, виділена за критеріями історично й генетично обумовлених біологічних відмінностей всередині людства в межах європоцентричних філософських, політичних і наукових концепцій; 2) стрижнева категорія індійської естетики – емоційне переживання сприйнятливою слухача поезії чи глядача театральної вистави

Расизм, ідейна доктрина та політична практика, уґрунтована на переконаннях про поділ людського роду на принципово відмінні та ієрархічно підпорядковані види

Рассел, Бертран (1872–1970), засновник «семантичної» філософії, історик філософії, логік, математик, громадський діяч; Велика Британія

Ратцингер, Йосиф (Бенедикт XVI) (нар. 1927), католицький теолог, філософ, церковний діяч, Папа Римський; Німеччина – Ватикан

Раціоналізм, 1) напрям у теорії пізнання, який визнає розум джерелом і критерієм достовірності знань; 2) риса філософського світогляду, згідно з якою принципи розуму є основою буття, поведінки людей і головним виміром соціальних явищ (політики, права, моралі тощо)

Раціональне, встановлене і обґрунтоване розумом (мисленням); те, що випливає з нього й доступне його розумінню

Реалізм, у широкому розумінні – філософський напрям, що визнає існуючу поза свідомістю реальність, витлумачену як буття ідеальних об'єктів (ейдосів, універсалій, монад) або як об'єкт пізнання, незалежний від суб'єкта, пізнавального процесу й досвіду (філософський реалізм 20 ст.)

Реалізм критичний, 1) напрям сучасної філософії науки, що аналізує процес пізнання як опосередкований змістом свідомості, спирається на вихідні принципи німецької «критичної філософії»; 2) назва філософської системи українського філософа В. Лесевича (див. також *Критичний реалізм*)

Реалізм найвіщий, характерне для архаїчної та повсякденної свідомості бачення світу, згідно з яким світ є саме таким, яким людина його сприймає за допомогою своїх органів чуття, що про нього думає і знає

Реалізм середньовічний, опозиційний номіналізму напрям у середньовічній схоластиці, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально, є сутностями речей і передують їхньому існуванню

Реальність, багатозначний філософський концепт: 1) все існуюче назагал, і те, що існувало чи існуватиме в дійсності; 2) фрагмент універсуму, що складає предметне поле певної науки (напр., фізична реальність); 3) об'єктивно даний світ, дійсно (начебто дійсно) існуючі явища, факти, процеси; 4) складові буття: розрізняють об'єктивну (матеріальну, існуючу поза свідомістю) реальність та суб'єктивну (явища свідомості) реальність; 5) властивість речі, її справжній стан на відміну від уявленого, ідеалізованого

Револуція, стрибкоподібні, швидкі, якісні зміни в розвитку будь-яких явищ природи, суспільства, пізнання, внаслідок чого вони змінюють свої істотні, сутнісні властивості; протилежне еволюції

Регрес, зворотний рух від вищих форм розвитку до нижчих, занепад, деградація, зміни на гірше; протилежне прогресу

Редкін (Редькін), Петро Григорович (1808–1891), правознавець, історик філософії, філософ права, педагог, освітній діяч; Україна – Росія

Редкліф-Браун, Альфред (1881–1955), етнограф, культуролог, засновник соціальної антропології; Велика Британія

Редукціонізм, програмна методологічна настанова логічного позитивізму, спрямована на вирішення проблеми єдності наукового знання шляхом вироблення спільної для всіх наукових дисциплін уніфікованої мови

Редукція, 1) процеси, які призводять до спрощення (будови, структури), послаблення чого-небудь, зведення складного до простішого, іноді до втрати певних властивостей, ознак; 2) методологічний принцип зведення явищ і процесів однієї природи до явищ, процесів іншої природи (психологічних до фізіологічних, органічних до механічних та ін.)

Реінкарнація, релігійно-філософська доктрина, згідно з якою безсмертна сутність живої істоти переселяється після її смерті в інше тіло, превтілення душі

Рейкі, 1) у релігійно-філософських системах Японії уявлення про універсальну всепроникну енергію життя (суголосно поняттям «ці», «прани» та ін.); 2) філософія та різновид альтернативної медицини, розроблена Мікао Усуї

Реймарус, Герман (1694–1768), філософ, просвітник, вільнодумець, етик; Німеччина

Релевантна логіка, система логіки, альтернатива класичній символічній логіці, яка намагається виділити й систематизувати тільки прийнятні (релевантні) принципи логіки й виключити парадокси імплікації

Релігійна філософія, філософування, основні теми, проблеми, концепти якого задані релігійним світоглядом, віроповчальною доктриною тієї чи іншої релігії, розвитком богослов'я (напр., католицька філософія, мусульманська філософія, буддійська філософія)

Релігія, одна з найдавніших форм духовного життя людства, особливий тип світогляду, світосприйняття і практик особи або групи, що ґрунтується на вірі в реальне існування надприродного (Бога, божеств, духів, істот, енергій) та пропонує особливі засоби зв'язку з ним (молитви, жертвопринесення, богослужіння та ін.)

Релятивізм, філософський принцип, що визнає пріоритет відносності й недостовірності знання над абсолютністю істини, мінливості й розвитку – над стабільністю, зв'язків об'єктів – над їхніми властивостями

Ренан, Ернест (1823–1892), філософ, історик, релігієзнавець, семітолог; Франція

Ренд, Айн (Розенбаум, Аліса Зиновіївна) (1905–1982), письменниця, філософіня, сценаристка, авторка філософії «об'єктивізму»; Росія – США

Ренд, Роуз (1903–1980), філософіня, перекладачка, членкиня Віденського гуртка; Австрія – США

Ренесанс, див. *Відродження*

Ренув'є, Шарль (1815–1903), філософ-неопозитивіст, епістемолог, засновник французької школи філософського неокритицизму; Франція

Репрезентація, 1) відтворення; 2) відображення одного в іншому або на інше; 3) спосіб подання, оприявлення ідей, уявлень

Ресентимент, поняття філософії Ф. Ніцше, яким він характеризує «мораль рабів»; безсила заздрість, усвідомлення власної слабкості, «неповноцінності», спільно з почуттям ворожості до того, що або кого суб'єкт вважає причиною своїх невдач і життєвої поразки

Реріх, Микола Костянтинович (1874–1947), філософ-містик, письменник, художник, мандрівник, археолог, громадський діяч; Росія – Індія

Реріх, Олена Іванівна (1879–1955), філософіня, культурологиня, публіцистка, письменниця, громадська діячка; Росія – Індія

Ретроспекція, спосіб осмислення та оцінки подій сучасності через погляд у минуле, виявлення в ньому витоків, аналогів, корелятивів сучасних явищ і тенденцій

Рефлексія, філософське поняття на позначення здатності людської свідомості спрямувати себе на самопізнання, осмислення своїх власних підстав і функціонування, самоаналіз людиною власного душевного й духовного світу

Реформа, цілеспрямоване перетворення, видозміна, переулаштування певного соціального об'єкта (інституту, підсистеми, сфери соціальних відносин тощо) без радикальної зміни засад наявного суспільного ладу

Рецептивна естетика, напрям у сучасній естетиці, філософії літератури та мистецтва, що сформувався в серед. 20 ст. у річищі феноменології

Речовина, вид матерії, що має просторові межі, масу спокою, складається з елементарних частинок і є предметом дослідження різних галузей природознавства

Ригоризм, суворе, неухильне, безкомпромісне дотримання певних принципів, правил, норм (переважно моральних)

Ризик, ситуативна характеристика діяльності соціальних суб'єктів, що відображає аспект невизначеності розвитку та ймовірність настання несприятливих наслідків

Ризикологія, міждисциплінарна теорія, що досліджує умови, причини виникнення, механізми, особливості ризиків в постсучасному суспільстві, способи контролю та управління ними

Ризома, одне з ключових понять постмодернізму й постструктуралізму – модель репрезентації знання, суспільства тощо, чий властивості – альтернативні до вертикальних і лінійних зв'язків, утворені множинними, несистемними, неієрархічними, горизонтальними зв'язками

Ризький (Рижський), Іван Степанович (1759–1811), філософ, логік, мовознавець, освітній і науковий діяч; Росія – Україна

Рилло, Максиміліан (1802–1848), філософ, археолог, освітній і релігійний діяч; Польща

Римський клуб, міжнародна неурядова організація, заснована в 1968 р. за ініціативою Ауреліо Печчеї, що об'єднує зусилля провідних вчених, експертів, представників світової фінансової, культурної, політичної еліти з метою вирішення глобальних проблем сучасності, дослідження загроз і ризиків планетарної цивілізації

Риторика, 1) наука про красномовство, що вивчає способи побудови тексту й мовлення з метою переконання слухачів і досягнення естетично-емоційного ефекту; 2) у широкому сенсі – теорія і практика ораторського мистецтва, майстерне красномовство

Рівнозначність, відношення типу рівності, що виникає між поняттями (предикатами), висловленнями, теоріями та іншими виразами в межах конкретної мовної системи

Рід, основна форма соціальної організації первісного суспільства; найдавніша форма соціальної спільноти, утворена кровною спорідненістю низки поколінь – нащадків спільного пращура

Рід у логіці, ширший за обсягом клас предметів, наділених спільними ознаками, який включає множину менших за обсягом класів (видів)

Рід, Томас (1710–1796), філософ, засновник школи філософії «здорового глузду»; Шотландія

Рікер, Поль (1913–2005), філософ, історик, один із провідних представників герменевтики; Франція

Ріккерт, Генріх (1863–1936), філософ, філософ культури, один із засновників Баденської школи неокантіанства; Німеччина

Ріхта, Радован (1924–1983), філософ-марксист, соціолог, філософ техніки; Чехія

Річ-у-собі та річ-для-нас, терміни філософії І. Канта на позначення двох взаємопов'язаних характеристик гносеологічного світовідношення: внутрішньої сутності речей, неприступної для чуттєвого досвіду і пізнання (річ-у-собі), та зовнішнього прояву речі – якою вона постає (вже опосередковано) в досвіді й свідомості суб'єкта (річ-для-нас)

Рішар Сен-Вікторський (бл. 1123–1173), теолог-містик, філософ, ексегет, церковний діяч, представник Сен-Вікторської школи; Франція

Роберт Гроссетест (1170–1253), вчений, філософ, теолог, засновник Оксфордської філософської та природознавчої школи, церковний діяч; Велика Британія

Робіне, Жан-Батіст-Рене (1735–1820), філософ природи, енциклопедист; Франція

Розанов, Василь Васильович (1856–1919), релігійний філософ, літературний критик, публіцист; Росія

Розвиток, вищий тип руху – незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового

Розенберг, Оттон Оттонович (Оттон Юліус Карл) (1888–1919), буддолог, історик буддійської філософії, японознавець, лінгвіст; Росія

Розенкранц, Йоганн (1805–1879), філософ гегелівської школи, теолог, енциклопедист; Німеччина

Розенкрейц, Крістіан, див. *Крістіан Розенкрейц*

Розенкрейцери, орден Троянди і Хреста, таємне товариство, утворене в 17 ст., пізніше – елітарний культурний рух, які керувалися містико-теологічними ідеями удосконалення християнства, інституту церкви, досягнення благоденства для держави й кожної особистості

Розенталь, Марк Мойсейович (1906–1975), філософ, історик філософії, соціальний філософ, логік; Україна – Росія

Розенцвейг, Франц (1886–1929), релігійний філософ, громадський діяч, педагог, перекладач ТаНаХа; Німеччина

Розміні-Сербаті, Антоніо (1797–1855), релігійний філософ, богослов, політичний і церковний діяч; Італія

Розсуд, необхідна умова і початковий рівень мислення, що виділяє та фіксує абстракції, упорядковує та систематизує дані щодо предмета пізнавальної діяльності; у філософії протиставляється розуму як вищій пізнавальної здатності

Розсудливість, практично-орієнтована моральна якість, що дозволяє розрізнити і обрати правильні засоби досягнення цілі, ухвалювати рішення і діяти відповідно до уявлення про благо

Розум, 1) філософська категорія, що виражає вищий тип мисленнєвої діяльності (на відміну від розсуду); 2) вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями, рефлексія, самопізнання.

Розум практичний, поняття німецької філософії, насамперед кантіанства, на позначення діяльності розуму, спрямованої не на пізнання, а на раціональне формулювання суджень, правил, максим моральної свідомості, виведення етики вільного самовизначення людини, деонтології

Розум чистий, одне з головних понять філософії кантіанства на позначення здатності розуму створювати регулятивні апріорні принципи (задля попереднього упорядкування матеріалу чуттєвого споглядання і правил розсуду) та ідеї, а також прагнення вийти поза межі досвіду й пізнати безумовне

Розумного егоїзму теорія, див. *Егоїзму розумного теорія*

Ролз (Роулз), Джон (1921–2002), політичний філософ, теоретик соціального лібералізму, історик філософії, етик; США

Ролстон, Голмс III (нар. 1932), філософ, богослов, один із фундаторів екофілософії та екологічної етики; США

Романтизм, 1) широкий ідейний, художній, мистецький рух, що поширився в Європі від кін. 18 ст. як реакція проти раціоналізму доби Просвітництва і канонів класицизму; 2) філософський напрям, що сформувався у 1780-х – 1790-х роках в Англії, Німеччині (у 1820-х – 1860-х роках поширився в Україні) як альтернатива матеріалізму, атеїзму й раціоналізму філософії просвітників

Рорті, Річард (1931–2007), філософ, представник неопрагматизму, епістемолог, філософ моралі; США

Російська релігійна філософія, напрям в історії філософії кін. 19 – перш. пол. 20 ст., що сформувався на хвилі православного відродження і поширився серед світських і церковних інтелектуалів Російської імперії та російської діаспори в Європі

Росс, Девід (Росс, Вільям Девід) (1877–1971), філософ, історик філософії, етик, перекладач; Велика Британія

Росцелін, Іоанн (бл. 1050 – бл. 1122), філософ, богослов, логік, представник номіналізму; Франція

Рубан, Яків Андрійович (бл. 1760 – бл. 1806), філософ, історик, математик, перекладач праць І. Канта; Україна

Рубінштейн, Сергій Леонідович (1889–1960), психолог, філософ, етик, організатор науки; Україна – Росія

Руденко, Микола Данилович (1920–2004), письменник, філософ, громадський діяч, правозахисник, засновник Української Гельсінської групи, Герой України (2000); Україна

Русин, Павло, див. *Павло Русин*

Руссо, Жан Жак (1712–1778), письменник, філософ-деїст, просвітитель, вільнодумець, автор концепції суспільного договору; Франція

Рух, філософська категорія, що відображає онтологічні характеристики універсуму, невід’ємна властивість і спосіб існування матерії – перетворення потенції на акт, прояв динамічних сил та багатоманітних форм енергії природних процесів

Рушійні сили історії, чинники, здатні істотно вплинути на спрямованість і перебіг історичних подій, увесь хід історичного процесу

Саадія бен Йосип (Саадія Гаон) (892–942), філософ, основоположник єврейської раціоналістичної філософії, учений, перекладач, релігійний і освітній діяч; Єгипет – Ірак

«**Сад**», філософська школа, заснована Епікуром в Афінах (за ін. версією – переведена в Афіни) бл. 306 р. до н. е.

Садизм, 1) в етиці – відразлива аморальна риса, схильність до насильства, задоволення від приниження і страждання інших (людей чи тварин), знущання над ними; 2) переносно – збочена жорстокість

Сакович, Касіян (бл. 1578–1647), релігійний мислитель, письменник-полеміст, культурно-освітній і церковний діяч, ректор Київської братської школи (1620–1624 рр.); Україна – Польща

Самадгі, термін індобуддійських медитативних практик на позначення стану просвітлення, який досягається шляхом «заспокоєння» й концентрації свідомості

Самість, термін філософії, психології, соціології тощо на позначення архетипу психологічної цілісності індивіда (в єдності свідомого й несвідомого), осердя особистісної неповторності

Самовизначення, вільний, усвідомлений людиною вибір ціннісно-смилових засад свого буття, життєвих орієнтирів, соціальних цілей, професійних, сімейних тощо принципів

Самодостатність, властивість системи автономно існувати й розвиватися, відтворюючи всі необхідні умови для власного продуктивного функціонування

Самоідентичність, 1) самототожність, збереження самості явища у процесі мінливості форм його існування; 2) цілісне уявлення про себе, інтеграція численних Я-образів, результат самоусвідомлення себе як особистості

Самоорганізація, активний процес внутрішнього упорядкування елементів системи, формування, відтворення, або удосконалення її структури, що обумовлює перехід на новий якісний рівень розвитку

Самопізнання, процес заглибленої саморефлексії, усвідомлення людиною сукупності особистісних рис та індивідуальних особливостей, фізичних, психічних тощо можливостей

Самореалізація, становлення особистості та максимальне розкриття її потенціалу, творчих можливостей, індивідуальне самоздійснення

Самосвідомість, 1) усвідомлення індивідом себе як особистості й суб'єкта життєтворчості; власних фізичних, розумових, духовних якостей, потреб, мотивів, цілей, емоцій, дій, світоглядних цінностей; як носія соціальних статусів і ролей; ставлення до інших людей та світу в цілому; 2) інтенція свідомості на саму себе, а не на зовнішній світ

Самотність, екзистенційна ситуація людського буття, у межах якої відбувається вимушена або добровільна, зовнішньо-нав'язана чи внутрішньо-суб'єктивна ізоляція людини

Сансара (Самсара), ключовий термін індійської релігії та філософії, коловорот народжень і смертей – перевтілень душі у нові тіла, що супроводжується різноманітними формами страждань

Сантаяна, Джордж (1863–1952), філософ, письменник, поет і гуманіст; Іспанія – США

Санчес, Франциско (1550–1623), філософ-скептик, лікар; Португалія – Франція

Сарвеналлі, Радгакрішнан (1888–1975), філософ, історик філософії, перекладач, фундатор філософської системи «вічної релігії», громадський, релігійний і державний діяч; Індія

Сартр, Жан-Поль (1905–1980), філософ-екзистенціаліст, письменник, драматург, політичний діяч; Франція

Сатта, саттва, універсалія індійської філософії, найперше школи вайшешика, що відображає буття, існування як всезагальну властивість сущого, попри плинність конкретних речей

Саутрантіка, школа буддійської філософії в річищі Хінаяни (1–2 ст.), відома майстерними критичними аргументами в бік інших філософських течій і шкіл; Стародавня Індія

Сведенборг, Еммануїл (1688–1772), вчений-природознавець, філософ, богослов, християнський містик, теософ; Швеція – Велика Британія

Свідомість, філософська категорія, що відбиває специфічну реальність, природа якої достеменно невідома: 1) в широкому сенсі – особливий спосіб діяльності психіки, пов'язаний з переробкою та інтерпретацією інформації, що надходить у мозок від зовнішнього світу та від організму; 2) відображення дійсності суб'єктом у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю, суб'єктивне переживання зовнішнього світу та власного життя; протиставлене несвідомому

Свідомість суспільна, див. *Суспільна свідомість*

Світ, всеосяжна реальність, всесвіт, цілісна система «універсуму-природи-суспільства-людства», стосовно якої людина визначається як суб'єкт; відношення «людина – світ» є центруючим для предметного поля філософії

Світ-система, стрижневе поняття концепції І. Валлерстайна на позначення асиметричної функціональної залежності країн і територій, серед яких виділені центр (ядро), периферія й напівпериферія

Світова гармонія, розуміння світу як такої цілісності, всі частини якої перебувають у відношеннях співмірності, узгодженості

Світова душа, у шерезі філософських концепцій – внутрішня природа світу, яка його оживлює й інтегрує у цілісність, мислиться як вища божественна істота, що володіє устремліннями, уявленнями, почуттями тощо

Світовий розум, релігійно-філософський термін на позначення надраціонального трансцендентного розуму-Творця, відбиттям якого є розумність і пізнавальні здатності людини

Світогляд, комплекс знань, уявлень, переконань, цінностей, які визначають загальне ставлення людини до світу, його розуміння й переживання, та усвідомлення свого місця у світі

Свобода, універсалія європейської культури, що відображає таке співвідношення суб'єкта та його дій, за якого він є самодетермінантою власної активності, може діяти (чи не діяти) з власної волі, незалежно від зовнішніх причин, тиску, обставин; 2) в широкому сенсі – відсутність обмежень чи примусу, можливість чинити за своєю волею, вільного самоствердження

Свобода вибору, ключове поняття філософії та етики, можливість індивіда здійснювати усвідомлений вибір (відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей, знань, ціннісних орієнтацій) та готовність нести відповідальність за його наслідки

Свобода волі, філософське та етичне поняття, що означає проблему співвідношення зовнішнього детермінізму та інтелектуальної й моральної свободи суб'єкта, здатності індивіда до морального самовизначення, міри автономії людської волі

Сеа, Леопольдо (1912–2004), філософ, історик латиноамериканської філософії, філософ культури, філософ історії; Мексика

Секст Емпірик (2 ст.), філософ, послідовник Піррона, систематизатор ідей античного скептицизму; Стародавня Греція

Селларс, Вілфрід (1912–1989), філософ, один із провідних представників аналітичної філософії, «наукового реалізму», педагог, засновник і видавець філософського журналу; США

Семантика, розділ семіотики, що вивчає знаки та знакові системи з погляду їх «смислу», тобто у відношенні до позначуваних об'єктів; складова частина як лінгвістики (семантика природних мов), так і логіки (формальних мов)

Семеро мудреців, міфологема різних цивілізацій Стародавнього світу (Стародавніх Індії, Вавилону, Греції) на позначення когорти носіїв мудрості і знань, засновників етико-філософської думки

Семіотика, семіологія, загальна теорія, що досліджує властивості знакових систем або складних систем як систем знаків, серед яких: природні мови, штучні мови, природні й соціальні системи сигналізації, програми, алгоритми тощо

Семковський (Бронштейн), Семен Юлійович (1882–1937), філософ, соціолог, дійсний член Всеукраїнської академії наук (з 1929); Росія – Україна

Сен-Вікторська школа, богословська школа при Сен-Вікторському абатстві каноніків-августинців (м. Париж, Франція); центр ортодоксально-католицької філософії Середньовіччя

Сен-Мартен, Луї-Клод де (1743–1803), філософ-містик, езотерик, перекладач; Франція

Сен-Симон, Клод Анрі де (1760–1825), соціальний філософ, соціаліст-утопіст, революційний діяч; Франція

Сенека Луцій Анней (?–65 до н. е.), філософ-стоїк, поет, письменник, політичний діяч; Стародавній Рим

Сенс, сутність, мета та виправдання існування об'єкта, його доцільність та призначення

Сенс буття, світоглядна й культурна універсалія, яка відбиває фундаментальну екзистенційну проблему мети існування людини як унікальної, діяльної й творчої особистості, її самоствердження в житті перед невідвортністю смерті

Сенсибельний, такий, що досягається за допомогою відчуттів

Сенсуалізм, теоретико-пізнавальна позиція (найрозвинутіша у філософії Нового часу), яка визнає відчуття єдиним джерелом і підставою достовірних знань

Сентенція, гадка, думка, судження; коротка латинська оповідка повчального характеру, цитована поза контекстом

Сентименталізм (в етиці), течія новочасної етики, представники якої угрунтовували мораль на моральному почутті (або почуттях, емоціях)

Серапіон Печерський (Серапіон Володимирський) (?–1275), релігійний мислитель, християнський письменник, мораліст, церковний діяч; Київська Русь

Середньовічна філософія, сукупність філософських течій і шкіл, що сформувалися і поширилися у 5–15 ст. у країнах Європи та Близького Сходу

Серль, Джон Роджерс (нар. 1932), філософ, представник аналітичної філософії, філософ мови, філософ свідомості; США

Серебрянников, Олег Федорович (1930–1991), логік, філософ, філософ науки, педагог; Росія

Си де, усталене в конфуціанській філософії та етиці чотирискладове упорядкування маніфестацій дао, проявів чеснотності, «чотири благодаті»

Си сян, буквально «чотири символи», термін китайської космологічної нумерології, що сягає вчення про «символи і числа» та уявлень про 64 гексаграми, що відбивають структуру циклічно мінливого світу (4 можливі комбінації пар; 4 етапи врожіння та ін.)

«**Си шу**» («Чотирикнижжя»), корпус конфуціанських канонічних книг, відібраний в 12 ст. фундатором неоконфуціанства Чжу Сі; основа класичної освіти в Китаї у 14–19 ст.

Силенко, Лев Терентійович (1921–2008), мислитель, релігійний діяч, письменник, засновник неорелігійного руху РУНвіри; Україна – Канада

Сильвестр (Гасвський) (1876–1975), богослов, літературознавець, педагог, церковний діяч, член НТШ; Україна – Австралія

Силогізм, різновид дедуктивного умовиводу, в якому з двох суджень (засновків) виводять третє судження (висновок) такої ж самої (суб'єктно-предикатної) логічної структури

Силогістика, розділ формальної логіки, теорія дедуктивних умовиводів, що вивчає логічні зв'язки між атрибутивними висловленнями

Сильвестр (Кулябка) (1704–1761), церковний і освітній діяч, філософ, письменник; Україна

Сима Цянь (145/135–86 до н. е.), історик, історіософ, письменник, автор праці «Ши цзі» («Історичні записи»); Стародавній Китай

Символ, 1) знакова, матеріально-образна форма виразу ідеального змісту; джерело смислів, що потребує розшифровки, інтерпретації; 2) у лінгвістиці, логіці, математиці – синонім поняття «знак»

Символізм, 1) містико-релігійний напрям в європейській культурі (особливо мистецтві) кін. 19 – перш. третині 20 ст., який ґрунтувався на символізації як основному способі художнього узагальнення; 2) тип соціальної поведінки, регулятором якої є міфи й символи, переважно сакрального змісту

Символіка, система знаків (символів), яка служить для позначення, виразу відповідних об'єктів, а також думок, ідей, чуттів

Символічна логіка, назва сучасної логіки, методологічною програмою якої є розробка знакових систем і символічних конструкцій

Симеон Новий Богослов (949–1022), богослов, поет, філософ-містик; Візантія

Симеон Полоцький (1629–1680), богослов, філософ, перекладач, поет, драматург, церковний діяч; Білорусь – Росія

Симон (Тодорський) (бл. 1701–1754), богослов, перекладач, законовчитель, церковний діяч; Україна – Росія

Симпатія, термін античної філософії на позначення гармонії всіх речей у всесвіті, космосі

Симулякр, образ-конструкт, що не містить схожості з реальним предметом (або не співвідноситься з реальністю взагалі), але створює ефект подібності з ним; маскує, симулює дійсність

Синергетика, міждисциплінарний напрям наукових досліджень (виник на поч. 1970-х рр.), спрямований на пізнання найзагальніших закономірностей і принципів самоорганізації складних відкритих систем різного типу

Синергія (ефект синергії), ефект якісного підсилення продуктивних результатів діяльності в разі взаємодії індивідів, що істотно перевищує просту суму дій окремих індивідів

Синкретизм, 1) злитість, нерозрізненість елементів, характерна для первісного, нерозвинutoго стану об'єкта; 2) механічне сполучення різнорідних (нерідко суперечливих) поглядів, принципів, ідей в одній системі тощо

Синтаксис логічний, розділ теоретичної логіки, що вивчає формальну структуру висловлень та способи її зображення засобами штучно створеної мови

Синтез, загальнонауковий метод сполучення розрізнених знань про об'єкт, його елементи і властивості в нову цілість, процес мисленнєвого

чи практичного утворення (складання, конструювання) цілісного об'єкта (див. *Аналіз і синтез*)

Синтетична теорія еволюції, цілісна система поглядів на сутність, причини, рушійні сили, закономірності та наслідки еволюційного процесу, неодарвінізм

Система, філософська категорія, що відображає об'єкт як складно організовану цілість, всі елементи якої структурно й функціонально взаємопов'язані

Систематика, вчення про принципи і способи упорядкування множин об'єктів, яким властива сутнісна схожість

Систематизація, загальнонауковий метод дослідження, процес упорядкування деякої множини розрізнених об'єктів (і знань про них) на підставі суттєвих зв'язків, що їх об'єднують

Системний аналіз, див. *Аналіз системний*

Системний підхід, складник загально-наукової методології та соціальної практики, дослідження об'єктів різної природи як цілісних систем

Ситуаційні дослідження (кейс-дослідження), міждисциплінарна методологія аналізу об'єкта як унікального культурного феномена та його ситуативної (мінливої, локальної, конкретно-визначеної) детермінації

Сігер Брабантський (бл. 1240 – бл. 1284), філософ, коментатор Аристотеля, засновник західноєвропейської аверроїзму, освітній діяч; Франція

Сіджвік, Генрі (1838–1900), філософ, етик, історик філософії та етики, економіст, організатор науки; Велика Британія

Сімплікій (Сімпліцій) Кілікійський (бл. 490–560), філософ-неоплатонік, представник Афінівської школи неоплатонізму, коментатор Аристотеля; Візантія

Сінран (1173–1263), буддійський філософ, релігійний діяч, засновник найбільшої в амідаїзмі школи Дзьодо-Сінсю; Японія

Сінь (Синь), поняття етичних систем Китаю (конфуціанства, легізму) на позначення довіри, благонадійності як принципу взаємовідносин; в маоїзмі – відповідність висловлювання дійсності, істинність

Скандги (Скандхи), поняття індійської релігійно-філософської традиції; в буддизмі – позначення 5-ти груп психофізичних елементів, сполучення яких утворює тимчасову цілісність індивіда

Скарга, Петро (1535–1612), католицький теолог, письменник, агіограф, полеміст, церковний і освітній діяч; Польща – Чехія

Скворцов, Іван Михайлович (1795–1863), богослов, філософ, церковний і освітній діяч, один із засновників Київської філософської школи; Україна

Скептики, давньогрецька філософська школа, створена в 4–3 ст. до н. е. Пірроном із Еліди

Скептицизм, світоглядна позиція, яка втілює послідовний сумнів у можливості досягнення абсолютної істини, здійснення ідеалів тощо, обстоює відносність людських знань і уявлень

Сковорода, Григорій Савич (1722–1794), філософ-містик, богослов, письменник, поет, педагог, ключова постать української філософії Просвітництва; Україна

Скот, Йоан Дунс, див. *Дунс Скот, Йоан*

Скотизм, середньовічна філософська школа (14–15 ст.), яка об'єднувала учнів і послідовників Йоана Дунса Скота і протистояла офіційному томізму

Скулем, Торальф (1887–1963), математик, філософ математики, логік; Норвегія

Славинецький, Єпіфаній, див. *Єпіфаній (Славинецький)*

Славой, Жижек (нар. 1949), філософ, культуролог, психоаналітик, засновник Люблянської школи психоаналізу; Словенія

Слов'яно-греко-латинська академія, перший заклад вищої освіти в Росії, заснована 1687 як греко-православний освітній центр; значну роль в її розбудові й діяльності відіграли українські церковні та освітні діячі

Слов'янофільство, напрям у російській філософії, світоглядно-ідеологічна й суспільно-політична течія, орієнтована на захист історичної самотності та месіанства Росії

Смерть, у філософії – сутнісно-конститутивний чинник життя, самосвідомості та світогляду людини; усвідомлення факту і смислу смерті розглядають як стрижень сенсобуттєвих міркувань

Сметана, Августин (1814–1851), філософ-ідеаліст, історик філософії, видавець; Австрія – Чехія

Сметс, Ян (1870–1950), філософ, автор концепції синтетичної еволюції; політичний і військовий діяч; Південно-Африканська Республіка

Смирнення (смирненність, сумирність), моральна якість та фундаментальна релігійна чеснота – упокорення людської волі перед Богом; протилежне гордині

Смисл, 1) особливий зміст, яким людина наділяє прояви своєї життєдіяльності, явища та процеси світу, надає їм певного значення в системі культури; 2) цільове або ціннісне призначення об'єкта, явища; 3) в логіці – зміст знакового виразу

Смисл життя, див. *Сенс буття*

Смисл історії, спосіб сприйняття соціального часу та людської історії як спрямованого, телеологічного процесу, що прямує до кінцевої мети

Сміт, Адам (1723–1790), соціальний філософ, економіст, етик, педагог; Шотландія

Сміх, культурно-психологічний феномен, який втілює здатність людини до виявлення і сприйняття комічних ситуацій в житті й мистецтві

Смішне, те, що спонукає до сміху, викликає веселощі, розважає

Смотрницький, Максим Герасимович, див. *Мелетій (Смотрницький)*

Соборність, у релігійній філософії й етиці – вільне, свідоме й духовне гуртування спільнодумців, симфонія єдності МИ й особистісного Я через спілкування в братстві та любові; морально-світоглядний принцип єдності індивідуального й загального

Совість, категорія етики – моральне почуття, в якому виявляється здатність особи до саморефлексії й самооцінки своїх дій і вчинків у контексті ustalених чи індивідуально значимих моральних норм

Сократ (469–399 до н. е.), античний філософ, етик, вчитель Платона; символ антропологічного повороту європейської філософії; метафорично – ідеал справжнього мудреця; Стародавня Греція

Сократичні школи, філософські школи у Стародавній Греції, засновані після смерті Сократа його найближчими учнями – Мегарська, Кіренська, Елідська, кінічна та ін.

Сократичний метод, див. *Масвтика*

Солідарність, принцип соціальної етики, який ґрунтується на визнанні спільних для всіх або більшості людей потреб, інтересів, цінностей, цілей як основи для спільної діяльності та взаєморозуміння

Соліпсизм, форма суб'єктивного ідеалізму, згідно з якою справжньою реальністю визнається лише власний суб'єктивний досвід, а весь об'єктивний світ сприймається як частина цього досвіду

Соловійов, Володимир Сергійович (1853–1900), релігійний філософ, поет, публіцист, літературний критик, фундатор «філософії всеєдності»; Росія

Сорель, Жорж (1847–1922), соціальний філософ, політичний мислитель і діяч, етик; Франція

Сором, моральний стан людини, що характеризується хворобливим переживанням негідного, соціально неприйнятного, аморального у власних діях, поведінці близьких осіб, обставинах життя

Софізм, хибний силогізм, умовивід, аргументація, яким надано видимість правильної форми задля навмисного введення в оману, досягнення прагматичної мети (а не істини); переносно – хитромудрий словесний виверт, парадокс

Софійність, філософський і богословський концепт, що вживається для характеристики трансцендентної універсальної духовної субстанції – передвічної краси й мудрості, межового буття між Богом і створеним світом

Софіологія, сукупність релігійно-філософських ідей, концепцій, учень, стрижнем яких є міфологема Софії – Премудрості Божої

Софісти, представники античної філософської школи 5–4 ст. до н. е., з діяльністю яких пов'язують антропологічний поворот давньогрецької філософії та перетворення філософування й риторики на різновид професійної майстерності

Софістика, 1) філософський напрям у Стародавній Греції сер. 5–4 ст. до н. е., в межах якого зародилися теорія і практика красномовства – риторика, еристика, діалектика, логіка; 2) спосіб міркувань, що ґрунтується на навмисному порушенні законів логіки, майстерному маскуванні логічних помилок в умовиводах

Софія, поняття-символ, міфологема уособленої трансцендентної мудрості в європейській філософії та юдео-християнській традиції

Соціальна диференціація, внутрішнє розшарування суспільства внаслідок неоднакового доступу індивідів до соціальних благ, розбіжності соціальних статусів і ролей

Соціальна еволюція, термін філософії та соціології на позначення поступового, лінійно-незворотного, висхідного розвитку суспільства від нижчих щаблів до вищих

Соціальна екологія (соціоекологія), міждисциплінарна наукова галузь, що вивчає взаємодію суспільства, людини, природи як компоненти єдиної цілісної системи; досліджує формування, закономірності розвитку та функціонування соціоекосистем

Соціальна психологія, міждисциплінарна наукова галузь, що вивчає психологічні чинники й закономірності поведінки соціальних спільнот, психологію взаємодії та спілкування соціальних груп, їхній вплив на соціальні установки та поведінку особистості

Соціальна революція, докорінна зміна суспільного ладу, якісна перебудова соціальної структури суспільства; спосіб переходу від однієї форми соціально-політичного устрою до іншої

Соціальна рівність, правова, політична, статусна рівноправність членів суспільства, рівність їхніх соціальних шансів, доступу до інтелектуальних, професійних, моральних тощо надбань і матеріальних благ; мета та ідеал гуманістично-орієнтованих філософських, політичних, правових вчень

Соціальна система, суспільство як відносно стійке, складно організоване, взаємопов'язане ціле, здатне до самовідтворення й саморозвитку

Соціальна спільнота, реально існуюча, відносно цілісна, емпірично фіксована сукупність індивідів, колективний суб'єкт соціальної взаємодії

Соціальна структура, упорядкована сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють внутрішню будову суспільства (соціальної групи)

Соціальна філософія, царина філософських досліджень суспільства й соціального як особливої форми буття і людини як суб'єкта діяльності та соціокультурної взаємодії

Соціальне, філософська категорія, що відображає організацію, життєдіяльність і нову якість суспільства як форми, способу і результату інтеграції та взаємодії розумних істот

Соціальне середовище, сукупність суспільних умов і обставин, що оточують людину, забезпечують її існування, соціалізацію та діяльність

Соціальний інститут, див. *Інститут соціальний*

Соціальний механізм, метафора механіцистського світогляду – взаємодія соціальних структур, норм, інститутів, зразків поведінки тощо, за

допомогою якої забезпечується стале функціонування соціальної (під)системи

Соціальний організм, філософське поняття еволюціонізму, метафора суспільства як цілісного живого організму, що зростає, розвивається, еволюціонує, забезпечує свою життєдіяльність

Соціальний прогрес, філософське поняття на позначення спрямованого, висхідного розвитку суспільства в бік гармонізації суспільних відносин, досягнення суспільного ідеалу, створення найширших можливостей для задоволення потреб і самореалізації особистості

Соціальний розвиток, процес спрямованих якісних соціальних змін; зародження і оприявлення нових форм взаємодії індивідів, суспільних відносин, груп, норм, інститутів, цінностей тощо

Соціальний час і простір, форми буття суспільства, які відображають тривалість, послідовність і ритмічність соціальних процесів і подій (час), умови та середовище їх перебігу – об'єктивовані соціальні ієрархії й відносини (простір)

Соціоантропогенез, взаємозумовлений цілісний історичний процес виникнення й формування суспільства і морфологічного розвитку людини

Соціобіологія, міждисциплінарний напрям, що досліджує еволюційно-біологічні передумови соціальної поведінки людини

Соціум, стійка соціальна спільнота; сукупність спільних форм соціальної, економічної, політичної, культурної тощо діяльності та спілкування людей, що історично склалися у певних умовах соціального часу і простору

Спекторський, Євген Васильович (1875–1951), соціальний філософ, філософ права, історик філософії, етик, теоретик культури; Росія

Спекулятивний, тип теоретичного, рефлексивного, позадосвідного знання, що спрямоване на метафізичне осмислення граничних засад буття, Всесвіту, культури

Спенсер, Герберт (1820–1903), філософ, вчений, автор концепції еволюції; Велика Британія

Співчуття, поняття, яке застосовується для аналізу інтерсуб'єктивних відносин і позначає переживання безпосередньої причетності до внутрішнього світу, страждань, переживань іншого

Спілкування, процес обмінно-інформаційної взаємодії між індивідами, різними соціальними і культурними системами (напр., «міжнародне спілкування»); форма реалізації соціальних відносин, що забезпечує відтворення, накопичення і трансляцію людського досвіду

Спіноза, Бенедикт (1632–1677), філософ-раціоналіст, соціальний філософ, натураліст, етик; Нідерланди

Спіритуалізм, філософське учення, що визнає первнем і субстанційною сутністю світу, усіх фізичних і психічних явищ дух (а не матерію)

Споглядання, емпіричний рівень пізнання, цілісне чуттєве відбиття об'єкта в єдності відчуттів, сприйняття, уявлень; пасивне безпосереднє сприйняття

Спокуса, принада, ваблення, заохочення здійснити заборонене; обіцянка особливого задоволення або зиску за вчинення морально неприйнятного

Сполучники (оператори) логічні, результат формалізації змісту сполучників природної мови у вигляді спеціальних знаків, функцій, за допомогою яких із простих висловлень створюються складніші

Спосіб виробництва, базова категорія політичної економії та філософії марксизму – діалектична єдність певного рівня розвитку продуктивних сил і відповідного типу виробничих відносин

Спосіб життя, історично сформована, відносно стійка форма індивідуальної та колективної життєдіяльності індивідів і спільнот, що охоплює звички, норми, традиції, взірці поведінки, спілкування, взаємодії, поширені в соціумі та ін.

Спостереження, метод дослідження предметів і явищ матеріального світу в тому вигляді, в якому вони існують у дійсності та доступні для безпосереднього сприймання людиною

Справедливість, фундаментальна моральна, правова, політична цінність – співвідповідність вчинку і відплати, ідеал відновлення і утримання рівноваги, порушеної внаслідок діяльності (бездіяльності) суб'єкта (індивіда, групи, інституції)

Сприйняття, чуттєво-пізнавальний процес, відображення цілісного образу предмета через синтез його відчуттів; переживання безпосереднього контакту з реальним світом

Спростування, обґрунтування хибності або сумнівності певного суждення, твердження

Ставровецький, Кирило (Транквіліон) (?–1646), богослов, філософ, проповідник, видавець, освітній і церковний діяч; Україна

«Сталого розвитку» концепція, концепція керованого, збалансованого розвитку суспільства, стрижнем якої є дотримання балансу між задоволенням поточних потреб людства у природних ресурсах і захистом інтересів майбутніх поколінь у задоволенні таких потреб, безпечному і здоровому довіклі

Стан, категорія, якою фіксується єдність та якісна визначеність основних параметрів і характеристик об'єкта, явища чи процесу у певний момент (інтервал) часу

Становлення, філософська категорія, що відображає перехід до наступного щабля розвитку як момент діалектичної єдності протилежностей – виникнення і зникнення

Статистичні методи, наукові методи вивчення явищ, які припускають їхнє кількісне (числове) вираження

Стереотип, звичний, стійкий і спрощений образ соціального об'єкта (людини, групи, явища, інституту тощо), поширена схема його сприйняття і оцінки з боку широкого загалу

Стеффенс, Хенрік (Хейнріх) (1773–1845), філософ, природознавець, філософ природи, педагог; Данія

Стиль, індивідуальна манера, своєрідні, неповторні особливості діяльності, творчості, мислення, висловлювання

Стихії, в античній і середньовічній філософії – першоелементи, первинні прояви матерії, здатні до взаємодії, сполучення й перетворення

Стоїцизм, 1) філософсько-етичний напрям епохи елінізму, представники якого зосередилися на обмисленні етичних проблем, найперше співвідношення фатуму і внутрішньої свободи людини; 2) переносно – мужність, стійкість перед життєвими випробуваннями

Стохастичний, такий, поведінка якого не детермінована, випадковий, імовірний

Стоя, філософська школа в Афінах, заснована на порубіжжі 4–3 ст. до н. е. Зеноном із Кітіона; зберігала вплив до занепаду античного світу

Страждання, болісне почуття, пов'язане з переживанням фізичних та/або емоційних мук, нестерпних випробувань, лих

Стратон з Лампсаку (бл. 340–270 до н. е.), філософ-перипатетик, схолярх, фізик, логік, етик; Стародавня Греція

Страх, болісний душевний стан, спричинений реальною або уявною небезпекою, що загрожує людині, й почуттям власного безсилля перед нею

Стріла часу, метафора, образ-символ, запроваджений А. Еддингтоном на позначення таких властивостей часу у фізичній картині світу як спрямованість і незворотність

Стросон, Пітер (1919–2006), філософ, педагог, провідний представник англійської аналітичної філософії сер. 20 ст.; Велика Британія

Структура, комплекс стійких взаємозв'язків між елементами системи, що забезпечують збереження її головних властивостей, попри зовнішні впливи і внутрішні зміни

Структуралізм, термін на позначення низки напрямів у філософії, соціології, культурології, етнографії, лінгвістиці тощо, а також наукової методології 20 ст., пов'язаної з виявленням та інтерпретацією стійких структур

Стюарт, Дугалд (1753–1828) філософ, популяризатор філософії, представник школи «здорового глузду»; Шотландія

Суарес, Франциско (Франсіско) (1548–1617), теолог, філософ, церковний діяч, педагог; Іспанія

Суб'єкт, 1) носій активної діяльності, свідомості, пізнання; людина, група, людство як актори духовно-теоретичного освоєння і практичного перетворення світу; 2) в теорії пізнання – активний компонент пізнавального відношення стосовно пізнаваної дійсності (об'єкта); 3) у формальній логіці – один із трьох складників простого судження (поряд із предикатом і зв'язкою), предмет думки

Суб'єктивізм, світоглядна позиція, що абсолютизує роль суб'єкта, суб'єктивний характер істини або спосіб світосприйняття й світоглядні цінності окремо узятій людини

Суб'єктивне, те, що властиве суб'єктові або є похідним від його діяльності; у класичній філософії – внутрішній світ свідомості, протиставлений об'єктивному фізичному світові

Суб'єктивний ідеалізм, див. *Ідеалізм суб'єктивний*

Субірі, Хав'єр (Ксав'єр) (1898–1983), філософ, метафізик; Іспанія

Сублімація, у фройдизмі – психічний процес перетворення й перенаправлення енергії інстинктів у сферу соціальної діяльності й культурної творчості

Субординація, підпорядкування одне одному; в логіці – підпорядкування видового поняття родовому, тобто вужчого за обсягом поняття – ширшому

Субсистенція, у середньовічній метафізиці – первинне, вихідне, незмінне буття, абстраговане від одиничних речей та індивідуальних особливостей (відображене в родових і видових поняттях)

Субстанція, філософська категорія на позначення самодостатньої, вічної й незмінної першооснови світу, яка охоплює та пронизує всі форми та явища дійсності й не потребує для свого буття ніяких інших джерел або причин; реальність в аспекті її внутрішньої єдності

Субстрат, найзагальніша основа єдності, спільності або подібності різноманітних явищ, носій незмінних первнів і принципів

Сугестія (сугестія), сукупність різних засобів психологічного впливу на людину з метою навіювання певних суджень, думок, емоційного стану або спонуки до певних дій

Судження, форма думки, в якій дещо стверджується або заперечується стосовно певних предметів чи явищ

Судження (висловлення) просте, судження, яке виражає зв'язок двох і тільки двох понять (містить один суб'єкт, один предикат і зв'язку)

Судження (висловлення) складне, судження, яке складається з двох або більше простих суджень, з'єднаних між собою логічними сполучниками (зв'язками)

Сумісні поняття, поняття, обсяги яких повністю або частково збігаються, а їхній зміст має спільні ознаки; розрізняють три типи сумісності: рівнозначність (тотожність), перетин (частковий збіг) та підпорядкування

Сумління, поняття етики, що відображає добросовісне, відповідальне ставлення індивіда до праці, виконання своїх обов'язків перед суспільством

Сумма, жанр схоластичної філософської літератури, зведення численних теологічних питань і тем до цілісного складного огляду-підсумку

(напр., «Сумма теології» Томи Аквінського, «Сумма логіки» В. Оккама тощо)

Сумне, журливе, скорботне, тужливе, варте жалю

Сумнів, особливий розумовий і психічний стан утримання від остаточного судження або рішення, вагання внаслідок недовіри до певного твердження чи нездатності зробити однозначний вибір

Сунь-цзи (Сунь У) (6–5 ст. до н. е.), військовий діяч, стратег, теоретик військового мистецтва, засновник школи «військової філософії» (бін цзя); Стародавній Китай

Суперечність, 1) в логіці – порушення закону несуперечності, що означає наявність у деякому судженні двох протилежних, взаємно виключних тверджень про той самий предмет (в один і той же час, в одному і тому ж відношенні); 2) в діалектиці – взаємодія, взаємопроникнення протилежних сторін, тенденцій як джерело саморуху і розвитку об'єктивного світу і пізнання

Суперечності закон, див. *Закон суперечності*

Суперечності суспільні, складна взаємодія протилежних, взаємовиключних і водночас співвідносних і взаємно обумовлених процесів, тенденцій, потреб, інтересів, дій тощо, які виникають на всіх етапах суспільного розвитку і є рушійною силою соціальних змін

Суппес, Патрік (1922–2014), філософ науки, психолог, логік, освітній діяч; США

Суразький, Василь (Василь Малюшицький) (серед. 16 ст. – бл. 1606), письменник-полеміст, член Острозького наукового гуртка; Україна

Сурешвара (7–8 ст.), філософ, провідний представник адвайта-веданти, учень Шанкари, релігійний діяч; Індія

Суспільна свідомість, 1) філософське поняття, яке відображає духовну сторону життя суспільства, сукупність колективних уявлень (системи ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв), що стихійно виробляються соціальними групами під впливом їхнього повсякденного життя; співвіднесене з індивідуальною свідомістю; 2) в концепції марксизму – одна з ключових філософських категорій, спосіб і форма відображення суспільного буття

Суспільне буття, філософська категорія, яка відображає матеріальний, предметно-чуттєвий аспект життя суспільства, соціально-практичну ді-

яльність людей, освоєння й перетворення природного середовища існування

Суспільне виробництво, поняття політичної економії та філософії марксизму на позначення сукупної організованої діяльності із перетворення природних ресурсів, продукування матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для задоволення людських потреб

Суспільне життя, реальний, органічно цілісний процес існування, діяльності, спілкування, взаємодії соціальних суб'єктів, духовно-практичного освоєння дійсності, що відбувається в конкретно-історичних умовах

Суспільний розвиток, якісна зміна внутрішньої організації суспільства, що призводить до виникнення нових суспільних відносин, практик, інститутів, норм, цінностей, світоглядних систем

Суспільні відносини, стійкі зв'язки та взаємодії, що складаються між індивідами і групами в процесі їхньої спільної практичної та духовної діяльності

Суспільного договору теорія, філософсько-політично-правова доктрина Нового часу, що обґрунтовує сутність держави як добровільної колективної угоди громадян стосовно правил і принципів державного управління та принцип часткової відмови від своїх суверенних прав на користь державних інститутів

Суспільно-економічна формація, одна з базових категорій філософії марксизму (узята як соціальна аналогія геологічної формації), що характеризує особливий щабель (етап) розвитку суспільства, цілком визначений певним способом виробництва

Суспільство, універсалія соціальної філософії та соціології: 1) у найширшому сенсі – спосіб колективної життєдіяльності розумних істот; 2) складно організована, відкрита, динамічна, надіндивідна система, сукупність всіх форм організації людей і всіх способів їхньої взаємодії та діяльності

Суспільство знань, відносно новий термін суспільствознавчого дискурсу (кін. 20 ст.) на позначення особливої форми (стадії) інформаційного суспільства, де спеціалізовані знання та організації фахівців перетворюються на головний ресурс, капітал і чинник суспільного розвитку

Суспільство споживання, термін критичного дискурсу щодо сучасного розвинутого суспільства, якому властива фетишизація споживання товарів і послуг на шкоду розвитку й задоволення духовних та інтелектуальних запитів

Суспільствознавство, широке коло наукових дисциплін, предметом дослідження яких є суспільство в цілому або його окремі підсистеми, сфери, функції, елементи та людина в контексті суспільних зв'язків і відносин

Сутність, філософська категорія, що виражає головне, основне, визначальне в предметі, зумовлене глибинними внутрішніми зв'язками й закономірностями; досягається мисленням

Сутність і явище, філософські категорії, які виражають розрізнення стійкого, інваріантного й мінливого, варіативного: внутрішній зміст предмета, стала єдність усіх багатоманітних форм його буття (сутність) і розмаїті зовнішні форми його існування та прояву (явище)

Сутність та існування, взаємопов'язані категорії онтології, що характеризують внутрішній (істотний, глибинний, недоступний відчуттям) і зовнішній (наявний, емпіричний, чуттєво даний) аспекти буття

Сутра, давньоіндійський термін на позначення стисло афористичного твору, авторство якого приписувалося легендарному мудрецю; базовий текст кожної релігійно-філософської школи в Індії та основа для подальших коментарів

Суфійська філософія, напрям східної мусульманської філософії, що формувався як переосмислення класичних підходів і понять арабо-мусульманської філософії на засадах містико-аскетичного досвіду суфізму

Сухраварді, Шихаб ад-Дін Яхья, ас (1154–1191), філософ-містик, богослов, логік, фундатор ішракізму; Іран – Сирія

Суще, фундаментальна категорія онтології, що відображає все істинно-існуюче або самий спосіб існування

Схематизм, 1) поняття, запроваджене І. Кантом на позначення процесу застосування категорій як чистих понять розсуду до емпіричних феноменів досвіду; 2) спрощеність викладу ідей, концепцій, трафаретність мислення

Сходознавство (орієнталістика), галузь суспільних наук, що комплексно вивчає історію, економіку, мови, літературу, етнографію, мистецтво, релігію, філософію, пам'ятки культури Сходу

Схоларх, очільник філософської школи, академії в Стародавній Греції

Схоластика, 1) вищий етап західноєвропейської середньовічної релігійної філософії (9–15 ст.), базовими інституціями якої стають монастирі й монастирські школи, пізніше – мережа університетів; 2) метафорично – знання чи уявлення, відірвані від життя, абстрактні міркування

Сцієнтизм, ідейна позиція та методологічна настанова, що ґрунтуються на уявленнях про наукове знання як найвищу культурну й соціально цінність, визначальний чинник розвитку суспільства і світогляду людини

Сцієнтизм і антисцієнтизм, протилежні світоглядні позиції у філософії науки кін. 19 ст. щодо ролі науки в системі культури і суспільного поступу: абсолютизація (сцієнтизм) або заперечення (антисцієнтизм) ролі науки у вирішенні ключових проблем суспільного і людського буття

Сю шень, поняття китайської філософії та етики, найперше конфуціанства, на позначення самовиховання, самовдосконалення

Сюй Шень (бл. 58 – бл. 147), філософ, мовознавець, укладач першого словника ієрогліфів, політичний діяч; Стародавній Китай

Сюй ши, парні філософські категорії китайської філософії, що відображають онтологічні й гносеологічні аспекти протилежностей: порожнечі – виповненості, нереальності – реальності, хибності – ґрунтовності

Сюн Шилі (Сюн Шенхен) (1885–1968), філософ, представник неоконфуціанства, політичний діяч; Китай

Сюнь Цзи (Сюнь Куан, Сюнь Цин) (бл. 313 – бл. 238 до н. е.), філософ, просвітник, вчений Академії «Цзіся»; Стародавній Китай

Сянь-сює, одна з найважливіших доктрин даосизму – вчення про безсмертя, узагальнення теорій і практики даоських мистецтв (4–3 ст. до н. е.)

Сяо, категорія китайської (найперше конфуціанської) філософії та етики, що відбиває чесноту синівської шанобливості

Табарі, Абу Джафар Мухаммад ібн Джарір, ат (бл. 839–923), історик, мусульманський богослов, правознавець; Ірак

Табу, первісні найсуворіші релігійно-магічні заборони певних дій або намірів, виділення недоторканих предметів чи осіб

Табула раса (букв. «чиста дошка»), термін-метафора сенсуалістичної філософії на позначення «первинно порожньої» свідомості дитини, зміст якої формується під дією зовнішніх впливів, чуттєвого сприйняття і набутого досвіду

Тагор, Рабіндранат (1861–1941), філософ, поет, письменник, релігійний реформатор, громадський діяч; Індія

Таємна доктрина, самоназва теософського вчення О. П. Блаватської, одночасно – назва її головного твору («Таємна доктрина, синтез науки, релігії та філософії»), вперше видана 1888 р.)

Тайна (Таємниця), феномен межовості людських зусиль у розкритті, з'ясуванні природи певних явищ

Тайлор, Едуард (1832–1917), етнограф, антрополог, релігієзнавець, фундатор еволюціоністської концепції розвитку культури; Велика Британія

Тай-сю, див. *Велика порожнеча*

Тай-цзі, одна з давньокитайських традицій духовного і фізичного самовдосконалення, різновид філософії й практики бойового мистецтва

Тактовність, моральна якість, що характеризує людину, яка бажає і вміє зрозуміти, що є доречним або недоречним у спілкуванні з іншими, уникає дій і слів, здатних образити, роздратувати, збентежити; вміння дотримуватися етикету

Талант, високий рівень обдарованості, природних здібностей, хисту людини до певного виду діяльності, міра актуалізації її особистості

Таліон, принцип звичаєвого права й традиційної моралі, за яким міра покарання має бути симетричною тяжкості вчиненого злочину (напр., старозавітне «око за око, зуб за зуб»)

Талмуд, зведення догматичних, релігійно-етичних, релігійно-правових законоположень юдаїзму, викладене у формі юридично-моралістичних приписів та художніх притч

Танатологія, філософська концепція смерті та безсмертя

Тантра, 1) у давньоіндійській культурі – різновид філософсько-літературного твору, викладений у формі діалогу божеств Шиви й Шакті; 2) загальна назва для сукупності езотеричних учень і практик досягнення трансперсональних станів

Тарський, Альфред (1901–1983), математик, філософ, логік, представник Львівсько-Варшавської школи; Польща – США

Тасаввуф (Суфізм), містико-аскетична течія в ісламі, один із основних напрямів класичної мусульманської філософії

Татаркевич, Владислав (1886–1980), філософ, історик філософії, педагог, представник Львівсько-Варшавської школи; Польща

Татіан (бл. 120 – бл. 180), християнський письменник, богослов, апологет, релігійний діяч; Сирія

Таттва, багатозначний термін індійської філософії: 1) істина; 2) реальна природа речей; 1) перелік першоелементів у космології філософських шкіл (головно традиції санхх'я)

Татхата (Татгата), «таковість», поняття буддійської філософії Махаяни на позначення справжньої сутності явища, істинної й вічної вищої реальності, що присутня у всіх об'єктах феноменального світу

Таухіді Абу Хайан, ат- (бл. 925–1023?), філософ, письменник, поет, популяризатор знань; Ірак

Твардовський, Казімеж (1866–1938), філософ, логік, педагог, засновник Львівсько-Варшавської школи, видавець, педагог; Польща

Творча еволюція, поняття філософії А. Бергсона на позначення концепції еволюції органічного світу як полілінійного процесу, що зумовлений творчою силою «життєвого пориву»

Творчість, категорія філософії, культури, психології, що втілює сутнісний зміст людської діяльності як процесу винайдення і створення чогось якісно нового

Теза, 1) істотне твердження в межах певної концепції, теорії; 2) твердження, що висунуте як предмет для доказу, аргументації в диспуті; 3) у дедуктивних теоріях – твердження, протиставлене аксіомам і постулатам

Теза й антитеза, у логіці – співвіднесені висловлення, перше з яких є твердженням, що потребує доведення, друге – його прямим запереченням; у діалектиці – такий спосіб взаємозв'язку протилежних за змістом тверджень, що відкриває можливість їх подальшого синтезу

Тейлор, Чарльз (нар. 1931), філософ, історик філософії, соціальний і політичний філософ, педагог; Канада

Тейхмюллер, Густав (1832–1888), філософ-персоналіст, історик філософії, педагог, засновник філософської школи; Німеччина

Текст, у філософії – знаково-символічна репрезентація певної системи інформації, змістовно цілісна, внутрішньо структурована, відносно автономна реальність

Телезіо, Бернардіно (1509–1588), філософ, природознавець, етик, науковий діяч; Італія

Телеологія, філософське вчення і принцип онтологічного пояснення розвитку світу як доконечно цілеспрямованого процесу, обґрунтування передзаданої доцільності світового улаштування

Тема, предмет авторського розмислу, основна спрямованість наукового дослідження, узагальнений зміст міркувань, твору

Тематичний аналіз, методологічний підхід до вивчення історії науки, що ґрунтується на виділенні глибинних стійких структур наукового мислення (основоположних припущень, або тематики), які визначають постановку наукової проблеми та способи її вирішення

Тенденція, порівняно стійкий, відстежуваний напрям розвитку, змін певного явища, процесу

Тенденційний, упереджений, необ'єктивний, заангажований погляд, оцінка

Теннант, Фредерік (1866–1957), вчений, теолог, філософ релігії, мораліст; Велика Британія

Теогонія, термін на позначення сукупності поглядів і міфів про походження і родовід богів

Теодицея, загальна назва релігійно-філософських, релігійно-етичних концепцій, які прагнуть узгодити ідею всеблагого Бога-Творця з наявністю світового зла

Теодорський Симеон, див. *Симон (Тодорський)*

Теологія, систематичний виклад і тлумачення основоположних догматів, учень, сакральних істин певної релігії; у розвинутих формах – комплекс дисциплін, що спрямовані на розкриття змісту, систематизацію, інтерпретацію, обґрунтування та апологію віровчення

Теорема, положення чи твердження, істинність якого встановлюють шляхом доведення, заснованого на аксіомах чи раніше доведених положеннях

Теоретичне знання, рівень знання, яке формується на основі опису, пояснення, систематизації, узагальнення зв'язків і закономірностей, виявлених емпіричним шляхом, спрямоване на створення цілісної картини світу (фрагмента дійсності)

Теорії істини, див. *Істини теорії*

Теорія, вища, найрозвинутіша форма наукового знання, яка надає цілісне, системне уявлення про сутнісні зв'язки й закономірності певного

об'єкта; в широкому сенсі – комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення і пояснення певного явища

Теорія відносності, фізична теорія, що описує універсальні просторово-часові властивості фізичних процесів; спричинила перегляд засадничих уявлень класичної науки і філософії

Теорія двоїстої істини, див. *Двоїстої істини теорія*

Теорія дескрипцій, див. *Дескрипцій теорія*

Теорія доказів, див. *Доказів теорія*

Теорія зіткнення цивілізацій, див. *Зіткнення цивілізацій теорія*

Теорія катастроф, див. *Катастроф теорія*

Теорія конвергенції, див. *Конвергенції теорія*

Теорія розумного егоїзму, див. *Егоїзму розумного теорія*

Теорія пізнання, див. *Гносеологія*

Теорія систем загальна, див. *Загальна теорія систем*

Теорія суспільного договору, див. *Суспільного договору теорія*

Теорія типів, у логіці – будь-яка формальна система, альтернативна до теорії множин, де класифікація елементів системи здійснюється через розподіл на ієрархічно упорядковані типи

Теорія цінностей, див. *Аксіологія*

Теософія, 1) в широкому сенсі – містичне богопізнання; 2) сукупність релігійно-філософських учень, що ґрунтувалися на синтезі містицизму і раціональної філософії; 3) у вузькому сенсі – релігійно-містичне вчення О. Блаватської та її послідовників

Теофраст (бл. 370 – бл. 287 до н. е.), філософ-перипатетик, логік, учень Аристотеля та його наступник в Лікеї; Стародавня Греція

Теоцентризм, філософський принцип пояснення світу, уґрунтований на розумінні Бога як абсолютного, найдосконалішого, вищого буття, творця і центру Всесвіту, джерела усіх сенсів і цінностей

Тереза Авільська (Тереза де Серпеда) (1515–1582), релігійна мислителька, письменниця, церковна діячка; Іспанія

Термін, в логіці – елемент простого категоричного судження – суб'єкт або предикат; у широкому сенсі – слово або словосполучення, що вжи-

вається як назва (денотат) конкретного об'єкта (групи об'єктів) спеціальної галузі науки, техніки, мистецтва тощо

Тертулліан (Тертуліан), Квінт Септімій Флоренс (бл. 160 – після 220), богослов, письменник, провідний представник патристики; Стародавній Рим

Тетенс, Йоганн (1736–1807), філософ, природознавець, математик, культуролог; Німеччина – Данія

Теургія, в античній культурі – сакральномістеріальне спілкування зі світом богів у ритуальних релігійних практиках; в естетиці символізму – вищий тип сакральномістичної творчості, боголюдська творчість як співтворіння краси

Техніка, 1) сукупність засобів праці (знарядь, інструментів, штучних приладів, машин тощо), які виготовлені людиною для перетворення природи та обслуговування власних потреб; 2) діяльність зі створення таких штучних об'єктів (проекування, конструювання, виробництво, експлуатація), способи втілення людських ідей, замислів; 3) система навичок, умінь, рівень майстерності в реалізації певного виду діяльності (напр., техніка співу)

Технічні науки, комплекс наук, що вивчають закономірності розвитку техніки, принципи її створення та способи найліпшого використання

Технократія, прошарок висококваліфікованих наукових і технічних працівників, які беруть участь у реалізації політичної влади, управлінні виробництвом, розробці та здійсненні економічної політики

Технологічний алармізм, негативна оцінка перспектив науково-технічного прогресу та його деструктивної ролі у поступі людства як носія потенційних небезпек і загроз

Технологічний детермінізм, концепція і теоретико-методологічний підхід, що обґрунтовують визначальну роль техніки й технологій, науково-технічного поступу як чинників розвитку суспільства

Технологія, сукупність методів, способів здійснення виробничих процесів та наукова дисципліна, що описує, розробляє і вдосконалює зазначені способи, засоби і порядок (регламенти, режими) їх здійснення; сукупність знань, дій, методів та інструментів для досягнення бажаного результату, метод перетворення заданого в необхідне

Технологія соціальна, комплекс взаємопов'язаних дій, засобів, спрямованих впливів на соціальні системи (підсистеми), соціальні процеси та

соціальну поведінку заради досягнення певної мети; у широкому сенсі – практично орієнтоване соціальне знання

Техносфера, частина біосфери (еволюційна ланка між біосферою і ноосферою), охоплена технічною діяльністю і технічними відносинами, перетворена людиною на синтез природного і штучного (технічних і техногенних систем), глобальна техноекосистема

Технотронного суспільства концепція, соціально-філософська й соціологічна концепція, висунута в 1970-х рр. З. Бжезинським, що розглядала технологічний чинник (термін «технотроніка» є сполученням слів «технологія» та «електроніка») як визначальний для соціального поступу

Технофобія, різновид соціальної фобії – відчуття страху перед технікою, новітніми технологіями, складними пристроями; сприйняття техніки і технічного прогресу як загрози людському буттю

Тєяр (Тейяр) де Шарден, П'єр (1881–1955), філософ, вчений-палеонтолог, теолог, релігійний діяч; Франція

Тєярдизм, напрям сучасної філософії, заснований П. Тєяром де Шарденом, який ґрунтується на засадах синтезу теїзму, містицизму, християнства, наукових поглядів, теорії космічної еволюції

Тип, одиниця розчленування досліджуваної реальності, абстрактна (ідеальна, теоретична) модель об'єкта

Типізація, естетична категорія на позначення методу і процесу творчо-художнього узагальнення та зображення засобами мистецтва характерних, істотних рис і ознак явищ, предметів

Типологія, вид наукової систематизації, розподіл досліджуваних об'єктів, залежно від їхніх істотних структурних чи функціональних ознак, за певними типами

Типове, характерне, природне, поширене для даного класу явищ, процесів

Тілесність, категорія соціогуманітарного дискурсу, інтегральна характеристика психосоматичності людини в єдності фізичних, фізіологічних, чуттєвих, ментально-емоційних, метафізичних параметрів її існування

Тіліке, Гельмут (1908–1985), теолог, етик, релігійний і освітній діяч; Німеччина

Тілліх, Пауль (1886–1965), філософ, теолог, філософ культури; Німеччина – США

Тіло, філософський концепт, що означає: 1) фізично організований, матеріальний первень людського буття на відміну від ідеального – душі, духу; 2) природний чи абстрактний (ідеалізований) фрагмент матеріальної речовини, стійкий комплекс якостей, сил та енергій

Тімон із Фліунта (320–230 до н. е.) філософ-скептик, учень Піррона, поет, драматург; Стародавня Греція

Тлумачення, роз'яснення смислу і значення; потрактування; смисло-творча діяльність

Тойнбі, Арнольд (1889–1975), історик, філософ історії, соціолог, філософ культури; Велика Британія

Толанд, Джон (1670–1722), філософ, просвітник, вільнодумець; Ірландія – Велика Британія

Толерантність, якість, що характеризує ставлення до іншої людини як рівнодостоїнної, повагу її права на інакшість, зокрема розбіжні погляди, переконання, світоглядні цінності; готовність до порозуміння і діалогу; протилежне нетерпимості

Толстовство, релігійно-моральне вчення неспротиву злу (Л. Толстой) і натхненний ним суспільно-релігійний рух в Росії кін. 1880-х рр.

Толстой, Лев Миколайович (1828–1910), письменник, публіцист, філософ, етик; Росія

Тома (Фома) Аквінський (1225–1274), теолог, філософ, систематизатор схоластики, засновник богословсько-філософської школи томізму, церковний діяч; Італія

Томазій, Християн (1655–1728), філософ, правознавець, просвітник, популяризатор науки, педагог; Німеччина

Томізм, богословсько-філософське вчення Томи Аквінського та його послідовників, офіційна доктрина Католицької церкви

Тора, 1) у найширшому сенсі – вся сукупність юдейського традиційного віровчення, записане одкровення та його усне роз'яснення; 2) найголовніші за значенням перші п'ять книг ТаНаХа – священної книги юдаїзму

Тотальність, повнота, всеосяжне охоплення; цілісність життєвиявлення

Тотожність, однаковість предметів або думок, збіг усіх їхніх властивостей; тожсамість (символічною мовою «a = b»)

Трагікомічне, таке, що сполучає і навзаєм посилює ознаки трагічного й комічного, породжує відчуття відносності існуючих критеріїв, абсурдності буття

Трагічне, категорія філософії та естетики, яка характеризує нестерпні й згубні події життя, нерозв'язний конфлікт, що виникає через зіткнення людини й оточення, суспільства, обставин, фатуму тощо й веде до страждань і непоправних втрат

Традиційне суспільство, тип суспільства із домінуючим аграрним ладом, низькими темпами розвитку, авторитарною або деспотичною владою, кастовою або становою структурою, пануванням общинно-корпоративних цінностей, традицій, звичаєвого права, релігії

Традиціоналізм, напрям філософування і світоглядна позиція, стрижнем якої є орієнтація на минуле, ідеалізація, апологія та відтворення історичних, культурних, релігійних тощо традицій

Традиція, спосіб накопичення, збереження, відтворення і трансляції між поколіннями соціокультурного досвіду, норм, цінностей, знань

Традуціонізм, термін на позначення релігійно-філософського погляду в християнстві, згідно з яким душа дитини виникає при зачатті, а не сполучається з тілом при народженні

Трактат, характерна для середньовічної і ранньомодерної філософії та богослов'я літературна форма твору, в якому докладно обмірковується окреме питання чи проблема

Транзитологія, відносно нова галузь суспільствознавства (кін. 20 ст.), яка досліджує проміжні форми і стани суспільства в процесі переходу від одного типу політичного режиму до іншого

Транквіліон-Ставровецький, Кирило, див. *Ставровецький Кирило (Транквіліон)*

Транс-, словотворча одиниця, яка при додаванні до різних частин мови утворює поняття зі значенням переходу, подолання

Трансгресія, одне з ключових понять постмодерної філософії на позначення феномену подолання нездоланої межі, перехід від можливого до неможливого, вихід за пограниччя

Трансгуманізм, міжнародний інтелектуальний та культурний рух на підтримку використання науки і передових технологій задля еволюційного вдосконалення людини, поліпшення її фізичних, розумових, психологічних можливостей, звільнення від інвалідності, страждань, старіння

Трансперсональне, термін на позначення досвіду змінених станів свідомості, що виходять за межі звичного «Я» та його просторово-часової визначеності

Трансформація, комплексний процес, що веде до перетворення, якісних змін у внутрішній організації об'єкта

Трансформація соціальна, процес радикальних внутрішніх змін суспільства, завдяки чому досягається якісно новий стан, інакший рівень і тип соціальної організації

Трансценденталії, у середньовічній метафізиці найзагальніші властивості сушого, притаманні йому універсальні модули

Трансцендентальна логіка, термін філософії І. Канта на позначення альтернативного щодо формальної логіки вчення про чисті (апріорні) правила і поняття розсуду, «основні категорії мислення і досвіду»

Трансцендентальна філософія, сукупність філософських концепцій, які досліджують умови і межі людського пізнання, проблеми об'єктивності та інтерсуб'єктивності знання і пізнання

Трансцендентальне, таке, що іманентно властиве людському розуму, свідомості, стосується умов і форм пізнання, характеризує людську здатність сприймати світ

Трансцендентальний ідеалізм, термін на позначення філософії І. Канта, найперше його концепції гносеологічного обґрунтування можливості метафізики, апріорних форм пізнання і мислення

Трансцендентне, таке що принципово неприступне чуттєвому досвіду, пізнанню; потойбічне, надчуттєве; протилежне іманентному

Тренд, загальна, домінуюча тенденція, оприявлена у царині часткових, різноспрямованих рухів, змін

Тренделенбург, Адольф (1802–1872), філософ, історик філософії, логік, філософ науки; Німеччина

Тривіальний, пересічний, буденний, позбавлений новизни

Тринадцятикнижжя, корпус 13-ти канонічних творів у конфуціанстві (див. «Ши сань цзінь»)

«Трипітака» («Тіпітака»), канонічне зібрання текстів класичних шкіл буддизму, в яких викладено філософські доктрини, дисциплінарні правила ченців, повчання Будди

Тріада, 1) у широкому сенсі – принцип філософської інтерпретації буття як єдності трьох базових компонентів (першоначал, стадій, частин, іпостасей, сфер тощо); 2) у філософії Г. Гегеля – універсальна схема будь-якого процесу розвитку (теза – антитеза – синтеза)

Тропи, 1) слова і звороти, вжиті в інакомовному, двозначному сенсі; 2) гносеологічні аргументи античних філософів-скептиків проти догматизму, абсолютизації істини

Трубецької, Євген Миколайович (1863–1920), релігійний філософ, філософ права, публіцист, громадський діяч, педагог; Росія – Україна

«**Труды Киевской духовной академии**», науковий часопис (шомісячник) Київської духовної академії, що виходив у 1860–1917 роках

Трьольч, Ернст (1865–1923), теолог, філософ, соціолог, філософ культури; Німеччина

Трюїзм, загальновідома істина, банальність, очевидність

Туга, екзистенційна ситуація граничного буття, в якій людина переживає неадекватність власної життєвої стратегії, втрату автентичності

Туган-Барановський, Михайло Іванович (1865–1919), економіст, соціолог, соціальний філософ, політичний діяч, організатор науки; Україна

Тудор (Олексюк), Степан Йосипович (1892–1941), філософ, представник Львівсько-Варшавської школи, письменник, публіцист, політичний діяч; Україна

Тулмін, Стівен (1922–2009), філософ, логік, епістемолог, філософ моралі, педагог; Велика Британія

Туптало, Данило Савич, див. *Димитрій (Туптало)*

Турбота, соціальна і моральна якість, що полягає в піклуванні про когось (щось), виявленні уваги до чужих потреб

Тусі, Насир ад-Дін, ат (1201–1274), філософ, учений-енциклопедист, перекладач; Персія

Тюрго, Анн Робер (1727–1781), філософ-просвітник, енциклопедист, економіст, державний діяч; Франція

Тянь, універсалія китайської культури та філософії: 1) вища божественна сила; 2) біполярний універсум, природа як цілісність (Неба і Землі); 3) головний природний первень людини

У, одна з базових категорій китайської філософії: 1) річ, істота, тілесна форма; 2) предмет, об'єкт як протилежність Я, суб'єкту пізнання; 3) у широкому сенсі – матерія, матеріальне

У вей, поняття традиційної китайської філософії, насамперед даосизму, що позначає не-діяння, невтручання у природний порядок речей ні з етичних, ані з прагматичних причин

У сін (букв. «п'ять елементів», «п'ять стихій», «п'ять шерег»), одна з базових категорій китайської філософії, що має космогонічний і символічний зміст і позначає універсальну 5-складову структуру Всесвіту і всіх його частин

«У-цзі» («П'ятикнижжя»), назва на позначення п'яти книг (складених переважно у 6–5 ст. до н. е.), визнаних канонічними у конфуціанстві; склали основу традиційної системи освіти, виховання і державних іспитів у Китаї

Удаяна (10–11 ст.), філософ, систематизатор вчення традиційних індійських філософських шкіл, полеміст; Індія

Узагальнення, логічна операція, в процесі якої здійснюється перехід від одиничного до загального (або від менш загального до більш загального) і утворюється поняття ширшого обсягу; спосіб прирощення знань, перехід на вищий рівень абстракції

Уйомов, Авенір Іванович (нар. 1928), філософ, логік, методолог науки і теорії систем, засновник філософської школи; Україна

Українофілство, 1) в широкому значенні – глибока зацікавленість українською культурою, історією, мовою, любов до України, її народу і надбань, послідовна проукраїнська позиція; 2) літературний рух і напрям суспільної думки серед українців у Російській та Австро-Угорській імперіях в другій пол. 19 ст.

Українофобія, упереджене, зверхнє, негативне, вороже ставлення до України та українців, дискредитація української мови, культури, державності, національної самобутності

Україноцентризм, світоглядна позиція, що обстоює Києво-Руську спадковість та цивілізуючу роль України, самобутню цінність української культури, суверенність Української держави та реалізацію національної ідеї

Українська філософія, багатовікова інтелектуальна спадщина мислителів, наукових осередків і шкіл, які втілили духовно-практичний досвід

і ментальність українського етносу, сформували самобутню традицію філософування і рефлексії

Український вільний університет, заклад вищої освіти, заснований в 1921 р. діячами української інтелектуальної еліти в еміграції; Австрія – Чехія – Німеччина

Умвельт, суб'єктивно значуще середовище; егоцентричний світ життєдіяльності, який визначає способи сприйняття довкілля, поведінки й комунікації

Умиротворення, в етиці – заспокоєння, набуття стану позитивної рівноваги, спокою, душевного миру

Умовивід, форма мислення й пізнавальний прийом, виведення з одного чи декількох суджень (засновків) нового судження, яке прирошує знання (висновку)

Умоглядність, властивість спекулятивного філософського мислення, що конструює об'єкт, абстрагуючись від чуттєвого досвіду

Умовний, уявний, мислимий, такий, що відрізняється від об'єктивної реальності, відтворює її неточно, спрощено, приблизно або художньо-суб'єктивно

Унамуно, Мігель де (1864–1936), філософ, письменник, педагог, політичний діяч; Іспанія

Унгер, Еріх (1887–1950), філософ, політичний мислитель, історик філософії; Німеччина – Велика Британія

Універсалізм, методологічний принцип, що абсолютизує поширеність і загальну значущість певних ідей, норм, цінностей, практик

Універсалії, термін схоластичної філософії на означення загальних понять, що фіксують видові й родові властивості або відношення одиничних речей

Універсальний, різнобічний, всеохоплюючий; різноманітного призначення, наділений різноманітними функціями

Універсальний еволюціонізм, міждисциплінарний науковий напрям, що досліджує людство як частину глобальних еволюційних процесів Всесвіту, обґрунтовує концепцію ко-еволюції людства і біосфери, розвиває ідеї глобального управління, методи глобального моделювання

Універсум (букв. «усе-сукупність»), філософське поняття на позначення всієї буттєвої реальності, множини всіх можливих світів, Всесвіту як системи

Уніфікація, упорядкування об'єктів за єдиною формою чи системою, приведення до однотиповості, одноманітності

Унцер, Йоганна (1725–1782), поетеса, філософиня-просвітниця, феміністка, громадська діячка; Німеччина

Упанішади, загальна назва релігійно-філософських трактатів, які коментують Веди і відносяться до священних текстів індійської традиції; точна кількість невідома, найдавніші датують 8–7 ст. до н. е.

Упсальська школа (перша третина 20 ст.), одна з ранніх шкіл логічного позитивізму, осередком якої став Упсальський університет; Швеція

Управління, 1) в широкому сенсі – функція високоорганізованих природних або штучних систем (соціологічних, біологічних, технічних тощо), що забезпечує їхню структурну цілісність, підтримання заданого режиму діяльності, реалізацію програми досягнення мети; 2) цілеспрямований програмований чи довільний вплив на об'єкти задля досягнення кінцевої мети

Урбанізація, соціально-історичний процес вивіщення ролі міст в розвитку суспільства та зростання частки міського населення, що зумовлював зміни соціально-професійної та демографічної структури, політичної організації, культури, способу життя, психології тощо

Утилітаризм, етична доктрина, яка в основу моральних вчинків людини покладає широко потрактований принцип вигоди, зиску

Утопічний соціалізм, поширене у філософській літературі поняття на позначення соціальних учень про можливість ненасильницького перетворення суспільства на принципах загальної власності, рівності, соціальної справедливості

Утопія та антиутопія, 1) тип соціального фантазування, конструювання уявленого суспільного ладу, який нібито існував у минулому, ізольовано існує десь у світі або виникне у майбутньому: ідеального, гуманістично-орієнтованого (утопія), або жахливого, антигуманного (антиутопія); 2) метафора на позначення нездійснених проєктів, планів, задумів

Уява, здатність людини до спонтанного чи навмисного конструювання образів, уявлень, ідей об'єктів, які попередньо були відсутні (або взагалі неможливі) в чуттєвому досвіді

Уявлення, у теорії пізнання – узагальнений чуттєво-наочний образ предметів або явищ дійсності, що отриманий з попереднього чуттєвого досвіду; відтворюється у свідомості людини, незалежно від безпосереднього впливу об'єктів на органи чуття

Фаворин Арелатський, Фаворин з Арелати (поч. 2 ст.), ритор, філософ-скептик, софіст; Стародавній Рим

Файхінгер, Ханс (1852–1933), філософ-неокантіанець, коментатор праць І. Канта, засновник Кантівського товариства; Німеччина

Факт, 1) справжня подія, дійсне явище, наявний результат (на відміну від уявленого, видуманого); 2) конкретне й одиничне на противагу абстрактному, загальному; 3) у філософії науки – спосіб фіксації й форма емпіричного знання як протилежного теорії, гіпотезі; 4) переносно – істина

Фактор, в різних теоретичних та практичних дискурсах – чинник, рушійна сила, ресурс, причина або умова будь-якого процесу, явища, що визначає його характер, суттєві риси

Фалес із Мілета (640/625–548/545 до н. е.), філософ, математик, родоначальник античної філософії та науки, засновник першої з відомих філософських шкіл – Мілетської (Іонія), перший із легендарних «семи мудреців»; Стародавня Греція

Фаллібілізм, принцип постпозитивізму, згідно з яким будь-яке наукове знання не є остаточним, вичерпним і безпомилковим, але – непевною, хибуючою, тимчасовою інтерпретацією істини й передбачає заміщення майбутньою повнішою інтерпретацією

Фальковський, Іван Якимович, див. *Іриней (Фальковський)*

Фальсафа, арабомовний варіант поняття «філософія», термін середньовічної мусульманської культури на позначення античної філософії та вчень арабо-мусульманських мислителів, зорієнтованих на античні моделі філософування

Фальсифікація, у філософії науки – спосіб спростування (встановлення хибності) наукового твердження шляхом його емпіричної перевірки

Фань Їчжи (Фан Мічжи, Маньгун) (1611–1671), філософ, лінгвіст, вчений-енциклопедист, релігійний діяч; Китай

Фарабі, Абу Наср аль, (Алфарабіус) (870–950), мусульманський філософ, логік, етик, вчений-енциклопедист, один із фундаторів східного перипатетизму; Сирія

Фарбер, Марвін (1901–1980), філософ, методолог, феноменолог, співзасновник «Міжнародного феноменологічного товариства», видавець; США

Фарисейство, в етиці – неухильне, прискіпливе, але формальне, суто зовнішнє або показне додержання релігійних, моральних, соціальних приписів

Фаталізм, світоглядна позиція, ґрунтована на уявленнях про неминучість, напередвизначеність подій і вчинків, що виключає випадковість і свободу вибору

Фахр ад-Дін ар-Разі, див. *Разі, Фахр ад-Дін, ар*

Феано, Теано (6–5 ст. до н. е.), філософиня, вчена, членкиня піфагорійської школи-ордену; Стародавня Греція

Федерічі, Сильвія (нар. 1942), філософиня в галузі гендерних студій, громадська і наукова діячка, викладачка, співзасновниця Асоціації радикальної філософії; Італія – США

Федон (4 ст. до н. е.), філософ, засновник сократівської школи філософії в Еліді, автор і персонаж філософських діалогів; Стародавня Греція

Федоров, Микола Федорович (1829–1903), релігійний мислитель, антрополог, історик, естетик, автор концепції «філософії спільної справи»; Росія

Федр із Афін (Атен) (бл. 138–70 до н. е.), філософ, очільник епікурейської школи в Атенах; Стародавня Греція – Стародавній Рим

Феєрабенд, Пол (1924–1994), філософ, історик і методолог науки, провідний представник постпозитивізму; Австрія – США

Феєрбах, Людвіг (1804–1872), філософ, представник класичної німецької філософії, автор концепції антропологічного матеріалізму, філософ релігії; Німеччина

Фемінізм, 1) ідеологія, ґрунтована на ідеях рівності прав, можливостей, статусів чоловіків і жінок у всіх сферах суспільного життя, усунення дискримінації за гендерною ознакою; 2) сукупність соціально-політичних, правових, громадських рухів, спрямованих на захист і досягнення гендерної рівності, подолання гендерних стереотипів та усунення сексизму; 3) у філософії – підхід, що обмірковує роль гендеру і гендерного чинника

в оптиці філософських проблем (історії філософії, метафізики, епістемології, етики, філософії науки тощо)

Фемістій (бл. 317 – бл. 388), філософ, засновник філософської школи в м. Константинополі, коментатор Аристотеля, ритор, екзегет, державний діяч; Римська імперія

Феномен, 1) філософська категорія, що відображає явище, предмет, приступні чуттєвому сприйняттю, на відміну від тих, що досягаються розумом (ноумен), і спосіб явлення речей для чуттєвого досвіду – на відміну від їхньої справжньої природи й сутності; 2) незвичайне явище, рідкісний факт, який важко досягнути, збагнути

Феноменалізм, підхід у філософії, гносеології, згідно з яким основними об'єктами пізнання є не сутність речей, ширше – об'єктивна реальність, а вся сукупність чуттєвого досвіду суб'єкта, феноменальна реальність

Феноменологія, напрям у філософії 20 ст. (засновник – Е. Гуссерль), осмислення філософської проблематики через аналіз феноменів, актів і структур свідомості, досвіду пізнання, пізнавання, смислоутворення, інтенції «чистої» свідомості

Фень Юлань (1895–1990), філософ, історик китайської філософії, педагог, громадський діяч; Китай

Феодор з Кірена, Феодор Безбожник (4–5 ст. до н. е.), філософ, софіст, представник Киренської школи, вільнодумець; Стародавня Греція

Феофан (Авсенв) (1810–1852), філософ, історик філософії, психолог, логік, вихованець і діяч Київської духовної академії, церковний діяч; Україна

Феофан (Прокопович) (1681–1736), церковний і освітній діяч, філософ, учений, ректор Києво-Могилянської академії, письменник, перекладач; Україна

Феофілакт (Лопатинський) (1670-ті – 1741), філософ, богослов, полеміст, поет, церковний діяч; Україна – Росія

Фергюсон, Адам (1723–1816) філософ, просвітник, етик; Шотландія – Велика Британія

Фер'є, Джеймс Фредерік (1808–1864), філософ, історик філософії, метафізик, епістемолог; Шотландія

Фестюж'єр, Андре-Жан (1898–1982), історик античної філософії та релігії, перекладач; Франція

Фетишизм, 1) архаїчна форма релігійних вірувань, наділення природних речей надприродними, магічними, чудодійними властивостями; 2) структурний компонент будь-якої міфології та релігії, релігійно-культурних практик; 3) персоніфікація соціальних регуляторів та інститутів, приписування речам соціальних і/або надприродних властивостей

Фізикалізм, концепція в межах неопозитивізму, ґрунтована на ідеї побудови уніфікованого наукового знання на засадах математичної мови та мови сучасної фізики

Філалет Христофор (? – після 1632), псевдонім письменника-полеміста, мислителя, діяча Острозького культурно-освітнього осередку, автора твору «Апокрисис» (1597); Україна – Білорусь

Філантропія, почуття любові й доброзичливості до людей, благочинність та безкорислива допомога нужденним, ураженим в соціальному становищі; протилежне – мізантропія

Філодем із Гадари (100–35 до н. е.), філософ, поет, очільник епікурейських шкіл в Афінах та Геркуланумі, ритор, логік, теоретик музики; Стародавня Греція – Стародавній Рим

Філон Александрійський (бл. 25 до н. е. – бл. 50 н. е.), філософ, теолог, екзегет; Стародавній Рим

Філон із Лариси (159/158 – 84/83 до н. е.), філософ, останній схолярх заснованої Платоном Академії; Стародавня Греція, Стародавній Рим

Філопон, Іоанн, див. *Іоанн (Іван) Філопон*

Філософія, складне світоглядне, духовне, культурне явище: 1) теоретична форма світогляду, цілісне уявлення про світ і сенс буття людини, узагальнене ставлення до всесвіту, природи, суспільства, духовного життя; 2) форма пізнання світу і система теоретичного знання про фундаментальні принципи, форми і смисли буття в усіх його проявах; 3) особливий тип критично-рефлексивного мислення, інтелектуальної діяльності; 4) форма суспільної свідомості, що відображає характерні риси тієї чи іншої епохи, культури, народу, цивілізації; історія пошуків людством істини і відповідей на сенсбуттєві, світоглядні запитання

Філософія античності, див. *Антична філософія*

Філософія Відродження, сукупність філософських учень, шкіл, напрямів, що сформувалися в країнах Європи у 15–16 ст., і ґрунтувалися на ідеях гуманізму, антропоцентризму, рецепції та переосмислення античної культурно-філософської спадщини

Філософія глобальних проблем, відносно нова (з друг. пол. 20 ст.) між-дисциплінарна галузь філософських досліджень, об'єктом якої є глобальні явища і процеси; обмислює світоглядні, онтологічні, цивілізаційні, антропологічні, гносеологічні, ціннісні, прогностичні тощо аспекти глобальних проблем сучасності

Філософія господарства, галузь філософських досліджень, що обмислює передумови, цілі, наслідки господарсько-економічної діяльності в контексті економічних, соціальних, культурних, духовно-світоглядних зв'язків певного суспільства, а також способи, смисли і цінності діяльності людини як суб'єкта господарювання

Філософія гри, 1) в широкому сенсі – система поглядів на гру у філософії культури; 2) у вузькому – філософська концепція гри Й. Гейзинга

Філософія екології, галузь філософських досліджень, об'єктом якої є екологічні реалії розвитку системи «людина – суспільство – природа», соціокультурні й світоглядні контексти екологічної діяльності людини; методологічні проблеми постнекласичної екології як науки, формування екологічної свідомості та екологічної етики

Філософія економіки, галузь філософії та міждисциплінарна наука про сутність і закономірності економічного буття людини й соціуму, аксіологічне, світоглядно-методологічне й евристичне підґрунтя економіки, економічної діяльності та економічної свідомості

Філософія життя, напрям західноєвропейської філософії кін. 19 – поч. 20 ст., опозиційний щодо класичного ідеалу раціональної філософії; помістив у центр філософської проблематики поняття життя як феномена, недоступного для раціонального осягнення

Філософія історії, царина філософського знання, спрямована на осягнення смислу й закономірностей історичного процесу, іманентної логіки розвитку суспільства

Філософія комунікативна, див. *Комунікативна філософія*

Філософія культури, 1) філософське осмислення сутнісних засад культури як процесу й цілісного феномена, її архетики, закономірностей і перспектив розвитку; 2) напрям європейської філософії кін. 19 – перш. пол. 20 ст.

Філософія логічного аналізу, течія аналітичної філософії 20 ст., яка вбаचाє завдання філософії в логічному аналізі мови науки засобами формальної логіки

Філософія математики, розділ філософії науки, що досліджує філософські засади математики, онтологічний статус математичних об'єктів, гносеологічні, методологічні, логічні тощо принципи і проблеми математики, її різних дисциплін і теорій

Філософія мови, галузь філософії, що осмислює роль мови, слова і мовлення в різних формах дискурсу, у процесах пізнання та структурах свідомості й знання

Філософія науки, галузь філософії, що досліджує науку як соціокультурний та епістемологічний феномен; специфіку, розвиток, структуру та організацію наукового знання; засоби, методи й межі наукового пізнання

Філософія Нового часу, сукупність філософських учень, шкіл, напрямів, що сформувалися в країнах Європи у 17–19 ст.; філософське осмислення наукової революції та класично-наукової картини світу, соціально-політичних, економічних, правових тощо запитів нової історичної епохи (Модерну)

Філософія освіти, галузь філософії, що досліджує філософські засади, цілі й ідеали педагогічної та освітньої діяльності, методологію педагогічного знання і пізнання, методи проектування нових освітніх стратегій і систем

Філософія політики, царина філософії, що досліджує найзагальніші засади, сутність, межі й можливості політики, її цивілізаційні парадигми, місце в ієрархії суспільних практик, політичні цінності та ідеали

Філософія права, царина філософії, яка осмислює філософські (світоглядні, аксіологічні, антропологічні, гносеологічні тощо) засади права як регулятора суспільних відносин, специфіку правового мислення та правової свідомості

Філософія природи, 1) натурфілософія античної епохи, форма синкретичного знання про першопричини і фундаментальні закони природних явищ, передуюча природознавству; 2) розділ філософії, що осмислює природу як передумову і середовище буття людини й людства, чинник суспільного розвитку

Філософія Просвітництва, широка ідейно-філософська течія кін. 17–18 ст., яка втілила антифеодальні, антиабсолютистські погляди освіченої еліти; філософське осмислення переустрою суспільства на принципах розумності, цінності людини, природного права і суспільного договору

Філософія релігії, царина філософського осмислення й концептуалізації природи і функцій релігії, проблем існування й сутності надприродного, генезису та специфіки релігійної свідомості, релігійного відношення до дійсності

Філософія свідомості, філософська дисципліна, предметом вивчення якої є природа свідомості, а також співвідношення свідомості (психічного, розуму, мислення, інтелекту) та фізичної реальності (тіла)

Філософія Середньовіччя, див. *Середньовічна філософія*

Філософія «серця», див. *Кордоцентризм*

Філософія техніки, галузь філософських досліджень, що осмислює природу і найзагальніші закономірності розвитку техніки, технічного знання і технічної діяльності, оцінює їхні впливи на суспільство, культуру і людину; соціальні наслідки і перспективи буття техногенної цивілізації

Філософська антропологія, див. *Антропологія філософська*

«**Філософська думка**», академічний філософський часопис; видається з 1927 р. Інститутом філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України

Філософська логіка, галузь філософсько-логічних досліджень, яка охоплює: а) застосування засобів логіки (головно некласичної) до аналізу й реконструкції різних філософських проблем; б) філософське осмислення засад і основних понять сучасних логік

Філософська школа, спільнота мислителів-послідовників, що згуртовані навколо постаті та ідей конкретного філософа, поділяють і розвивають основоположні засади його вчення

«**Філософський лексикон**», перше в Україні філософське видання енциклопедичного типу за авторства С. С. Гогоцького, видане в м. Києві у 1957 і 1873 роках

Філософські засади науки, система філософських ідей і принципів, на яких уґрунтовано цілісну наукову картину світу, ідеали і норми науки та наукової діяльності

Фіналізація науки, методологічна концепція Штарнберзької групи щодо соціокультурної детермінації наукових досліджень, коли зовнішні (стосовно науки) цілі обумовлюють розвиток наукової теорії

Фіналізм, концепція та світоглядна позиція, пов'язана з уявленнями про незворотний рух історичного процесу в бік кінцевого (фінального)

пункту, що знаменує остаточну реалізацію призначення людини і смислу історії

Фіхте, Йоган-Готліб (1762–1814), філософ-ідеаліст, представник німецької класичної філософії, етик, філософ права, філософ релігії; Німеччина

Фічіно, Марсіліо, див. *Марсіліо Фічіно*

Фішер, Куно (1824–1907), філософ, історик філософії, педагог; Німеччина

Фішер, Фрідріх (1807–1887), філософ, письменник, естетик, літературознавець; Німеччина

Флек, Людвік (1896–1961), вчений, філософ та історик науки, освітній та науковий діяч; Україна – Польща

Флоренський, Павло Олександрович (1882–1937), релігійний мислитель, вчений-енциклопедист, православний богослов, освітній і релігійний діяч; Росія

Флоренці, Маріанна (1802–1870), філософиня, перекладачка праць німецьких філософів; Італія

Флоровський, Георгій Васильович (1893–1979), православний богослов, філософ, історик культури, релігійний діяч; Росія – США

Флуктуація, випадкове відхилення досліджуваного об'єкта від деякого нормального стану, середньої величини

Флю, Ентоні (1923–2010), філософ, представник аналітичної філософії, філософ релігії; Велика Британія

Флюеллінг, Ральф (1871–1960), філософ-персоналіст, педагог, видавець; США

Флюїд, в історії науки, натурфілософії – невагома рідина, наявністю якої пояснювали явища тепла, магнетизму, електрики; у месмеризмі – особлива психічна енергія людини, здатна передаватися на відстань

Фогт, Карл (1817–1895), природознавець, філософ-матеріаліст, політичний діяч, популяризатор науки; Німеччина

Фодор, Джеррі (1935–2017), філософ, філософ свідомості, філософ когнітивної науки, освітній і науковий діяч; США

Фома Аквінський, див. *Тома Аквінський*

Фонсека, Педро да (1528–1599), філософ, теолог, логік, перекладач і коментатор Аристотеля; Португалія

Фонтенель, Бернар Ле Бов'є (1657–1757), письменник, філософ-просвітник, вчений, популяризатор науки; Франція

Форлендер, Карл (1860–1928), філософ, представник Марбурзької школи неокантіанства, етик; Німеччина

Форма і зміст, співвідносні філософські категорії, два взаємопов'язані аспекти цілого, де форма відбиває внутрішню упорядкованість змісту, зв'язок його елементів та способи зовнішнього прояву; у формальній логіці – форма є результатом абстрагування від змісту пізнання

Форма логічна, структура, яка фіксує спосіб зв'язку складових елементів змісту думки, відволікаючись від цього змісту

Формалізація, процес переведення змістового знання і природно-мовного контексту на штучну, логічну мову, у формалізовану теорію (числення)

Формалізована мова, штучна знакова система, розроблена як засіб фіксації певної теорії

Формальна логіка, наука, що вивчає загальні форми мислення та правила перетворення висловлень, що зберігають істиннісне значення безвідносно до змісту своїх складників

Формальна система (Формальна теорія), сукупність абстрактних об'єктів, умов, аксіом і правил оперування множиною символів, без урахування їхнього смислового (семантичного) змісту; наслідок послідовної формалізації теорії

Формація суспільно-економічна, стрижнева категорія соціальної філософії та суспільно-економічної теорії марксизму, що позначає особливий щабель історичного розвитку суспільства, визначений способом виробництва

Форми мислення, історично сформовані структури мисленнєвої діяльності, спосіб організації змісту думок у певних логічних формах (поняття, висловлення, умовивід)

Фотій (Фотій I Великий) (бл. 820 – бл. 893), церковний діяч, богослов, письменник, педагог, укладач «Міріобібліона» – першого середньовічного бібліографічного огляду праць давньогрецьких і візантійських авторів; Візантія

Фулер, Томас (1832–1904), філософ, богослов, логік, науковий діяч; Велика Британія

Франк, Адольф (1809–1893), філософ, історик єврейської філософії, енциклопедист, організатор науки, громадський і політичний діяч; Франція

Франк, Себастьян (1499–1542), теолог, філософ, гуманіст, історик релігії, релігійний діяч; Німеччина – Швейцарія

Франк, Семен Людвигович (1877–1950), філософ-ідеаліст, релігійний мислитель; Росія – Велика Британія

Франко, Іван Якович (1856–1916), письменник, поет, філософ, історик, учений, перекладач, громадський і політичний діяч; Україна

Франкфуртська школа, термін на позначення неомарксистського напрямку в німецькій філософії та соціології, що сформувався в 1920-х – 1930-х серед мислителів, пов'язаних з Інститутом соціальних досліджень при університеті м. Франкфурта-на-Майні

Франциск Ван Ден Енден (1602–1674), поет, філософ, політичний мислитель; Голландія – Франція

Франческо Петрарка (1304–1374), поет, мислитель, етик, родоначальник гуманістичної культури Відродження; Італія

Фреге, Готлоб (1848–1925), математик, логік, філософ, засновник сучасної формальної (символічної, математичної) логіки; Німеччина

Фройд, Зигмунд (1856–1939), психолог, лікар-психіатр, невролог, засновник школи психоаналізу, автор психодинамічної концепції особистості; Австрія – Велика Британія

Фройдизм, напрям у філософії, соціології, психології, мистецтві тощо, уґрунтований на ідеях і методах З. Фрейда

Фролов, Іван Тимофійович (1929–1999), філософ, дослідник філософських проблем природознавства, методолог та етик науки, радянський політичний, громадський та науковий діяч; Росія

Фромм, Еріх (1900–1980), філософ, соціальний психолог, один із фундаторів неофройдизму; Німеччина – США

Фуко, Мішель (1926–1984), філософ, історик культури, епістемолог, політичний філософ; Франція

Фукуяма, Френсіс (нар. 1952), філософ, політолог, економіст, педагог; США

Фульберт Шартрський (бл. 980–1028), теолог, філософ, поет, церковний діяч, засновник Шартрської філософської школи; Франція

Фундаментальний, міцний, вагомий, надійний, ґрунтовний, глибокий

Фундаментальні і прикладні дослідження, типи досліджень, що розрізняються за метою, формою організації і трансляції знання, способом інституалізації; перші орієнтовані на інноваційно-науковий процес і підготовку фахівців, другі – на безпосереднє використання отриманих знань у різних сферах діяльності

Функція, спосіб діяльності, реалізації властивостей, потенції певного об'єкта, його роль і призначення в межах даної системи зв'язків і відносин

Фур'є, Франсуа (1772–1837), філософ, соціальний мислитель, один із фундаторів утопічного соціалізму; Франція

Фут, Філіппа (1920–2010), філософиня, дослідниця в галузі філософії моралі, етики; Велика Британія

Фюсіс, один із ключових концептів античної натурфілософії на позначення природного існування і зростання, від якого походить термін «фізика» (природа)

Футурологія, 1) в широкому сенсі – сукупність уявлень і вчень (філософських, наукових, літературних) про майбутнє людства; 2) наукове знання про шляхи розвитку цивілізації, наукове передбачення і проектування майбутнього

Футурошок, психологічна реакція людини (або суспільства) на стрімкій і радикальній зміні, що викликані прискоренням темпів технологічного і соціального прогресу

Хабермас, Юрген, див. *Габермас, Юрген*

Хайдегер Мартін, див. *Гайдеттер, Мартін*

Хаск, Фрідріх, див. *Гаск, Фрідріх Август фон*

Хай-х'юм технології, технології перетворення людського, де предметом трансформацій та експериментів стає людська істота (на відміну від технологій «хай-тек»)

Хакслі, Джуліан, див. *Гакслі (Гекслі), Джуліан*

Хакслі, Томас Генрі, див. *Гакслі (Гекслі), Томас*

Хакер, Пауль (1913–1979), філософ, історик східної філософії, філософ релігії; Німеччина

Хань Фей (280–233 до н. е.), філософ, теоретик легізму, етик; Стародавній Китай

Хань Юй (768–824), філософ-конфуціанець, письменник, науковий діяч; Китай

Хаос, 1) у давньогрецькій міфології й натурфілософії – первинний, докосмічний стан всесвіту, пра-безодня, безформна суміш стихій, протилежне упорядкованому і гармонійному Космосу; 2) відсутність порядку, безладна сукупність різнорідних об'єктів

Харизма, 1) у релігійному дискурсі – благодать, Божий дар; 2) у філософії та етиці – виняткова обдарованість особистості, здатність до впливу на маси, звернення вчинків поза межами пересічних людських можливостей

Харібхадра (8 або 9 ст.), джайнський філософ, письменник, поет, автор одного з перших компендіумів індійської філософії; Індія

Хартман, Едуард, див. *Гартман, Едуард фон*

Хартсхорн, Чарльз, див. *Гартсгорн, Чарльз*

Хатчесон, Френсіс, див. *Гатчесон, Френсіс*

Хе, категорія китайської філософії, близька до поняття гармонії, узгодженості, гомеостазу

Хейзинга, Йоган, див. *Гейзинга, Йоган*

Хемачандра, див. *Гемачандра*

Хемпель, Карл, див. *Гемпель, Карл*

Хешель, Абрам Єшуа (1907–1972), юдейський богослов, філософ, педагог, релігійний і громадський діяч; Польща – США

Хиба логічна, термін логіки, філософії на позначення порушення логічної послідовності, використання некоректних прийомів доведення

Хитрування, 1) здійснення чогось лукавим, ухильним, неправдивим чином; 2) акт гнучкості розуму, мудрування, пошуку незвичайного рішення задачі

Хінтікка, Яакко, див. *Гінтікка, Яакко*

Хірш, Самуїл (1817–1889), юдейський філософ, релігійний діяч-реформатор; Німеччина – США

Хокінг, Вільям, див. *Гокінг, Вільям*

Холізм, 1) в широкому сенсі – принцип філософії та науки, що ґрунтується на визнанні якісної своєрідності цілого щодо його частин; 2) напрям сучасної філософії, відомий як «філософія цілісності»

Холтон (Голтон), Джеральд (нар. 1922), вчений, філософ та історик науки, фундатор напряму «тематичного аналізу» в історії науки; США

Хомський (Хомскі, Чомскі), Ноам (Наум) (нар. 1928), лінгвіст, філософ, представник аналітичної філософії, літератор, громадський діяч; США

Хом'яков (Хомяков), Олексій Степанович (1804–1860), релігійний філософ, історик, поет, публіцист, один із фундаторів слов'янофільства; Росія

Хоркхаймер, Макс, див. *Горкгаймер, Макс*

Хорні, Карен, див. *Горні, Карен*

Хрісіпп (Хрісіпп із Соли) (бл. 280/277 – бл. 208/204 до н. е.), філософ, систематизатор стоїцизму, логік, етик, схолярх; Стародавня Греція

Христина Пізанська (де Пізан) (бл. 1364 – 1430), філософиня, письменниця, поетеса, релігійна діячка; Франція

Хронотоп, категорія філософії, естетики, історії тощо на позначення нерозривного взаємозв'язку, амбівалентності часових і просторових вимірів (відношень)

Ху Ши (1891–1962), філософ, історик китайської філософії, письменник, громадський діяч-реформатор; Китай – Тайвань

«**Хуайнань-цзи**», одна з найважливіших пам'яток філософської думки Китаю, корпус есеїв з даосизму, конфуціанства, легізму (2 ст. до н. е.)

Хук, Сідні (1902–1989), соціальний філософ, педагог, громадський діяч; США

Хуньдунь, поняття китайської філософії на позначення початкового хаосу, що передує будь-якій упорядкованості Всесвіту

Хюбнер, Курт (нар. 1921), філософ, методолог науки, філософ культури, організатор науки; Німеччина

Цейтлін (Цайтлін), Гігель (1871–1942), релігійний філософ, історик філософії, дослідник єврейського містицизму, письменник, публіцист; Білорусь – Польща

Целлер, Едуард (1814–1908), філософ, історик філософії, теолог, педагог; Німеччина

Цельс (2 ст.), філософ, критик християнства; Стародавній Рим

Цешковський, Август (1814–1894), філософ, філософ історії, педагог, громадський діяч; Польща

Цзен-цзи (505– бл. 436 до н. е.), філософ, учень Конфуція; Стародавній Китай

Цзін-суюе, канонознавство, в китайській культурі – узагальнена назва традиції вивчення та коментування конфуціанських канонічних книг

Цзіся (Цзі-ся), найвідоміша академія Стародавнього Китаю, заснована в 318 р. до н. е. (діяла до сер. 4 ст.), в діяльності якої брали участь представники майже всіх філософських шкіл

Цзоу Янь (Цзоу-цзи) (336–280 до н. е.), філософ, космолог, провідний представник школи інь-ян; Стародавній Китай

Цзюнь-цзи, у конфуціанстві – еталон шляхетної особистості, носій сукупності моральних і соціальних чеснот, взірець правителя, чиновника, вченого

Цивілізація, 1) у найширшому сенсі – специфічний спосіб життєдіяльності розумних істот, складова планетарної біосфери; 2) історичний щабель суспільного розвитку людства, наступний за епохами дикості й варварства; 3) сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 4) матеріально-інструментальний, техніко-виробничий базис суспільства (у О. Шпенглера, М. Бердяєва – стадія деградації й занепаду розвинутих локальних культур); 5) географічно локалізоване, відносно автономне, стійке, цілісне, історично унікальне соціокультурне утворення (система) метаєтнічного типу; 6) сучасна глобальна культура, система цінностей, символів, практик, способу життя

Цивілізація техногенна, термін на позначення модерного і постмодерного щаблів розвитку цивілізації, основним рушійним чинником якого стає пошук і використання нових технологій і технічних систем

Цивілізованість, поняття на позначення виробленого в суспільстві еталону виховання, освіченості, культури поведінки й побуту як протилежного звичаям і практикам архаїчного, варварського суспільства

Циклічності теорії, концепції, що інтерпретують розвиток суспільства (або його підсистем), всесвіту, космосу як послідовність повторюваних циклів, хронологічно заданий коловорот процесів і змін

Циммерман, Роберт фон (1824–1898), філософ, педагог, естетик, історик естетики; Австрія

Цинізм, нігілістична світоглядна позиція, зухвале, зневажливе ставлення до норм моралі, етики, культури, загально визнаних авторитетів та цінностей

Цицерон, Марк Туллій Цицерон (106–43 до н. е.), філософ, письменник, оратор, політичний діяч; Стародавній Рим

Ці, категорія класичної китайської філософії, яка виражає ідею фундаментальної, динамічної, духовно-матеріальної, вітальної субстанції-сили-енергії; без якісна першоречовина, рух і видозміни якої породжують все існуюче

Цігун (цигун, ци-гун), даоська система психофізична вправ і тренування, практичний аспект космологічних і релігійно-філософських уявлень

Ціле, філософське поняття на позначення об'єкта як стійкої внутрішньої єдності частин та його відносної відокремленості від навколишнього середовища

Цілісність, стійка, гармонійна внутрішня єдність об'єкта як нова якість (порівняно з сукупністю елементів)

Ціль, ідеальний або реальний предмет устремління суб'єкта, кінцева мета, на яку спрямовано його діяльність

Ціль і засоби, парні філософсько-етичні поняття, через які означена проблема ціннісного співвідношення результату (ціль, мета) і припущених способів його досягнення (засоби)

Цінність, універсалія культури і філософська категорія, що відображає суспільну та особистісну значущість певних ідей, уявлень про належне, добре, прекрасне, моральних максим, духовних чи матеріальних об'єктів тощо

Цінностей теорія, див. *Аксіологія*

Чаадаєв, Петро Якович (1794–1856), філософ, філософ історії, публіцист; Росія

Чайтанья Махапрабгу (1486–1534), вайшнавський чернець, філософ, реформатор, основоположник гаудія-вайшнавізму; Індія

Чанак'я (Каутілья, Вішнугупта) (бл. 340–275 до н. е.), політичний і правовий мислитель, економіст, релігійний і політичний діяч; Стародавня Індія

Чандракірті (7 ст.), філософ, коментатор, майстер диспути, релігійний діяч; Індія

Чань-буддизм, див. *Дзен-буддизм*

Чань-сюе, одна з течій китайського буддизму, що розвивала вчення і практику споглядальної медитації – безмовного, тривалого, непорушного зосередження на якомусь мислимому предметі

Чапек, Карел (1890–1938), письменник, драматург, філософ, естетик, громадський діяч; Чехія

Чарвака, неортодоксальна натурфілософська школа стародавньої та середньовічної Індії, близька за вченням до матеріалізму; розвивалася в річищі локаяти, через що їх назви з часом стають синонімами (див. *Локаята*)

Час, філософська категорія, що відображає універсальні форми перебігу механічних, органічних, психічних, соціальних процесів – послідовність, тривалість, інтенсивність, зміну станів

Частина і ціле, філософські категорії, що виражають співвідношення між взаємопов'язаною сукупністю предметів (ціле) та її окремими складниками, предметами (частина)

Челпанов, Георгій Іванович (1862–1936), філософ, психолог, логік, педагог; Україна – Росія

Чен І (1033–1107), філософ, педагог, співзасновник неоконфуціанської філософської школи лі сюе; Китай

Чен Хао (1032–1085), філософ, етик, педагог, державний діяч; Китай

Чернишевський, Микола Гаврилович (1828–1889), філософ, письменник, естетик, публіцист, літературний критик; Росія

Чесність, засаднича чеснота і моральна якість – правдивість, принциповість, щирість перед іншими і перед самим собою, визнання і дотримання прав інших людей

Чеснота, філософська, етична, релігійна категорія, що вказує на позитивну моральнісну якість людини, відповідну моральним вимогам і уявленнями про добро; основа моральних законів, принципів і цінностей

Чехович, Костянтин, див. *Костянтин (Чехович)*

Чжан Дуньсунь (Чжан Дуншен) (1886–1973), філософ, історик філософії, ідеолог, пропагандист, політичний і державний діяч; Китай

Чжан Цзай (Чжан Цзи) (1020–1078), філософ, один із основоположників неоконфуціанської філософської школи лі сюе, державний діяч; Китай

Чжень, категорія китайської філософії, що виражає істинність, правду, справжність

Чжи – Син, багатозначна категорія китайської філософії: 1) розум, інтелект, мудрість; 2) винахідливість, хитромудрість; 3) розумність як властивість людини

Чжи – син, в китайській філософії – парні категорії, що виражають співвідношення знання (розумності, мудрості) і дії (активності, вчинку)

Чжоу Дуньї (1017–1073), філософ, письменник, один із фундаторів неоконфуціанства, державний діяч; Китай

«**Чжоу і**» найавторитетніший твір китайської канонічної філософської літератури (8–4 ст. до н. е.)

Чжу Сі (1130–1200), філософ, вчений-енциклопедист, коментатор конфуціанських канонічних творів, систематизатор неоконфуціанства, педагог; Китай

«**Чжуан-цзи**», пам'ятка давньокитайської думки, канонічний текст даоської традиції 3 ст. до н. е.

Чижевський, Дмитро Іванович (1894–1977), філософ, історик української філософії, культуролог, мовознавець, учений-енциклопедист; літературознавець; Україна

Чижевський, Олександр Леонідович (1897–1964), біофізик, космобіолог, філософ історії, представник філософії космізму, науковий діяч; Росія

Числення, заснований на чітких правилах формальний апарат оперування зі знаками (символами), який дозволяє дати точний опис певного класу завдань, а для окремих підкласів – алгоритми розв'язування

Числення висловлень, розділ символічної логіки, що вивчає логічні операції з простими висловленнями, які об'єднуються у складні за допомогою пропозиційних зв'язок

Числення відношень, розділ символічної логіки, в якому досліджуються логічні властивості та операції над двомісними, тримісними та іншими відношеннями

Числення класів, розділ символічної логіки, в якому досліджуються логічні властивості та операції над двомісними, тримісними та іншими відношеннями

Числення предикатів, розділ формальної логіки, в якому досліджуються операції з висловленнями, розчленованими на суб'єкти і предикати

«Чисте мистецтво» («мистецтво для мистецтва»), естетична концепція, що утворює самоцінність мистецтва, художньої творчості, їхню незалежність від суспільного життя

Чисте обернення, вид безпосереднього умовиводу, коли у висновку предикат стає на місце суб'єкта, а суб'єкт – на місце предиката, не змінюючи свого обсягу

Чисто розділовий силогізм, силогізм, у якому обидва засновки і висновок є розділовими судженнями

Чисто умовний силогізм, силогізм, у якому обидва засновки і висновок є умовними судженнями

Чітта, поняття індійської філософії, що позначає сукупність психічних проявів людини, індивідуальну свідомість у цілості її відчуттів, емоцій, пам'яті тощо

Члени поділу, видові поняття, які отримані в результаті поділу (розподілу) обсягу родового поняття за певною ознакою

«Чотири благородні істини», основоположення етико-філософської буддійської доктрини, визнані усіма школами буддизму; за переказом висловлені Буддою під час першої проповіді

Чотиризначна логіка, одна із багатозначних неklasичних символічних логік, яка до традиційних значень істинності («істинно» і «хибно») додуває ще два – «невизначено» і «абсурдно» («безглуздо»).

Чужий, див. *Інший, Інакший, Чужий*

Чуттєве пізнання, вид пізнання, безпосереднє відображення у свідомості людини зовнішніх властивостей предметів і явищ об'єктивного світу за допомогою органів чуття

Чуттєвість, багатозначний термін: 1) здатність людської психіки відчувати впливи зовнішніх об'єктів та реагувати на них; 2) зміст свідомості, що формується органами чуттів (відчуття, сприйняття, уявлення); 3) здатність переживати афективні стани, сильні емоції; 4) схильність до тілесних насолод

Шад, Йоган Баптист (1758–1834), філософ-ідеаліст, викладач, письменник, релігійний діяч; Німеччина – Україна

Шазілі, Абу аль-Хасан аш (1196–1258), філософ-суфій, богослов, подвижник, засновник та епонім суфійського ордену Шазілія; Марокко – Єгипет

Шакті, в індуїзмі – жіноча, творча енергія, потенція, завдяки якій розгортається всесвіт; традиційно асоціюється з жіночим началом, її символічним втіленням є образи богинь Шакті, Сарасваті, Лакшмі

«Шаддаршана-самуччая» («Зведення шести філософських систем»), один із перших компендіумів з основних шкіл індійської філософії (куди увійшли буддизм, ньяя, санкхья, джайнізм, вайшешика, міманса, локаята), складений у 8 ст. філософом-енциклопедистом Харібхадрою

Шакка, Мікеле (1908–1975), філософ, історик філософії, розробник власної метафізичної системи «філософії інтегральності», культуролог; Італія

Шалкаускіс, Стасіс (1886–1941), філософ, педагог, філософ релігії, організатор науки, ініціатор створення, академік і президент Литовської католицької наукової академії; Литва

Шан Ян, див. *Гунсунь Ян*

Шанкара (7–8 або 8–9 ст.), релігійний філософ, вчитель, засновник школи адвайта-веданта; Індія

Шао Юн (1011–1077), філософ, один із засновників школи неоконфуціанства; розробник філософсько-нумерологічного вчення; Китай

Шаріаті, Алі (1933–1977), філософ, мусульманський богослов, політичний діяч, ідейний натхненник антишахського руху; Іран

Шаррон, П'єр (1541–1603), філософ-скептик, теолог, мораліст, церковний діяч; Франція

Шартрська школа, філософсько-наукове товариство при кафедральному соборі м. Шартра (Франція), один із провідних центрів філософії та освіти; заснована в кін. 10 ст. єпископом Фульбером

Шатобріан, Франсуа (1768–1848), політичний філософ, письменник, державний діяч; Франція

Шахрастані, Абу ал-Фатх аш (?–1153), мусульманський філософ, правознавець, представник ашарітського каламу, історик релігії; Іран

Шаян, Володимир Петрович (1908–1974), філософ, санскритолог, публіцист, ініціатор та організатор руху рідновірства, науковий і громадський діяч; Україна – Велика Британія

Шварц, Іван Григорович (1751–1784), філософ-містик, історик філософії, естетик, езотерик; Росія

Швейцер, Альберт (1875–1965), філософ, філософ культури, теолог, етик, автор філософсько-етичної концепції благоговіння перед життям, лауреат Нобелівської премії світу (1952); Німеччина – Франція

Шевченко, Тарас Григорович (1814–1861), культуротворча, знакова постать в історії України; мислитель, етнограф, поет, художник, громадський і політичний діяч, фундатор сучасної української мови й літератури; Україна

Шейбані, Мухаммад ібн Хасан (749–805), мусульманський правознавець, кодифікатор права, один із провідних богословів ханафітського мазхабу; Ірак

Шелер, Макс (1874–1928), філософ-феноменолог, філософ релігії, один із засновників сучасної філософської антропології; Німеччина

Шеллінг, Фрідріх (1775–1854), філософ-ідеаліст, філософ природи, педагог, представник німецької класичної філософії; Німеччина

Шен, багатозначна категорія китайської філософії та культури: 1) дух, душа, божество, персоніфікація надприродних сил (найчастіше духів предків); 2) духовна субстанція, одна із субстанційних світових первнів; 3) потенція психічної, мисленнєвої, пізнавальної діяльності

Шестов, Лев Ісаакович (1866–1938), філософ-екзистенціаліст, історик філософії, есеїст, літературознавець; Україна – Франція

«Шестиднев» Йоанна, екзарха Болгарського, релігійно-філософська і богословська пам'ятка 9–10 ст., що здійснила значний вплив на генезу давньоруської філософії

Шефтсбері, Ентоні (1671–1713), філософ-деїст, естетик, мораліст, письменник, політичний діяч; Велика Британія

«**Ши сань цзін**» («Тринадцять канонів»), зібрання найавторитетніших пам'яток давньокитайської думки 2–1 тис. до н. е., які склали канон конфуціанства; основа традиційної китайської філософії, науки, системи освіти

Шизоаналіз, метод постмодерністської естетики, розроблений Ж. Делюзом та Ф. Гваттарі, ґрунтований на технометафорі несвідомого як виробництва, «машини бажання»

Шимонович, Шимон (1558–1629), гуманіст, поет, освітній, культурний і релігійний діяч; Україна – Польща

Шинкарук, Володимир Іларіонович (1928–2001), філософ, історик філософії, логік, академік АН УРСР (з 1978), організатор науки, політичний діяч; Україна

Ширазі, Мухаммад (1928–2001), учений, богослов, політичний мислитель, громадський діяч; Іран – Ірак

Ширазі Садр ад-Дін аш (Мулла Садра) (1571–1636), мусульманський філософ, богослов, містик; Іран – Ірак

Шлегель, Фрідріх фон (1772–1829), філософ, філолог, історик культури, літератор, педагог; Німеччина

Шлеєрмахер (Шлейєрмахер, Шляєрмахер), Фрідріх (1768–1834), філософ, теолог, філософ релігії, етик, громадський і релігійний діяч; Німеччина

Шлемкевич, Микола Іванович (1894–1966), філософ, історик культури, публіцист, громадський і науковий діяч, член НТШ; Україна

Шлипко, Тадеуш (1918–2015), філософ, етик, один із зачинателів біоетики, педагог, релігійний діяч; Польща

Шлік, Моріц (1882–1936), філософ, логік, провідний представник логічного позитивізму, засновник та ідейний лідер Віденського гуртка; Німеччина – Австрія

Шмідт, Вільгельм (1868–1954), етнограф, антрополог, соціолог, лінгвіст, історик, богослов і релігійний діяч, один із засновників культурно-історичної школи в етнографії; Німеччина – Швейцарія

Шолем, Гершом (Герхард) (1897–1982), філософ, історик релігії та містики, фахівець з юдаїки, один із засновників і президент Ізраїльської академії наук; Німеччина – Ізраїль

Шопенгавер (Шопенгауер), Артур (1788–1860), філософ-ірраціоналіст, етик, естетик, зачинатель посткласичної філософії; Німеччина

Шпенглер, Освальд (1880–1936), філософ, історик, один із засновників філософії культури, філософ техніки; Німеччина

Шпет, Густав Густавович (1879–1937), філософ, історик філософії, естетик, перекладач, громадський діяч; Україна – Росія

Шпір (Спір), Африкан Олександрович (1837–1890), філософ-неокантианець, епістемолог, логік; Україна – Німеччина

Шрейдер, Юлій Анатолійович (1927–1998), учений, семіотик, логік, філософ і методолог науки, богослов, філософ релігії, науковий і церковний діяч; Україна – Росія

Шрі Німбаркачар'я (11–12 ст.), філософ, логік, авторитетний вчитель вайшнавської традиції; Індія

Шрі Оробіндо (1872–1950), філософ, поет, основоположник інтегральної йоги, політичний діяч; Індія

Штайн, Едіт (1891–1942), філософиня феноменологічного напрямку, психологиня, перекладачка, викладачка, канонізована Католицькою церквою; Польща – Німеччина

Штайнер (Штейнер), Рудольф (1861–1925), філософ, містик, основоположник антропософії, педагог; Австрія – Німеччина – Швейцарія

Штраус, Лео (1899–1963), політичний філософ, історик філософії, культуролог; Німеччина – США

Штучний інтелект, новітній міждисциплінарний напрям наукових досліджень: моделювання високорівневих психічних процесів, інтелектуальної діяльності, алгоритмів мислення, навчання, творчості

«**Шу цзін**», («Канон [історичних] писань», «Книга історії», «Книга передання»), давньокитайська пам'ятка, зібрання переказів, міфів, історичних подій, давніх світоглядних уявлень, що входить до складу конфуціанського канону

Шувакович, Мишко (нар. 1954), філософ, естетик, історик і теоретик мистецтва; Сербія

Шуньята, фундаментальна філософська категорія буддизму Махаяни, що відображає одночасно глибинну єдність світобудови та її відносність (взаємну обумовленість речей, що тлумачиться як без-сутнісність, відсутність власної природи, порожнеча); об'єкт вищих практик медитації

Шюц, Альфред (1899–1959), соціолог, філософ, соціальний психолог, основоположник феноменологічної соціології та філософії повсякденності; Австрія – США

Щастя, категорія етики й поняття моральної свідомості, вища цінність і суб'єктивна мета людської діяльності, стан найвищого внутрішнього задоволення людини повнотою і осмисленістю буття

Щедровицький, Георгій Петрович (1929–1994), філософ, методолог, логік, психолог, засновник наукової школи; Росія

Щепанський, Ян (1913–2004), соціолог, вчений, соціальний філософ; Польща

Щербацький, Григорій (Георгій) (1725 – бл. 1754), філософ, письменник, викладач; Україна

Щербацькой, Федір Іпполитович (1866–1942), історик філософії, філософ-компаративіст, орієталіст (буддолог, індолог), логік; Польща – Росія

Щось, поняття класичної онтології, яке вказує на визначеність буття; наявне існування; його самодостатність; виявлення певних якостей суцього

Щосьність, термін, запозичений середньовічною філософією в Аристотеля; в онтології виражає сутність і смисл буття одиничної речі – те, що в існуючій речі відповідає її визначенню, сукупності суттєвих ознак

Щуцький, Юліан Костянтинович (1897–1938), сходознавець, філолог, історик філософії, перекладач і дослідник текстів східної філософії, зокрема «Книги змін»; Росія

Ю Жо (518–458 до н. е.), філософ, учень Конфуція, розглядався як можливий спадкоємець вчителя на чолі школи; Стародавній Китай

Юань ці, категорія китайської філософії і культури, що позначає первинну субстанцію всесвіту, «початкову пневму», диференціація якої складає основу космогенезу

Юги, в космології індуїзму – ери, що змінюють одна одну в циклічній послідовності, притому з кожною наступною моральність і досконалість світу пропорційно меншають

Юдін, Ерік Григорович (1930–1976), філософ, методолог науки, розробник системного підходу, енциклопедист; Україна – Росія

Юе (Гуецій), П'єр Даніель (1630–1721), філолог, мислитель, церковний діяч, перекладач Оригена, Франція

Юй чжоу, категорія китайської філософії і культури, що відбиває просторово-часову єдність й упорядкованість всесвіту; в сучасній китайській філософії позначає космос

Юлен, Мішель (нар. 1936), філософ, історик філософії, фахівець з порівняльної філософії, орієталіст; Франція

Юліан Теург (2 ст.), письменник-містик, автор творів і коментарів до них, що істотно вплинули на філософію неоплатонізму; Стародавній Рим

Юліан Флавій, Юліан Відступник (331–363), державний діяч, філософ, теолог, розробник догматики і символіки політеїзму на основі неоплатонічної філософії; Стародавній Рим

Юліан Халдей (2 ст.), філософ-містик, гностик, автор праць із демонології, батько Юліана Теурга; Стародавній Рим

Юм Девід, див. *Г'юм, Девід*

Юнг, Карл-Густав (1875–1961), психіатр, психолог, філософ-фрейдист, культуролог, автор концепції колективного несвідомого; Швейцарія

Юнгер, Ернст (1895–1998), письменник, соціальний мислитель, громадський діяч; Німеччина

Юнгер, Фрідріх (1898–1977), філософ техніки, філософ мови, міфолог, письменник; Німеччина

Юнгеров, Павло Олександрович (1856–1921), біблієзнавець, богослов, перекладач старозавітних книг; Росія

Юринець, Володимир Олександрович (1891–1937), філософ, публіцист, поет, літературний і мистецький критик, дійсний член ВУАН (1929–1933?); Україна

Юрїївська (Юр'ївська) філософська школа, перша філософська школа в Російській імперії, що діяла в Юрїївському (тепер – Тартуському) університеті протягом 1870–1910-х рр., заснована Г. Тейхмюллером; Естонія

Юрїй Дрогобич (1450–1494), освітній діяч, поет, філософ-гуманіст, вчений; Україна – Італія – Польща

Юркевич, Памфіл Данилович (бл.1827–1874), філософ Київської школи академічної філософії, історик філософії, представник «філософії серця», педагог; Україна

Юстин Філософ (2 ст.), релігійний філософ, богослов, апологет, Учитель Церкви; Стародавній Рим

Юхос, Белла (1901–1971) філософ науки, методолог, логік, епістемолог; Австрія

Юшкевич, Павло Соломонович (1873–1945), філософ, публіцист, перекладач, політичний діяч; Україна – Росія

Я, 1) духовний центр людської особистості, індивідуальності; 2) самосвідомість, самосприйняття індивідом себе, цілісності свого індивідного буття й життєвої біографії; 3) самоідентичність, самототожність

Я і не-Я, основні поняття філософії Г. Фіхте, що фіксують ставлення самосвідомості до будь-якої, відмінної від неї реальності

Я і Ти, засадничі поняття філософії діалогу

Я-концепція, Я-образ, відносно стійка і цілісна система уявлень індивіда про самого себе; усвідомлювана, рефлексивна частина особистості

Явище, філософська категорія, що відображає зовнішні властивості, процеси і зв'язки предмета, які пізнаються безпосередньо у формах живого споглядання

Явне і приховане, фундаментальні поняття східної філософії, загальнотеоретична парадигма сприйняття світу й мови. Для світу речей явне – чуттєво відчутні якості, властивості, факти; для слів – їх звучання або графічна форма; приховане – неприступні для чуттєвого сприйняття смисли подій і текстів

Яворський, Стефан, див. *Стефан (Яворський)*

Якість, філософська категорія, що відображає сутнісну визначеність предмета, сукупність його найсуттєвіших властивостей

Якість і кількість, філософські категорії, що відбивають важливі взаємозв'язки об'єктивної дійсності: якість – невіддільна від об'єкта сутнісна визначеність, завдяки чому він є саме цим (а не іншим); кількість – зовнішні, мінливі, непостійні ознаки, властивості і зв'язки (величина, міра прояву певної якості тощо)

Якобі, Фрідріх (1743–1819), філософ-теїст, критик раціоналізму Просвітництва, письменник; Німеччина

Ямвліх (Ямвліх з Халкіді) (3–4 ст.), філософ-неоплатонік, поєднав філософське вчення з магічними практиками теургії; Сирія

Ян, див. *Інь і ян*

Ян Глоговчик (Глоговіта, Глогар) (1445–1507), астроном, математик, богослов, філософ-схоластик, лікар; Польща

Ян Єсенський (Єсеніус) (1566–1621), лікар, політик, філософ; Чехія – Угорщина

Ян Сюн (53 до н. е. – 18 н. е.), філософ-конфуціанець, поет, письменник; Давній Китай

Ян Чжу (Ян-ци, Ян Шен) (бл. 440 до н. е. – 360 до н. е.), філософ, представник даосизму, етик-гедоніст, критик конфуціанства; Давній Китай

Янішевський, Зигмунт (1888–1920), математик, філософ математики, педагог; Польща – Україна

Яновська, Софія Олександрівна (1896–1966), філософиня, вчена, засновниця школи філософії математики; Україна – Росія

Янсений, Корнеліс (1585–1638), богослов, мислитель, полеміст, церковний діяч; Голландія

Янь Юань (1635–1704), вчений, філософ, засновник філософської школи Янь-Лі; Китай

Японська філософія, історія розвитку, основні ідеї та надбання філософської думки в Японії

Ярема, Яким Якимович (1884–1964), філософ, психолог, мовознавець і літературознавець, культурно-освітній діяч, член НТШ; Україна

Ярмусь, Степан (1925–2015), релігійний діяч, богослов, історик української філософії; Україна

Ясинський, Варлаам, див. *Варлаам (Ясинський)*

Ясперс, Карл (1883–1969), філософ, психолог, провідний представник екзистенціалізму, автор терміна «осьовий час»; Німеччина

Наукове видання

**ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ**

**ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК ГАСЕЛ
З НАПРЯМУ
«ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ»
(ФІЛОСОФІЯ, ЛОГІКА, ЕТИКА, ЕСТЕТИКА)**

За ред. д. і. н., проф.
Киридон Алли Миколаївни

Укладачі

д. ф. н., проф. *Арістова Алла Вадимівна*

к. і. н., доц. *Шліхта Ірина Василівна*

Комп'ютерне верстання
Кочубей Ольга Євгенівна

Підписано до друку 18.12.2019 р. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 14.89. Наклад 100 прим.
Зам. № 0801

ТОВ “ДІА”
вул. Васильківська, 45, м. Київ, 03022, Україна
тел./факс (044) 257-16-15

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1149 від 12.12.2002 р.

